

Шарк Калдузи

1999

6

68-йил чиқиши

Адабий-ижтимоий
журнал

Бош муҳаррир
Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати

Омон Мухтор,
Бахтиёр Карим,
Ихтиёр Ризо,
Юсуф Файзулло,
Мурод Мансур,
Икром Отамурод,
Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон,
Асад Дилмурод

Жамоатчилик кенгаши

Нуриддин Зайниев,
Холмуҳаммад Нуруллаев,
Адҳам Каримов,
Қуронбой Матризаев,
Илҳом Восиев,
Бахтиёр Асадов

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМҒАРМАСИ**

*Журналнинг
бу сони
Ўзбекистон билан
Германия Федератив Республикаси
ўртасидаги
ҳамкорлик ва маданий
муносабатларга
бағишланади.*

Дунё билан юзма-юз

Шарқу Фарб достони

GERMANIYA FEDERATIV RESPUBLIKASINING ЎZBEKISTONDAGI
ЭЛЧИСИ ЖАНОБ БИНДЗАЙЛ РАЙНХАРД БИЛАН ОМОН МУХТОР СУХБАТИ

О. МУХТОР. Биринчи навбатда, жаноб элчи тўғрисида икки оғиз сўз.

Биласиз, элчилар одатда, заковатли кишилар бўлишади. Муҳими, улар кўзгудек бутун бир мамлакат қиёфасини ўзида акс эттиради. Яна айтиш мумкин. Элчи ўз мамлакати билан бирга, хизмат юзасидан келган мамлакат манфаатини кўзлаб иш тутади. Бу мамлакатга кейин ҳам, бахт-омад тилаб яшайди. Умри давомида бегона эмаслигини ҳис этади.

Жаноб Биндзайл Райнхард билан учрашганимда, шуларни ўйладим. Райнхард 63 ёшда. Лекин илк қарашда, мен унга 50 ёш бердим. Эпчил, гаюр, йигиқ киши. Таъби нозик, самимиятни англайдиган, хайрихоҳ. Бу — афти-ангори, ҳар бир сузида кўринади. Оилали. Икки ўгли, бир қизи бор. Улар Германияда. Келиб туришади. Биз суҳбатни болалик кунларидан бошлаганимиз учун ҳам, айтишим керак. Унинг онаси Инге Борг 11 йил муқаддам, отаси Вернар 30 йил муқаддам оламдан ўтган. Яна бундай. Жаноб элчининг хонасида девордаги сузаналар — Шарқни, жавондаги китоблар, тасвирлар — Фарбни эслатиб турибди. Бизнинг суҳбатимиз ҳам беихтиёр Шарқу Фарбга бориб боғланди.

— Жаноб элчи! Ўзбекистон билан дастлабки танишувингиз ҳақида гапириб берсангиз.

Б. РАЙНХАРД. Энг аввал, шундай манзарани тасаввур қилинг. Ҳали Берлин девори олиб ташланмаган, Германия иккига бўлиниб ҳаёт кечираётган пайтлар эди. Ушанда Ўзбекистонни — ГДРда нисбатан кўпроқ билишган. Менинг болалигим мамлакатнинг шу қисмида ўтганидан, мактабда ўқиб юриб, Ўзбекистон билан илк танишувим юз берган. Ўзбекистон, деганда бепоён пахта далаларини кўз олдимга келтирар эдим. Буюк Ипак Йўли борасида ҳам оз-моз маълумотга эга бўлганмиз. Иккинчи танишувим 1959 йилда рўй берди. Бир дўстим билан дуч келган уловга миниб манзил-мароҳил кечганча, Афғонистон орқали Ҳиндистонга сайри-сафарга борганмиз. Афғонистонда, кейин Ҳиндистонда Ўзбекистон, Тошкент тўғрисида ҳикоятлар эшитганман. Умуман, уша йиллари Тошкент номи тилга туша бошлаган, у жаҳон саҳнида ўзига хос мавқе эгаллай бошлаган эди. Мен бу қандоқ шаҳар экан, деб кўнглимда қизиққанман. Ниҳоят, учинчи танишув — юзма-юз келишим 1995 йилга тааллуқли. Ташқи ишлар вазирлиги вакили сифатида бизнинг элчихонамиз фаолиятини ўрганиш учун мени Тошкентга юборишди. Уша пайтда элчи бўлган Куна келгусида бу лавозимни эгаллашни менга таклиф этди. Мен бу таклифни мамнуният билан қабул қилдим.

О. МУХТОР. Кейинги таассуротингиз қандай бўлди?!

Б. РАЙНХАРД. Мен Шўро давридан қолган асорат билан қоришиқ Марказий Осиёдаги янгиланаётган мамлакатни кўрдим. Вилоятлардаги шаҳарлар ҳам ўзгаряпти, лекин Тошкентда ўзгариш кўпроқ. Аниқроқ сезилади. Ободончиликка эътибор катта. Замонавий яшаш шаклини олишга

интилиш кучли. Шунинг баробарида, ўтиш даври машаққатлари ҳам бўртиб кўзга ташланиб турибди. Менимча, ўзига хос қиёфа касб этиш учун ҳали бироз азият чекишга тўғри келади. Иқтисодий ҳамкорлик, савдо-сотиқ муносабатларимизни ҳам кучайтириш эҳтиёжи бор.

О. МУХТОР. Биз эҳтимолки, турфа табиятдаги кишилармиз. Лекин одамлар орасида юриб, халқимизга хос нималарни кўнглингизга яқин ёки узоқ, деб билдингиз?! Қайси белгиларни кузатдингиз?!

Б. РАЙНХАРД. Ҳар қандай мамлакатда унинг ўзига маъқул, асрлар давомида танлаган-топган, ўрганган ҳаёт тарзи бўлади. Феъл-атвор ҳам шундан келиб чиқади. Бизнинг халқларимиз ўртасидаги муштарак белгилар, бу — меҳнаткашлик, саранжом-сарийшта яшашга уриниш, оёйшта-аҳил турмуш кечиринишга интилиш. Оилапарвар бўлиш немисларга ҳам, ўзбекларга ҳам хос. Шу билан бирга, ўзбекларда аёлманд, серфарзанд оила кўп. Оилалар катта. Германияда Англия, Фарангистонда бўлганидек, ота-оналар асосан, бир ёки иккита фарзанд билан чекланишади. Аксар оилалар уч кишидан иборат, холос. Бундан ташқари, ўзбеклар эрта оила қуришади. Бизда эса йигит-қиз тахминан 30 ёшларгача ўзини оила учун тайёр эмас, деб билади... Барча мамлакатларда қайсидир шаклда меҳмондустлик хислати мавжуд. Ўзбеклар ниҳоятда меҳмондўст. Баъзан ҳатто «олинг, олинг» деб қистаб, сени қийнаб ҳам қўйишади. Бунга зид ҳолда, одамлар орасида юриб, мен баъзибир кишиларнинг чет элликлар олдида ўзини номуносиб тутиши, фойда кўришни ўйлаб, таъмагирик даражасига боришини ҳам кузатдим. Ана, яқинда Газалкентдан қайтаётган эдим, машина тутишини билан ҳайдовчи фалон доллар берасан, деб тирғалиб олди. Хўп, ҳайдовчилар майли. Бир неча музейларга бордим. Ҳаммага баробар бўлган нархда патта сотиш ўрнига доллар сўрашди. Ана, Амир Темур музейида ҳам шундай кўтара савдо қилишди. Шарт бурилиб чиқиб кетдим. Бу шахслар учун — мен уялдим. Ахир, бизнинг бу музейларни кўришимиз мамлакатнинг шуҳрати, шуқуҳи юксалишига хизмат қилмайдими?! Аксар давлатларда музейни чет элликлар келиб кўрса, дўппиларини осмонга отиб суюнишади.

О. МУХТОР. Узр. Мен бир гапни кўпдан буён ўйлайман. Барча халқлар сингари ўз тарихида дуч келган фалокатлар, фожиаларга қарамай, немис халқи бахтли халқ. Ўзбекистоннинг турли туманларида узоқ муддат немислар ўзбеклар билан ёнма-ён яшаб келган. Нони-туз бўлган. Бу кун Германия янги бир юксалиш йулидан боряпти. Бу мамлакат аввалдан жаҳон маънавияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб келган. Биз буюк композиторлар — Бетховен, Шуберт, Вагнерларни биламиз, Гёте, Гейне, Брехт, Ремарк асарларини ёшлиқдан ўқиганмиз, менга бир пайтлар Генрих Бьёлнинг «Масхаравознинг кўрган-кечирганлари» романи жуда ёққан эди. Қисқаси, менга немислар Шарққа доим лутфкорлик билан муносабатда бўлгандек туюлади. Улар Шарқни асарларида кўйлашган. Энг қийин даврларда ўзбек адибларининг китоблари Берлинда босилган. Сизнингча, бу муносабатнинг илдизи қаерда?! Бунга сабаб?!

Б. РАЙНХАРД. Немислар ҳар нарсани билиш-излаш, тадқиқот қилишга ўч. Жойларми, ҳаёт тарзими — таҳлил қилиб, маълум хулосага келиш эскидан немис халқининг хислати. Лекин қизиқиш турли жабҳада бўлади. Масалан, немислар Африка қитъаси билан иқтисодий ва маданий муносабат доирасида қизиқишган. Кўпинча маданият бобида қизиқиш бора-бора устун келади. Шарқ немислар учун ва умуман, Ғарб учун доим парда ортида, сирли, номаълум олам бўлган. Шарқ мамлакатларида кезган сайёҳларнинг хотиралари, афсона ва ривоятлар қизиқиш уйғотган бўлиши керак. Бу мамлакатлардан қадим замонларда ҳам Буюк Ипак Йули орқали атлас, кейин қандолатлар, ҳолвалар олиб келинган. Булар ҳам Шарқ руҳини ташигани аниқ. Гётенинг Шарққа бағишланган асарларини олсак, у ўзига сигмаган буюк мутафаккир эди. Уни Шарқ фалсафаси ҳам қизиқтирганига шубҳа йўқ. Яна бир гап. Юз эшитгандан бир кўрган яхши. Мисол учун мен 1904 йил чиққан Қомусда, анча йил бурун Амир Темур тўғрисида ўқиган эдим. Ўзбекистонга келгач, Қомусда берилган

баҳо мени унча қониқтирмади. Темур чинакам буюк ишлар қилган бир инсон экан. Ўзбекистонда буни чуқур ҳис этдим.

О. МУХТОР. Ҳозирги кунда немислар бизнинг маданиятимиздан хабардорми?! Ўзбекистонни яхши билишадими?!

Б. РАЙНХАРД. Ўзбекистонни мамлакат сифатида билишади. Асосан, шу. Маданият, адабиёт борасида ҳали кўп иш қилинмаган. Бу борада ҳамкорликни изчил олиб бориш керак. Мен Маданият кунларидан ташқари, режали муносабатни кўзда тутяпман. Иқтисодий муносабат сингари, бу бироз суст... Германия ёшлари камроқ, 50—60 ёшдаги сайёҳлар Ўзбекистонга кўпроқ келишади. Ҳафтада бир-икки шу катта ёшдаги кишилардан иборат сайёҳатчилар гуруҳи келиб туради. Булар олдиндан қаерга, нега бораётганини билиб, мамлакатни урганиб, тайёргарлик кўриб келадиган кишилар. Бухоро, Самарқанд, Хивага қизиқишади. Тарихдан хабардор. Билимларини бойитишга уринишади.

О. МУХТОР. Узаро ҳамкорлик тўғрисида яна нималар дея оласиз?!

Б. РАЙНХАРД. Икки Давлат ўртасида турли муаммолар бўйича доимий фикр алмашиб турилади. Бизнинг собиқ парламент депутатлари Ўзбекистонда бўлишди. Ўзбекистон вакиллари Германияга боришади. Бир-бирига талабаларни юбориш, талабалар, аспирантлар орасида муносабат ўрнатиш йўлга қўйилган. 15 немис ўқитувчиси Ўзбекистонда дарс берапти. Гёте номидаги институт очилди, ҳозир бу институт мукамал ишлаши учун барча чоралар куриляпти. Германия 1992 йил Ўзбекистонда тўртинчи бўлиб ўз элчихонасини очган мамлакат. Ҳамдўстлик, ҳамкорлигимиз йилдан-йил мустақамланиб бораверади, деб уйлайман. Ўзбекистон ўз олдида қўйган эзгу вазифаларни бажариб, Мустақиллик йўлида янги зафарлар қозонишига тилақдошман.

О. МУХТОР. Мазмунли суҳбатингиз учун ташаккур!

Оллоёр

МЕХРИНИ
ҚЎЁШИ
ОСТИДА...

* * *

Йилдек санаб ҳар соатни, соғиниб,
Дийдаман ёр дийдорига ичиккан.
Оша билмай ҳижронларнинг тоғини
Булбулдилман, гулзорига кечиккан.

Ёр деб утган Мажнунларнинг наслиман,
Гул чоғлардан топдим хазон фасли ман,
Кимлигимни сурасангиз, асли ман —
Харидорман, бозорига кечиккан.

Ишқи бор дил — бу дунёда улуғ дил,
Ёшдир мудом ишқ нурига тулиғ дил,
Ишқсиз булса, билингки, бу улиғ дил,
Сумбатлари мазорига кечиккан.

Мерганлар бор — кузи бургут чамали,
Турганлар бор — тузи миннат тамали,
Юрганлар бор, кузи туймай, таъмали,
Бирни қувиб, ҳазорига кечиккан.

Ширин калом яқинлатар узогин,
Яхши суз йуқ қилар ёмон суз догин,
Маккорлар бор, пойлаб макр тузогин
Одил Ҳақнинг назорига кечиккан.

Умид экан ноҳуни дил торининг,
Ошиқ англар оҳини дил зорининг,
Оллоёрман, ёлғизгина ёрининг
Меҳри тутул озорига кечиккан.

* * *

Дуч келиб қолсак, андуҳлар учрашар,
Дил тубидан чиққан «уҳ»лар учрашар.
Бу дунёда учрашмадик, азизам.
У дунёда энди руҳлар учрашар.

Бу аламни айри-айри ютармиз,
Пинҳон севиб, бегонадек утармиз,
Иккимиз ҳам балки иқрор кутармиз,
Қорачиқда туймас суқлар учрашар.

Сизни кўрсам тан хушлашар жон билан,
Томиримда олов оқар қон билан,
Биздаги қуш гамзада мужгон билан,
Сизда фаттон икки шўҳлар учрашар.

Бутун булмас ёрти армон булармиз,
Сарбони йуқ икки карвон булармиз,
Биҳишт сари руҳи равон булармиз,
Ерда лошлар — жони йуқлар учрашар.

Не дунё бу — багрингизга сиғмасам,
Бунча гамни бир бошимга йиғмасам,
Фарёл солиб, Оллоёрдек йиғласам,
Тўфон босиб, янги Нуҳлар учрашар...

* * *

Нима булди, қарамай кетиб,
Бир қарашга зор этдинг мени?

Аввалига қадримга етиб,
Оқибатда хор этдинг мени.

Муҳаббатсиз йўқлик-ла эдим,
Ишқинг билан бор этдинг мени.

Меҳринг қуёшлари остида
Эриб битган қор этдинг мени.

Умидларим булди-ку поймол,
Нега умидвор этдинг мени?

Нигоҳларинг олиб қочарсан,
Қурмоққами ор этдинг мени?

Олиб кетиб қундузларимни
Тунга тарафдор этдинг мени.

Ишқ аҳлининг унвони — Мажнун,
Шунга шарафдор этдинг мени.

Нима булди, қарамай кетиб,
Бир қарашга зор этдинг мени?!

* * *

Оҳлар учар булди сўзим олдида,
Утганингиз-утган қузим олдида.
Баҳорим утди-ку, севгим азобим,
Очилдингиз нега қузим олдида?!

Уттизлардан утиб кетди ёшим ҳам,
Кеча мағрур тутдим, бугун бошим ҳам,
Кеча менга етолмасди қувиб гам,
Бугун чиқмоқдаман узим олдида.

Умр борми экан сўнгсиз, заволсиз,
Сўнги дамга етган борми саволсиз.
Кеча ошим орти эди малолсиз,
Бугун миннат тайёр тузим олдида.

Боқмас эдим на шеър на майга ҳам,
Қисматимдан қочар эдим қайга ҳам,
Бошим олиб кетар эдим ойга ҳам,
Изларингиз тушса изим олдида.

Бу дунёнинг тайини йўқ, тузи йўқ,
Ёлгонлардан холи бирор сўзи йўқ,
Дердилар-ку: Узи йўқнинг юзи йўқ,
Андиша ҳам кетмиш юзим олдида.

Ширин жондир бандага Ҳақ атоси,
Тугилмоқ бир, улмоқ икки хатоси,
Кеча ҳарир эди дунё матоси,
Бугун тош чиққандек дузим олдида.

Оҳлар учар булди сўзим олдида,
Утганингиз-утган қузим олдида...

* * *

*Биз юрган йуллернинг поёни йуқдай,
Саодат сафари шунча олисми?!
Муҳаббат кунгулга қадалган уқдай,
Ҳар лаҳза ёдимга солади сизни.*

*Беҳуш чайқалади бу телба дунё,
Орзиққан вужуднинг титроқларидан.
Воз кечиб кетгимиз келмайди, илло,
Ишқнинг изтироби, қийноқларидан.*

*Қўлимизни қорга, ёмғирга тутдик:
Толени кутариш мумкиндек кафтда.
Номаълум бир куни интизор кутдик —
Биз бахтнинг бағрига беркиниб шартта.*

*Адашган қушчалар билмас қўрқувни,
Ҳамроҳ бўлолмайди дарахтлар, лекин,
Ичга ютвормасак олов — туйғуни
Йуллерни ёндириб кетиши мумкин.*

* * *

*Кунглумни ҳавойи тушлар олади,
Улар сиз учун ҳам энг хавфсиз манзил.
Жодули сойлар ҳам доғда қолади —
Мен айтиб бермасам агар батафсил.*

*Мен сизга қоронгу тунларни эмас —
Оппоқ тонгларимни эгурман инъом.
Осмон ҳам ойини шунчалар севмас —
Бағрини ёритмас ҳар тонг, ҳар оқшом.*

*Қачондир бир куни шудринг шаклида
Майсазор юзини қоплагум буткул.
Сиз яшайверасиз кунглум қушқида —
Қайтадан дунёга келмоқлик мушкул.*

*Шунчалар хавфсиздир тушларим менинг,
Ташвишдан, тафтишдан мутлақо холи.
Тош отишга қўрби етмас ҳеч кимнинг —
Биз учиб юрсак-да қушлар мисоли...*

* * *

*Бағримни сиз эмас, ёқимли
Ҳаволар тўлдирар, вожаб!
Шашмақом аталмиш қадимий
Наволар тўлдирар, вожаб!*

*Жилмайсам беҳуда суюнманг,
Табассум бир сирли эпкиндинр.
Мабодо йигласам куюнманг,
Кўзёшлар шунчаки таскиндинр.*

*Мевали дарахтлар қаддини
Ер узра бус-бутун эгади.
Қуёшдан ранг олиб тафтини
Негадир тупроққа тўқади.*

*Кук қанча бўлмасин муаззам,
Қушларнинг юраги ердадир.
Қаноатсиз гулдай менинг ҳам
Рух бергим келади кимгадир.*

Замира Эгамбердиева

АСРАСА
МУҲАББАТИ
АСРАДИ
БИЗНИ

Одамзод дунёда ганимсиз
Яшашни негадир эпллмас.
Бу қушлар шунчалар қўнимсиз,
Ҳеч бир жон меники деелмас.

Гулларнинг кукдаги руҳидай,
Учгим бор менинг ҳам фалакда.
Бағримни қандоқ ҳам тўлдирай
Токи яшаб муаллақликда?!

* * *

Бу қалтис йўллардан юрмаган ҳеч ким,
Биз утган синовдан утмаган узга.
Водариг, юз тубан йиқилиш мумкин,
Сертикан сўқмоқлар яқиндир кўзга.

Орамизда ағёр йўқтир айтарли,
Йиққанмас, аламдан кўнглумиз сархуш.
Йўлимиз манзилсиз, хавфли-хатарли,
Гуё жар огзида учаётган қуш.

Бағримда бир нодир мулк бор яширин,
Мен уни жонимдан қўраман афзал.
Севги чашмасининг сувлари ширин,
Бизнинг, қисматимиз барибир гузал.

Муҳаббат ердаги энг холис элчи —
Инсон боласининг қаддин тиклаган.
Бу йўллар бизники, қалтисдир гарчи
Ҳеч ким топмаган, ҳеч ким босмаган.

* * *

Рост сузлар ёнимдан қолмади,
Уларнинг зарбидан сиёҳман.
Ёлгонлар жонимни олмади,
Мен бутун энг хира чироқман.

Мен ёнган оловдан ҳарорат
Олмоққа чоғланди бировлар.
Чидашга берардим кафолат
Эшитсам ширинроқ алдовлар.

Ягона хотира — кулимни
Кукларга сочворгим келади.
Энтиккан интизор кўнглумни
Кимгадир очворгим келади.

Шабнамда омонат ҳаётим
Юзига оловлар пуркалди.
Лат емай қайрилди қанотим,
Муҳаббат сафари тугади.

Наҳотки ёлгончи элчилар
Бўлоса ростликнинг кўприги?!
Дафъатан руҳимга санчилар
Найзадек гулларнинг кўприги.

Фуллом Мирзо

ХОТИРАЛАР СОЧАР МУҲАББАТ

* * *

Шаҳар узун-уzun киприкларидан
Тукиб ташлаётир трамвайларни.
Наҳот, соғинчларим шунча қариган,
Наҳот, муҳаббатга қолган айланиб?

Лаҳзалар тинимсиз томчилаётир,
Ғалвирдек тешилган томмида — соат?!
Менинг юрагимда йиғлайди ёмғир,
Менинг юрагимда еш тукар тоқат.

Осмонда олнс ой анбарлар сочди,
Хотиралар сочар муҳаббат.
Мени лаҳзалардек томчи ва томчи
Сочиб ташлайверади соат...

* * *

Мен сени соғиндим комрон бир дамда,
(Сутдек сахарларга менгзар бу туйғу).
Уялар юзига илашган чангдан —
Тип-тиниқ чехрангга боққанча кузгу.

Мен сени соғиндим комрон бир дамда,
Соғинчларим каби узундир сочинг.
Юрак зарби янглиғ соат бонгидан
Ошуфта — очун.

Мен сени соғиндим комрон бир дамда,
Хизматингда турар кун — олгин тароқ
Ва офтоб таратган тиллоий рангдан
Таваллуд топади минг бир хил буёқ.

Ширинзабон қушлар чуғури ила,
Жаннатмакон тушлар ҳузури ила,
Севиб уйғонишлар сурури ила,
Мен сени соғиндим комрон бир дамда.

Лиммо-лим қуйилган бир қадах мисол
Турибман чайқалиб-чайқалиб.
Тамшаниб-тамшаниб термулар ҳиллол,
Уй қани,
Йул қани?!

Жаранглайман тегиб тошларга —
Туртта булар ҳар бир мулжалим.
Мени туқиштириб симёғочларга,
Узоқ-узоқ ичар
тун ҳали...

* * *

Оққуш учиб ўтди,
оппоқ пулат қуш,
Симобдай ярқираб
нилий самода.

Кумуш танасидан
қорамтир-қуқиш
«пат»лар тузғиб қолди
ҳавода.

Бу қушнинг
момикдай патларин туплаб,
Бошингга
бир болиш қуйдим, фариштам.
Ҳадемай,

мангута қолурсан ухлаб,
Мен шундай чечанман,
шундай саришта,
фариштам, замин...

Хазонларга ишонма, юрак

Туркум

1

Мезонлар ҳавога бойланди,
Хазонлар ҳар ёнда айланди.
Ялпи овоз билан куз яна
Ҳукмфармоликка сайланди.

Анҳорларда сув саёз, тиниқ.
Тунлар — аёз, кундузлар — синиқ.
Қушлар гуё сунгги хурсиниқ —
Бизни тарк этишга шайланди...

2

Қуёш — қуч манбаи сусайган чироқ.
Кунлар музқаймоқдек эриб битар тез.
Саргайган барглари нарақма-варақ,
Эски китоб каби титар хазонрез.

Мезон. Иморатзор шаҳарни
Тунда ҳам тарк этмас заъфаранг чирой.
Қул етмас шохида улкан шажарнинг
Ғарқ пишган мевадек балқиб турар ой.

Кундузлари саф-саф қунишиб симга,
Қушлар учиб кетар мунис ва мунгли.
Қушлар Ватан қуриб кетар куксимга,
Абдулла Орифнинг шёрлари янгли.

Кетару турналар аргамчиси-ла,
Дуненинг ям-яшил онлари, —
Қогозга тукилар соғинч тусида
Заъфарон фаслнинг ҳаяжонлари.

3

Хазонларга ишонма, юрак
Видо фасли эмас бу фасл.
Қара, анҳор — мажж урган бир барг,
Зангорлашиб борар муттасил.

Куз — бу фақат баргрэзон эмас,
Ё қоролди тушгич қирролар.
Куча буйлаб чанг-тузон эмас,
Олма сочиб қатнар уловлар.

Қулотларда тарвузлар пишди —
Қугалликнинг лунда ташбеҳи.
Тугилса-да анорнинг мушти,
Ҳануз кукдир тошмурут, беҳи.

Сарғармоққа, инон, анча бор,
Нечун сулмоқ айрилмасингдан?..
Ҳали узоқ адашгай баҳор,
Ёр қошининг қайрилмасида.

Видо фасли эмас бу фасл,
Боқ, теграмиз тулиб бормоқда.
Салом учун узатилган қул —
Ҳаяжондан мустар япроққа...

Кукак занжир солди турналар,
Кетолмагай ҳеч ким, ҳеч ёққа.
Қасаминга ишонмасанг гар,

Ишонарсан беқасам боққа...
Видо фасли эмас бу мавсум...

4

Дарахтлар — улугвор, вазмин ва
Сузларида собитдек эди.
Чиқолмай кузакнинг измидан,
Бир фаслда «ўзгарди-қуйди».

Сунг эса, тегдими гашига,
Утларнинг ям-яшил исени.
Беғуноҳ майсалар бошидан
Ташлаб юбордилар осмонни...

5

Ёмғирлар бор олдинда ҳали,
Адалсиз ҳасратдай ёғувчи.
Ёмғирлар бор олдинда ҳали,
Кунгулда мунглари соғувчи.

Ёмғирлар бор олдинда ҳали,
Ёгса, юраккача ҳул булар.
Ёмғирлар бор олдинда ҳали,
Сарғариб йул қарар сунбула.

Ёмғирлар бор олдинда ҳали,
Этаги қорларга туташган.
Сабринг етадими куттали,
Қурбинг келадими чидашга?!

О, ҳали ҳаммаси олдинда,
Дилда тарадуду титроқлар.
Ҳозирча бошингдан олтиндай —
Ёғмоқда атиги япроқлар.

Ёмғирлар бор олдинда ҳали...

6

Деразам ёнида ёмғир
Узлуксиз қарвондек кечар.
Ҳубоблар кунғироқ янгли
Узилиб сувларга тушар.

Деразам ёнида ёмғир
Ғалати подшога менгзар.
Ғалати ҳукмлар уқир,
Бетахту бетожу безар.

Деразам ёнида ёмғир
Кимгадир маҳталга ухшар.
Томчидан гулдаста туқир,
Сувлардан пойандоз тушар.

Деразам ёнида ёмғир
Бир қушга ухшайди, инсиз.
Уйлари — теран ва оғир,
Куйлари — мунгли ва тинсиз.

Деразам ёнида ёмғир
Ойнамни чертади узоқ.
Деразам ёнида ёмғир —
Ҳазину ғариб тийрамоҳ...

Дунё билан юзма-юз —————

Герхард Бранстнер

ҲИКМАТЛИ СЎЗЛАР

Санъат асарини, худди ўзимиз яратганимиздек севган тақдири-миздагина, чуқур тушуна олишимиз мумкин.

* * *

Бахт — истак, имкон ва меъёрнинг муътадиллигидир.

* * *

Баъзилар шундай усталик билан хатога йўл қўядиларки, уларга кўп ҳолларда эътироз билдиrolмаймиз. Айрим кишилар аксинча, шундай тўғрилиқ қиладиларки, уларга эътироз билдирмасликнинг иложи йўқ.

* * *

Баъзи одамлар қандай ўйласалар, шундай сўйлайдилар; бошқа бировлар қандай гапирсалар, шундай ўйлайдилар; айримлар эса, бошқалар қандай ўйласа, шундай сўйлайдилар.

* * *

Қайсар одам — бўш қутичага ўхшайди. Унга ҳар доим нимадир солиш керак бўлади.

* * *

Нотўғри фикр устидан куладиган одамлар баъзан ундан-да нотўғрироқ фикрларни тўғри деб қабул қиладилар.

* * *

Ёлгоннинг оёғи калта. Бу — ҳақиқат ёғоч оёқда юрсин, дегани эмас.

* * *

Овқат егандан сўнг, қошиқ танлама.

* * *

Барчага маълум нарсаларни гўё янгилик деб кўрсатиш ўзига бино қўйганларнинг сўйган машғулотиدير.

* * *

Оддий нарсани тушуниб бўлмайдиган қилиб тасвирлаш — аҳмоқнинг ақллилиги.

* * *

Муҳаббатга куч билан етиб бўлмаганидек, зафарга ҳам ишва билан эришилмайди.

Олмон тилидан Мирзаали АКБАРОВ таржимаси

Хайридин Бегмат

Меҳрибоним, қайдаедим?

Роман¹

НАЖОТ МАЛИКАСИ

Кукшер яйлоқи уртасидан утадиган катта йўл яқинида туяларни ўтлатиб юрган икки биродар инжиқ қирғиз чолнинг йўқлигидан фойдаланиб, созларини қўлга олдилар. Инсонлардан йироқ, кимсасиз гумроҳ ҳаёт уларни зериктирар эди. Гарчи тоғу тошнинг мусаффо ҳавоси, одамлар говуридан олис осудалик Машрабга бир томонлама ёқса ҳам, шаҳарда усган йигитлар учун бу ҳаёт диққинафас эди. Ҳар тонгда адашмай келувчи найзабардор қалмоқ суворийлари қаландарлар дилидан қочиб кутулмоқ орзусини ҳам ситиб чиқарди. Утган йили туялар подасини эгасиз ташлаб чулга қочганларида, узоққа бормаи тутиб келган эдилар. Машрабнинг ёдига навкарларга таъзим этиб, ялтоғланган қирғиз чол сўзлари тушди: «Уюрди тагин-да қуриқтамай кетселеринг-гуй, найза тигина илиерлар!»

— Яхшиям бир умрлик дўсти ҳамдамимиз бор, биродар! — танбури қулоғини бурар экан, лабларига босди Машраб. — Йўқса, бу бийдай соқов далада меш каби тарс ёрилиб улур эрдик.

Танбурга сетор эргашиб, шўх мустаҳзод ижроси бошланди.

Курмакка сени тун кечалар уйғонадурмен,
эй шоҳи жаҳоним,
Оҳиста юруб даргоҳинга мен ёнадурмен,
эй кўзи хуморим.

Қуролланган суворийлар қуршовида келаётган аробаларни қурган ҳофиз қариндошини топган бола каби суюниб, овозини баландлатди. Иккитадан от қушилган чорчингалак аробалар маҳофа каби ясатилган, айниқса, олдиндаги ароба ҳилпираган ҳарир ипак пардалари билан ажралиб турар эди. Бу аробанинг тўрт томонида тўрт суворий яланғоч қиличларини даст тутиб келар, узга аробалардаги каби аробақаш утирган курси парда билан эмас, ароба устига ёпилган соябон гиламнинг эни билан тусилган эди. Отлар жilовини маҳкам тутган аробақаш, гўё бурилса бошига қилич келиб тушадигандай, қимир этмайди. Аробалардаги гулгуна қизларни иллаган биродарлар тобора жўшиб куйлай бошладилар. Оллдаги ароба пардаси орасидан силкинган рўмолча ишораси билан қарвон четга чиқиб тўхтади. Суворийлар орасидан ажралиб келган бири қамчи тутган қулини куксига қуйиб, от устида таъзим этди. Парда орасидан узанган қиз қули ҳофизлар томон ишора қилар эди. Суворий имоси билан навкарлардан бири булар томон от қуйди. Йул билан булар утирган тепа оралиғи сой

¹ Охири. Бошланиши утган сонларда.

булиб, пишқириб келган от беш-олти одим нарида депсиниб тўхтади. Қалмоқ ароба-лар томон қул юбориб, нелардир дер, аммо уринларидан даст турган ҳофизлар унинг гапига тушунмас эдилар. Машраб навкар гапларидан фақат «хон қизи», «қушиқ эшитмоқчи» жумлаларинигина илгай олди. Навкар қулидаги қамчиси билан «юринг-лар» ишорасини берди. Биродарига юзланган Машраб Сеторийнинг катта-катта очил-ган кўзларида ваҳима изларини кўрди.

— Юринг, биродар, кўркманг! — дея от олдига тушди Машраб. — Чамаси, қизлар қушиқ тингламоқни тилайдирлар.

Қулларида соз билан чиқиб борган ҳофизлар ароба яқинида таъзим билан тўхтадилар. Пардани кутариб ярим куринган қирғиз қиз ичкаридаги гузал қизга ишо-ра бериб, ишва билан деди:

— Маликам сизлардин-да нақш эшитмаск тилиерлер!

— Нозли қиз! — деб қулини куксига қўйди Машраб. — Аввало биз ҳофизларга маликангизни танитинг. Сунгра, ул гузал малак бизнинг нақшимизни тушунурму?

— Офоқ ойим биек хан қизи, — Малика томон жилмайиб, қулини куксига қўйди канизак. — Мен бела эна тувган.

Канизакнинг сузи билан малика пардани хиел кутариб, йигитларга нозли табас-сум ҳаёя этди. Машраб сутга чайган каби оппоқ кулча юзли, қошлари пайваста бу гузал малика Қунтожихон қизи эканини ва унинг томирида қирғиз қони ҳам борли-гини англади. Отлари безовта пишқираётган суворийлар бу тўхташдан норози куринар, аммо малика томон итоаткорона бош эгиб турар эдилар. Икки биродар бир-бирларига сирли боқишиб, Сеторий қўлтигида қатланган наमत гиламчани эздилар. Обдан парда тортган булишиб, малика томон таъзимда шух қушиқ бошладилар.

Бир боқишинга жумлаи жонона тасаддук,
Шахло кузунгга оқилу девона тасаддук.

Қизлар томошасидан завқ олиб, жушгандан жушиб бораётган Машраб узида йўқ куйлар эди. Уч аробадаги қизлар ҳам аллақачон пардаларини ароба томига отиб, ҳофизга жон қулоқларини тутган, орқадагилари бир-бирларининг елкалари оша буйлашар эди. Тик туриб олган малика узини ураб турган қизлар орасида тебранар ва гоҳ-гоҳ алвондай қизарар эди.

— Мешреп, ай, Мешреп! — қушиқ тугаши билан болалардай иргишлаб чапак чалди малика. — Сен қалендер Мешреп нақшин ирлаерсен!

— Маликам! — қулини куксига қўйди юрак ютиб Сеторий. — Сиз Шоқаландар Машраб нақшин уз тилларидан эшитдингиз!

Бир пас ҳайрон боққан малика, чамаси, Сеторий сузларига ишонмади. Ароба эшигин очиб, зинадан бир-бир босиб тушди-да, қизлар ҳимоясида ҳофизлар томон юрди. Оллдаги икки хос навкар шитоб отдан тушиб, от жilовини ароба чупига илдилар-да, қизлар ёнига утдилар. Гимирлаб қолган суворийлар ҳам атрофни ураб келдилар.

— Сен утрик сўзлаерсан, қалендер! — қошлари чимирилиб, Сеторийга боқди малика.

— Утрик эрмас, маликам! — деб бош эгди Машраб.

— Расттен сен ошиқ қалендер Мешреп эсенг, маним утоғамга ирлей боқ-чи? — деб имо қилди малика. У бошига қаландар кулоҳи монанд муйнали бурк кийган, бурк пешонасига нозик пат санчилган ёқут кўзли нишон қадалган эди. Қиз дилидагини англаган каби, унинг хиромон юришидан жушган шоир ҳаёлида байт тугилган эди. Машраб шух таъзимда жозиб қул ҳаракатлари билан ўқиди.

Ёр утоғасин қуруб телба кунглум толпинадур,
Жон қушин долбойидур бошидаги қарқараси.

Жилмайган малика қанотидаги қизлар қулоғига недир деди. Бошларини четга буриб, юзларини румол учи билан ним тўсган қизлар шоир томонга ўғринча қараб олдилар-да, пирқ этиб кулиб юбордилар.

— Уктем экенсиз, биек шаср! — салом қилгандай бошини нозли эгди малика. — Мен сизи кўптин кўрувга хумер эдим, — деб қирғиз канизакка бош қимирлатди у. Канизак белидаги қопчикка қул солди. Чаққон ҳаракат билан олдинга юрган навкар-лардан бири канизак берган икки тиллони ҳофиз қулига элтиб тутди. — Нақшлерингиз меним қизлерим-да ирлаерлар. — Иккинчи ароба томон ишора берди малика, унга жавобан уч қиз баробар таъзимга эгилди. — Ажеп! — жилваланди қиз. — Қалендер Мешреп Қашқерей бул жойлоқта не қилиб журийсиз?

— Заковатингизга балли, маликам! — урнидан турган шоир тангаларни салмоқлаб гап бошлади. — Фақир Қошгарий эрмас, Намангониймен, уч йил бурун бизни Ила йулидан тутиб келтирган эрдилар. Сиз, буюк хон қизи, биз бандиларни қулликдан

кутқаринг! Бизнинг хокимиз Кукшер туялари оёқлари остинда қолмасун. Улуг хон атонгизга бизнинг додимизни еткаринг, гузал маликам! Ушанда бизга олтиндан-да қиммат ҳадия берган булурсиз! — илтижоли қузлар билан қизга таъзим этдилар. Бир дам тафаккурда қолган малика орқага юрди ва ярим бурилиб жилмайди.

— Разимен, амма сарайта меним нақшаним булурсиз! Мени уз телимде арнап, нақш ирлаерсиз!

— Бош устига, маликам! — деб бошлари ерга етгудек таъзим этди биродарлар. Ишва билан бир силкинган қиз ароба томон юрди. Икки биродар аробалар ортидан қул силкаб қолдилар. Чуқур тин олган Машраб Сеторийни туртди.

— Уч йил тортган азобларимиз эвазига бул қиз тақдир юбормиш нажот малика-сидур, биродари азиз!

— Бир Офоқдин қутулиб, иккинчисининг қулига тушур эрканмиз-да? — дусту қузларига тикилди Сеторий.

Машраб унга бир нима дея олмай, маюс бош эгди.

ЧАКАНАЙ БИЙ

Икки биродарнинг шаҳри Илага келганига бир ойдан ошди. Малика Офоқ қароргоҳи яқинидан уларга ҳужра ажратилган эди. Малика баъзи пайтлари кунда, баъзан эса кун оша базми санъат тузар, унинг юз гулгуна канизаклари орасида куплари санъаткор ва шоира қизлар эди. Машраб қулоғига қалдирғоч вижири каби ширин қалмоқ қизлари лафзи ҳам бот-бот урнашиб келмоқда эди. У иложи борича бу халоскор қиз кунглидан чиқмоққа интилар, аммо асални ҳам куп есанг бадга ургани каби, икки биродар бу муқим ҳаётдан зерикмоқда эдилар. Шаҳардан ихтиёрсиз чиқиб кетиб булмас, маликанинг эса уларни қуйиб юбормоқ нияти йуқ эди. Қаландарлар эндиги нажотни хондан кутар, аммо олий қабулга кирмоқ имкондан хориж булиб, маликага бу ҳақда суз очмоққа журъат ҳам эта олмас эдилар.

Ниҳоят, кунларнинг бирида Қунтожихон қулоғига ҳофизлар овозаси стиб борди, чоғи, биродарларни шаҳзода Талдан Бакоштунинг Илага келиши шарафига тузалган базми жамшидга чорладилар. Саройнинг ҳаддан ташқари ҳашамидан ҳайрати ошиб, катта танобий хонага кириб борган Машраб кекса хоннинг чап қулида зимдан жилмайиб турган малика Офоқ ойим томон беихтиёр таъзим этди. Чунки қиз бошдан оёқ долақизгалдоқ каби алвонранг кийимда яна ҳам очилиб кетган эди.

— Билади бу ялангоёқ қаландар кимга бош урмоқни! — деди буни сезган хон уттиз ёшлардаги бақувват, буйдор, уқтам нигоҳли шаҳзодага қараб.

— Сиз унинг журъатли қушигин эшитинг аввал! — отаси қулига бош қуйиб жилмайди эрқаланган малика. — Узи битиб, узи куйлайди.

— Ундоқ булса шоир экан, — гапга аралашди шаҳзода. — Исми недур?

— Мешреп Неменгоней, — деб тантанавор эълон қилди қиз акаси томон сурурланиб.

— Бизнинг тилни билурларму? — суради шоир номин эшитган шаҳзода Машраб ва ундан орқароқда турган Сеторийни бошдан оёқ кузатар экан. Бу савол маъносини чала булса-да тушунган Машраб боши билан «йуқ» ишорасини берди. — Сен, Оллоҳга тобе қаландар, — тил билар экан деб шоир қузларига қадалди шаҳзода. — Қешгарда ётмай, Ойрот ерларида не қилиб юрур эрдинг?

Шаҳзода сузларида номлардан узга ҳеч нарсани тушунмаган Машраб умидвор булиб маликага қаради. Малика гап бошламоқчи эди, хон унга «тухта» ишорасини бериб, шаҳзодага юзланди.

— Қаландар касби гадолиқдур, уғлим. Гадога бир эшик ёпиқ булса, минг бир эшик очик эрур.

Бу сузларни айтган хон қул боғлаб турган биродарлар яқинидаги мулозимга ишора берди. Ҳофизларга қалмоқ санъаткорлари даврасидан жой курсатдилар. Бу кичик давра икки биродарни ҳумрайиб турган бетлари рапидодай сарой аъёнларидан фарқли ўлароқ, илиқ имо-ишоралар билан кутиб олиб, дастурхонга қистадилар. Емак ва ичмак бошланди.

— Улуг хон Хара Хула набираси, Ойрот салтанати устунни Батур Хун Той Чи хонимиз уғиллари, мамлакатимиз келажагининг таянчи, куп сонли аймоқ хонлари сардори шаҳзодаи оламгир Галдан Бакошту ҳазрати олийлари, — қадаҳни баланд тутиб гап бошлади ёши элликларида ошган чурос эли хони, — ушбу қадаҳни сизнинг саломатлигингиз шарафига кутараман! Улуг тоғлар руҳи сизга мадад берсун! — Шаҳзода қулини куксига қуйиб қуллуқ билдириши билан ўзбекининг тош қосасидай тула қадаҳни оқ урди хон. Давра унга эргашди. Ҳар ёқдан «Шаҳзодамиз омон булсун, мамлакатимиз шуҳратини оламга пойдор этсин» каби олқишлар ёғилди.

Нафслар озроқ ором олиб, танлар май жуши билан обдан қизигач, давра базми бошланди. Биродарлар қурама аймоқ бу одамлар ҳазил-мутоибасию нақши-уланларига

берилиб кулоқ тутар эдилар. Сарой киборларининг тантанавор сўзлари кекса шохдан утиб, ёш шаҳзодага таъзиму тавозе билан тутар, аммо алоҳида давра булиб утирган, бошларига кийган буркларига қадалган нишонларидан қайси аймоқ хони эканлигини билмоқ мумкин булган ёш тождорлар буй малика томон уғринча боқиб, мавриди келди дегунча қиз билан куз уриштирмоққа ҳам уринмоқда эдилар. Илтифотли олқишларга бепарво-беписанд мағрур турган маликанинг эса эътибори санъаткорларда эди.

Навбат яна узига берилган ёши улугроқ ҳофиз маликага таъзим этди.

— Гузэл малекем, навбатти-да андс меҳмона берейлик!

Малика ҳофизга «хуп» деган каби бош қимирлатиб, шоирга юзланди.

— Мешреп ағай, аввалинда шўх-шўх нақшлерингизгин ирлангиз, — нозли қош учирмоқ билан жилмайди малика. Унинг бу ишорасидан сунгра нима қилмоқ кераклигини ҳам тушунган шоир «хуп» жавобига эгилди. Маликанинг бу лутфию ишва мулоқоти ҳаммани, шу жумладан, кекса хонни ҳам таажжубга солган, у недир демоқ учун қизга чимирилиб қарамокда эди. Номдор меҳмоннинг фақат узи билан мулоқот қилаётганидан сурурланган ёш малика эса, отанинг танбехли қарашларини илғайдиган ҳолатда эмасди. Созлар торини шўх маком рафтига торган икки биродар малика томон баробар тавозе этдилар-да, уйноқи газал бошладилар.

То кийди қизил узини зебо қилайин деб,
Ут ёқти жаҳон мулкина гавго қилайин деб.

Бу катта даврада туркчадан бенасиб банданинг узи йуқ эди. Қунтожихон оиласи билан киргиз лафзига, қай бирлари эса қозоқ ва ё Қошғар лафзига мойил эдилар. Маликанинг сархуш аҳволини тасвирлаб утирмайман, чунки шоҳ хонадони тарбиясини олган бу қиз чинакам санъат шайдоси эди. Ҳофизни «гадо қаландар» дея камситганда, падари бузруквори сўзларига дил-дилдан қушилган шаҳзода Галдан Бакошту жаноби олийлари ҳам муаллақ бир ҳолатда эди, чунки санъатнинг қудрати шундаки, у тошни ҳам эритади. Шаҳзода ханжари дастасига бор огирлиги билан таянганича, тунд бир қиёфада ҳофизга кузларини тиккан, қинни ёриб чиққан ханжар қимматбаҳо чакмон этагини пора этиб, қалин ёғочга ботиб бораётганидан ҳам буткул бехабар эди. У курар кузга ҳофиз қўшигини ёқтирмаётгандек туюлса-да, соз рафтига сезилмас даражада уйнаб турган оёғи дил утини ошкор этиб қўймоқда эди. Келажак истилолар сардори булган шаҳзода санъат жозибасини чуқур ҳис этар, унинг қалбидаги жунбуш кибр отлиқ кунгул ойнасида чаппа синиб, важоҳатли турқида акс этмоқда эди.

Қушиқ тугаши билан урнидан чаққон турган бояғи қалмоқ ҳофиз Машраб тепа-сига келди. Унинг кузларига бир дам тикланиб турди-да, тиз чуқиб танбури торидан упди.

— Сўзларингиз артуқ тушунбесем-да, санъатингиз шеда этте, капиз!

Хонлар томондан юзини румол учи билан ним тусиб чиққан малика нафис кашта гулли қийиқча ёзиб, устига икки тилло қўйди ва шоирга нозли табассум ҳада этди-да, хиромон юриш билан жойига қайтди. Шу сиз ҳам оташ турган хон йигитлар бир-бирларини туртишиб, баҳс боғлашган каби қийиқчага танга ташлар ва ҳофиз бир ён қолиб, шоҳ ҳамда қизи томон таъзим бажо этар эдилар.

— Бир худойпарастга бунча илтифот нечун, хоним! — деб кузлари уйнади аёнлардан бири.

— Худойпарастлиги унинг динидур! — урнидан даст турган қалмоқ ҳофиз аёнга қулини шоп этди-да, «узр» деган каби хонга таъзим қилди. — Санъати эса, динидан аъло! — қандай шахт турган булса, шундай шитоб утириб, аён томон таҳдидли қараб олди у. Ҳофиз аҳволданми ё аён ҳолидан жилмайган хон бош чайқади.

— Гузал маликам! — деб бош эгди Сеторий. — Қоракуз қиз Машраб нақшларидин ирласин!

— Ай-ай! — болалардай суюниб чапак чалди Офоқ ойм. — Ул қиз сизлар чолган созга ирларер!

Малика сузи буйруқ эди. Қизлар даврасидан туриб келган канизак ҳофизлар ёнида мулозим қўйган курсига қимтиниб утирди ва созандалар суровига недир деб жавоб берди-да, ийманиб жилмайди. Бир пасда эшитувчиларни сеҳрли ҳофиза овози аллалай бошлади.

Офате жанем ай санем, каше каросини курунг,
Икки юзине чулганир зулфе сеёсине курунг.

Қушиқ авжланган сари ҳофиза ва машшоқлар яктан булиб борар, жушга келган малика улар ёнига чопиб утгудек иргишлар, бу ҳолатдан гайирлиги тутган хон йигитлар ҳофиз ва малика мулоқоти қай ерга қадар етганини англаб оташланмоқда, бир-бирларига киши билмас нелардир уқдиришмоқда эдилар. Қушиқ тугаши билан ҳофи-

зани ҳар ёқдан «офарин» сўзлари билан олқадилар. Сеторий эса олтин тангалар тугилган қийиқчани канизак қўлига тутди, аммо ҳофиза қийиқчани олмай, лов ёнганча қизлар томон юрди. Сеторийнинг қўли муаллақ қолди. Машраб дусту қўлидан қийиқчани олди-да, тангаларни дастурхонга тукиб, қийиқчани қўзларига суртди.

— Бул қийиқчани ҳеч кимга бермагаймен, биродар! Ул мен учун нажот рамзидур! — деб малика томон эгилди у.

— Улуғ хон! — хонга таъзим этди Сеторий. — Шоир ҳазратлари гузал маликам мадҳинда қурама тил бирла абёт айтибдурлар. Рухсати олий этсангиз, ани куйласа!

Машшоқ лафзини иллаган хон зуд қизига утирилди. Лов ёнган малика Офок ойим отаси қўзларига қарай олмай, бош эгди.

— Шоир ҳаддидин ошмасму? — қизи томон энгашиб, секин сўради хон, чунки маликанинг «аввал журъатли қўшигин эшитинг» сузи лоп этиб ёдига тушган эди.

— Ул бори бир қаландардур! — отаси кафтига юзларини суртиб эркаланган қиз қулоқлари остида шивирлади. — Айтмиш сузи эса санъат!

Қизидан бу хабарни олган хон ҳофизларга розилик билан бош ирғади. Икки биродар бир-бирларига «бошладик» ишораси билан туркча, қалмоқча ва форсча тилларда битилган муламмаъ ижросига кирдилар.

Қалмоқ бачаро дидам, гуфтам: чаканай бий,
Гуфто: яганожи, шураножи, ямонай бий.

Ҳазил-мутоиба тилида битилган шеърдаги нозик қочиримлар уни тушунувчиларга ажиб таъсир этмоқда эди. Қушиқ охирлаб борган сари, малика Офок қизариниб бош эгар эди.

Икки юзин қизили чун себи Самарқанд,
Гуфтоҳ бидиҳам буса яки Машраби дилбанд.

Қушиқ тугаши билан ҳар ёқдан қурама тилда ҳофизларни олқадилар.

— Ҳай ҳофиз! — удагайлаб гап бошлади шаҳзода. — Хон қизининг исми сенга эрмак булдиму?!

— Узр, улуғ шаҳзодам! — қўлини куксига қўйди шоир. — Ишқ ичра шоҳу гадо баробардур!

— Бу не густоҳлик! — таржимон мулозим томон «тез айт» дегандек кўтарилди шаҳзода.

— Мен кетадургон одаммен! — шаҳзода ҳар нени яланғоч тушунаётганидан хавфсираган Машраб қўлини куксига қўйди. — Офок ойим мисли бир офтоб, офтобга тик боқмоқ каминадек фақир бандаларга йул булғай!

— Шундоқ! — деб кибрланди Галдан Бақошту.

— Улуғ хоним! — дея уринларидан туриб баробар таъзим этдилар биродарлар. — Салтанатингиз барқарор, адлу адолатингиз тилларда дoston булсун! Биз икки биродар бул олий қабулни уч йилдин ортуқ зор кутдик. Кукшер яйлоқида ёлғиз туялар ҳамсуҳбатимиз булди. Оллоҳга минг бора шукрлар булсинким, санъат сеҳрию гузал маликам илтифотлари бирла бул кунга етдик. Маликам хизматларида қойим турмоқ бизларга шарафдур, илло кўрнинг нияти икки кўзи булгани каби, биз нотавонларнинг армонимиз юртга қайтмоқдур. Марҳаматингизни дариг тутмагайсиз! — деди Сеторий.

— Қаландарнинг ҳам ватани булурми? — деб кинояли жилмайди ота сўзини кутмай шаҳзода. — Шаҳри Ила сизга энг яхши масқандур!

— Узр, шаҳзодам! — қўлини куксига қўйди Сеторий. — Қуртдур, кумурсқалур уз инига талпинур.

Қизи билан қулоқлашган хон «бас» дегандек уғлига қараб олди.

— Ниятингизга етурсиз!

— Олам тургунча туринг, шоҳим! — севинчдан бошлари ерга етгудек таъзим этдилар биродарлар.

ТИФИ ШАМШИР

Шаҳри Иладан савдо карвонига қушилиб йулга чиққан биродарлар икки қишлоқ ошмай бир-биридан хунук хабарларни эшита бошладилар. От суриб утишган қуролли суворийлар ваҳоҳати тунд, одамлар кўзида қандайдир ваҳима, бир-бирлари билан шивирлаб гаплашар эдилар.

Карвонни қозоқ қўрғонларидан бирида уч ойга яқин сақладилар. Қўрғон дарвозалари тақа-тақ ёпиқ, ҳар бир чиқувчи ва кирувчи қаттиқ текширилар эди. Биродарлар бу қўрғонда кекса Қунтожихоннинг улими ҳақидаги хабарни эшитиб, Галдан

Бакоштунинг ота урнига хон кутарилишини шарафловчи тантаналар шоҳиди булдилар. Ёш тананинг ҳаракати тез булгани каби, ёш подшоҳ қаламравидаги мамлакатда воқсалар янада шитоб кеча бошлади. Дастлабки бир-икки ҳафта ичида деярли ҳар куни қургоннинг қатл майдонида икки ёки уч кишининг боши кесилар, одамларнинг дамлари ичига тушиб кетган эди. Жазога мустаҳқ этилгувчилар орасида қозоқ, қирғиз ё уйгур кишилари булгани каби, онда-сонда қалмоқ йигитлари ҳам учраб турар, уларни буюк хоннинг шавкатли юришларига ишончсизликда ва қушинга ёзилмоқдан бош тортишда айблашар эдилар.

Машрабнинг Бакоштунинг қаерга юриш қилмоқчи эканлигини била олмай боши говлаган, унинг сарсари кунгли қургондаги биқик ҳаётдан тезроқ кутулиб чиқмоқни тилар эди. Шоирнинг бир кунгли тезроқ Қошгар бориб, Тутийи зорининг ҳолини билмоққа ошиқса, яна бир дили Офоқ ойим тақдирини уйлаб ачинар эди. Ота тириклигида бировнинг этагини тута олмаган маъсума қизининг ҳоли не кечди экан? Уз салтанатини қилич яланғочламоқ билан бошлаган дажжол ака ул мажзуба бошига не кунларни солмади экан?

Қургондан кутулиб, хатарли йуллар билан шахри Қошгар дарвозасига етиб келдилар. Дарвозанинг унғ қанотидаги майдонда туялар чуқдирилиб, икки биродар қарвонбоши билан хушламоқ учун юрдилар. Қозоқ қарвонбоши дасторнишин суфи ҳамроҳлигида шаҳар томон отланган эди. Бу суфи Машрабга узоқ таниш куринар, уз навбатида суфи ҳам икки биродарга синчков назар солмоқда эди.

— Шоқаландар ҳазратлари! — деб от жиловини тортди у. — Хужам подшоҳ қабулларига боргаймиз!

— Маъзур! — қулини куксига қуйди оташланиб гувва қизарган Машраб.

— Андоқ эрса, — қамчисини маҳси сағрисиға шарт-шурт уриб бақалоқ суфи томон ишора этди у, — рухсати олий булгунга қадар қарвон била тақсирим ихтиёринда турурсиз!

Биродарлар итоаткорона эшакларидан тушдилар. Қошгарда ҳам қозоқ қургонида булгани эҳтиёт бир ҳолат ҳукмрон эди. Шаҳар буйлаб дасторнишин суфилар ҳукм юритар, авом халқ учун улар утиб кетгунга қадар таъзимда турмоқ одат этилган эди. Кучани тулдириб юрадиган Исмоилшоҳ навқарлари куринмас, Офоқ хужага итоатда булган ярим суфи навқарлар аро важохатли қалмоқ сарбозлари ҳам утиб қолар эди. Шаҳарга кириш учун рухсати олий билан бирга икки биродарга Қошгар валийси Хужам подшоҳ — Офоқ хужа саломига бормоқлари лозимлиги таъкид этилди.

Шу уринда икки огиз суз юз берган сиёсий ҳолат ҳақида. Мавқеи ошгандан ошиб борган Офоқ хужа Исмоилшоҳ амалдорлари қулидан айрим ишлар жиловини ҳам олиб қуя бошлади. Бунинг устига, шоҳ ва эшонни уз таъсири билан мадорда тутиб турган кекса Кунтожихон оламдан утиб, шаҳзодаи жувонбахт Галдан Бакоштунинг Ойрот салтанати тепасига чиқиши тарозу палласини бир томонга босиб кетди. Мулкгирик дағдағаси билан қузғалган хон Исмоилшоҳнинг иниси Муҳаммад Амил ҳоким булган Учтурфонга қуз текиб, Қошгар билан алоқасини узди.

Офоқ хужанинг Тибет бутпарастлари пири далай лам Лас билан маҳфий алоқаси борлигини сезиб қолган Исмоилшоҳ унинг қучайиб кетишига йул қуя олмас эди. Шоҳ даргоҳига яқин дарё буйида дабдаба билан юриш қилаётган икки юз чоғли суфи суворийлардан бири саройдан от чоптириб келган навқар уларнинг бу ердан узоқлашиши лозимлигини айтиши билан, уни ёйдан уқ отиб йиқитди. Отнинг суворийсиз қайтганини қурган қоровулбеги шоҳнинг имлодини ҳам кутмай, суфилар устига от солди. Бу туполон овозаси билан чиқиб келган шоҳ йигитларига ёрдам юбормоққа мажбур эди. Кам қурбон билан ҳар ёқдан дарёга сиқиб борган суфи суворийларни қириб ташладилар.

Бу хунрезлик шамолини эшитса ҳам, нажот учун тебранмаган Офоқ хужа жойнамоз устида сукутга кетган эди. Эшон шоҳ томонидан бундан ҳам огирроқ жазолар келишини кутмоқда ва ундан қандай омон қолиш режасини тузмоқда эди. Ҳақиқатан ҳам, қуп утмай саройдан оқ ялов тутган элчи келганини ва у эшон қабулига кирмоқчи булаётганини айтишди.

Шоҳ юборган номаи пайгирда Офоқ хужага Қошгар сарҳадидан чиқиб кетмоқ учун уч кун муҳлат берилган эди.

— Одобсизлик биздин утди! — деб бошини огир кутариб, одатига хилоф булса ҳам қулини куксига қуйди хужа. — Шоҳ ҳазратлари таҳдидига розимиз, илло бор кучни олиб кетмак учун муҳлат озлик қилур. Эрта тонгдин йигитларни шаҳардин чиқариб кетурмиз. Улуг шоҳим ҳазрати олийларига арзимизни етқармагинизни утинурмен! Буткул қучиб чиқмак учун ун-ун беш кун муҳлат бергайлар!

Офоқ хужага вақт керак эди. Шоҳ қузига кучиб чиқаётган булиб куринмоқ лозим. Тибетдан қайтган элчи Нозали Чобук қаландар Ласнинг маслаҳати билан Илага юборилганига ҳам ҳафтадан ошди. Иншаоллоҳ, эрта ё индин у Бакоштухонни бошлаб келса ажаб эрмас!

1090 ҳижрий, милод ҳисоби билан 1678 йил ёз ойларида Ила йулида тиш қайраб

турган Офоқ хужанинг суфи навкарлари етагида шаҳарга кирган қалмоқ қўшини Қошгарни истило этди. Беадад бошлар кесилди. Ёрқандда эса, хужа Яхё Исмоилшоҳ кишини улдириб, Хутан ва Ёрқанд шаҳарлари жиловини қулга олди. У катта туҳфа билан Қошгарга етиб келиб, қалмоқ хонига юкунди. Исмоилшоҳ ва оиласини асир олиб, Илага қайтган Бакошгўхон Офоқ эшонни Қошгарга ноиб тайин этди. Ҳар ойда Ойрот хазинасига турт юз минг танга товон тулаб турмоқни эшони вали ўз зиммасига олган эди.

Бу воқеалар шамолидан эти жунжикиб кетган Машраб ёдига Исмоилшоҳ айтган сузлар тушди.

— Эслайсенму, — дея дўсти томон энгашиб, овозини пасайтирди Машраб — Шоҳ ҳазратлари жомеъ майдонинда не деб эрдилар? — Сеторий «йўқ» деган каби шоирга жон қўлогини тутди. «Зинҳор тахт узра намоз уқимоқни хаёл этманг, эшоним, юртни истибодод ботқоғина отурсиз!» деган эрдилар.

— Ул ҳазрат вали эрканлар! — деб бош чайқади Сеторий. — Нечук Темурхондек тиги забардаст оламгирлар майдонга чиқмайдулар, биродар?

— Замонамиш офати ҳам шул булса керак, азизим! Дасторларини суфинамо чир-мамиш бугунги хону беклар жойнамоз устида утирмоқдин узгага ярамайдулар!

— Одамизотнинг энг тубан қасри ул эрканким, мол учун, мансабу шўҳрат учун азиз юртни хор этурлар!

— Тугри айтдинг, Сеторий! — кутилмаганда кузлари чақнаб деди Машраб. — Хаёлимга андоқ келурки, бир-бирларининг устихонини ксмиргувчи бул салладор палилар то омон эркан, Қошгар осмонига эрк қўёшидин офтоб тегмагай!

Эшақлар жиловини озод қуйган биродарлар неча дақиқа бошларини эгиб, сассиз бордилар.

— Халқ бошини бир қозонда қайнатувчи қудрат шамшир эрса, анинг тигидин сув ўгириб ичур эрдим, биродари азиз! — жунбушга келган шоир кузларида ёш йилтираб қуринди.

СОВҚОТИБ БОРУРМЕН

Сеторий тоғойисига зимдан назар ташлар экан, унинг анча чуққанини кўрди. Соч-соқоли қордай оқарган паҳлавонкелбат машшоқ елкалари чиқиб хуркайган, ўз ёшига номуносиб бир тарзда бемавруд қариган эди. Жияни ниғоҳининг маъносини сезган каби, Муҳаммад Сиддик жилмайди.

— Умр оқар сув эрмиш, жиян! Анча улғайибсиз. Шоирнинг ҳам кўкси тулиб, ҳаракатлари вазмин тортибдур. Энди қуним ҳаёт топмоқ фурсати етган курунур.

Танбурий аввал ҳам ўз жиянига неча бор «уй-эшиқ қилиб бермоқ» ваъдасидан гап очиб қўрган, аммо Сеторий биродаридан айру яшамоққа унамагани сабаб, унинг қайсарлигидан дилида иштибоҳлар уйғонган эди. Машшоқ гапни ортиқ чуватмай, жиянига умидвор қаради. Ҳар гал Қошгар келганида Танбурий хонадониди меҳмон булмай кетмайдиган мулла Вали Хужандий унинг сўзини энлаб тушди.

— Бир кўп кучманчи эллар удуми гарчи дарбадар яшамоқ булса ҳам, — дея Танбурий томон тавозе билан эгилди у, — дарахт бир ерда камол топур. Пайтки, волидайн даъватига қулоқ тутмоқ ва юртга қайтмоқ лозим! — «Нима дедингиз» деган каби Машрабга қадалди Хужандий, аммо ундан сало чиқмагач, машшоққа юзланди. — Едингиздалур, ҳазратим, бундин уч йил бурун шоирни Қошгарда топа билмай, онаи зори илтижоларини сиз азизга омонат топширтиб эрдим.

— Албат, албат! — деб бош ирғади Танбурий. — Анони яратмасин! Фарзанд йулида интизор ўтказган анинг ҳар куну азоб.

— Биз юртга қайтурмиз! — ниҳоят тилга кирди Машраб. — Илади утсак ҳам булур эрди, илло дийдор илинжи бирла... — Шоир дардининг тушунган Танбурий наломат билан бош чайқаркан, тоғойсининг унсиз жовдираган кузларидан «эсиз тақдир, эсиз умр» илтижоларини уқиган Сеторий у кузларга қайта боқа олмади. Машрабнинг «дийдор илинжи» сўзини пирга итоат маъносида фаҳм этган Хужандий:

— Эртан тонг бирла биз олий қабулга боргаймиз. Ҳамроҳ булур эрсангиз... — деди.

Хужандийнинг уйламай айтган бу сузи билан Машраб ялт этиб Танбурийга қаради. Машшоқ унинг кузларига қарай олмай қолган эди. Бу унғайсизликдан усал булган Хужандий алвондай қизариб кетди. Офоқ хужанининг Чодак ҳукуматидаги хешлари, қолаверса, Намангон акобирларидан катта салом олиб келган, узининг эшонга ихлоси баланд булган Хужандий ё Машраб бошидан кечмиш ҳодисаларни эшитмаган ва ё ҳали ҳам уни итоатда деб уйлар эди. Орада мавҳумот қолиши Машрабга маъкул булмай, ошқора мулоқотга ўтди.

— Устоз! — деб Танбурийни узига қаратди у. — Нечук машқингиз паст, қаддингиз эгик?

— Йук, недин?.. Масрурмен! — деб қад ростлади Танбурий, аммо шоир кузларига боқа олмай, нигоҳини қочирди. Орага оғир сукунат чуккан, ҳеч ким юрак ютиб суз бошлай олмас эди.

— Дийдор талаби бирла бот-бот... — Хужандийга теккизиб шама этди Машраб.

— Йуқласалар. — «Одатимни билурсен-ку» дегандай жилмайди машшоқ ва Хужандийга бир дам тикланиб турди-да, недандир хуркиган каби овозини пасайтирди. — Фақир Исоқия эрдим... Ул фараҳли кунлар ортда қолган курунур, шоир! Замона зайли андоққим, кимнинг карвонига тушар булсанг, анинг созини чалурсен!

«Э воҳ! — устоз ҳолатига ич-ичидан ачинди Машраб. — Эгик бош ва қисиқ тил бирла яшамоқ... тобакайт?» Шоир умрида илк бора дилидагини тилига чиқара олмади, чунки истиқболда юрт соғинчи ва она дийдори бир умр интилган манзил каби узига тортиб турмоқда эди.

— Биз эшон ҳазратларидин бирон мушкулот тортган эрмасмиз. — Аросатда қолган Хужандий томон тавозе билан гап бошлади Танбурий. — Бугун юрт сурамоқ уҳдаси ул ҳазрат илгика утган эркан, бир фақир фуқаро сифатинда ҳукмларига тобе турмоқ қароримиздур!

Мезбоннинг бу иқрори билан Хужандийнинг чеҳраси очилди. Машраб назарида фаҳми нуқтадон бу калом «деворнинг ҳам қулоғи бор» андишасида айтилган булиб, «овозаси етган ергача етсин» қабилидаги нишон эди.

— Ҳазратимнинг қувваи қудратлари эллар тилида овозадур! — мамнун эълон этди Хужандий. Танбурий «албатта» деган каби қулини кўксига қўйди. Тоқатсизланган Машраб ва Сеторий созга қўл чуздилар.

— Афу этгайсизлар! — урнидан турган Танбурий даҳлиз эшигини ёпиб қайтди. — Этларим жунжикиб, совқотиб борурмен!

Хонадон соҳибининг бу бемавруд ҳаракатидан дили уксиган Машраб овозини эркин қўя олмаса ҳам, сурур билан куйлай бошлади. Хужандий ва бир неча наманганлик савдо аҳли билан булган дил тортар суҳбатлар равишида тугилган бу ғазал соғинч изҳори эди.

Намангон шаҳридин, дуслар, мани ёронларим келди,
Ато бирла аномни билгучи меҳмонларим келди.

Ҳофизни тиламайгина олқадилар. Ҳарчанд қисташмасин, тоби йуқлиги маъзури-ни айтган мезбон созини қўлга олмади. Шусиз ҳам қовушмаётган суҳбат узоққа чузилмай, юзларга фотиҳа тортдилар.

— Қачон йулга чиқурсизлар? — хушлашар экан суради Танбурий.

— Индин тонг билан, — деб жавоб қилди Сеторий.

— Маъқул!

Анча юришиб, такяйи қаландарон бурилишига етганда, Хужандий Машрабни қулидан олиб тухтатди.

— Уззукун кайфиятингизни бузмай деб сукут этдим, шоир. Онангиз бетоблар, балки бул фурсат йулингизга илҳақ кўз тутарлар!

— Суровларимга тик кела билмай, кўз қочиришларингиздин сезиб эрдим, ус-тоз! — деб Хужандий қулини қаттиқ сикди Машраб.

КҮНГУЛ ДАРДИ

Бомдод намозига азон айтилган чоғ, минг бир андиша билан хонақоҳ дарвозасидан кириб келган Машраб дарахтларни паналаб, ошхона томон юрди. У шу тобда бирон таниш кишини учратиб қолишдан ҳайиқар, юраги бесаранжом дукурлаб, ҳали ҳануз ичкаридан чиқиб келган Тутинисо соғинч билан бағрига отилаётган каби, уни қандай сузлар билан юпатмоқни ўйлаб энтикар эди. Шоирнинг озурда кўнгли ўз дарддошини унутмаган, тақдир тақозо этиб уни соғ-омон топса-ю, олиб кетмоқ насиб этса, жиянларидан бир ёки иккисининг бошини силаб, шаҳри Намангоннинг ҳилват кўчаларидан бирида у билан сокин яшамоқ ниятини ҳам кўнглига туккан эди.

Машраб шаҳарда Тутинисони киши билмас суриштирди. Унинг хонақоҳ емакхонасида хизмат этари дарагини топгач, кўнгли тиничиб, сабр билан тонг отишини кутди. Ҳар нени дусту ҳамдами Сеторийдан бекитмаган шоир бугун илдамроқ таҳорат олди-да, биродарини огоҳ этмай, қаландарлар орасидан суғурилиб чиқди. Шоир ёлғиз қолган чоқларида қиз билан ўтказган фараҳли кунларини эслаб оху нолалар чекса ҳам, Сеторий олдида у ҳақда оғиз очмас, назарида бундай суҳбат биродари дилига озор етказаетгандек булар эди.

Хонақоҳ ҳовлиси четидан оқиб утадиган ариқ буйига чиқиб борган Машраб шоҳлари осилиб турган олма дарахтини паналаб чўнкайди. Ариқнинг нариги бети гулзор, гулзор оралаб ўтган ёлғизоёқ йул ошхонанинг ичкари хонаси супасига элтар

эди. Бу хона идиш-оёқларни ювиш хонаси булиб, унда аёллар, асосан, эшон қудратидан шифо топмоқ учун юрган ожизалар хизмат адосида булгуси эди.

Ариққа интилиб, зилол сувда уз аксини курган Машраб сесканиб тушди. Сувда қалқиб турган қаландар сиймоси шу тобда уз соҳибига ёқмай қолган эди. У узига оро бериб юришга одатланган булса ҳам, кулоҳи остидан гүппириб чиқиб турган пагила-пагила гайир сочлар, интизор жовдираб боқувчи дард билан чуқкан кўзлар унга бегонадек туюлиб кетди. Зеро, уни бу қиёфада курмаган Тутинисо чучимасмикин?

Машраб энди ариқ ҳатлаб ўтмоққа чоғланган ҳам эди, баркашда бир даста чойнакларни кутарган қиз шу томон кела бошлади. У йулига бошларини эгиб тикилар, оёқлари билан ерни пайпаслаб, эҳтиёт қадам ташлаб келар эди. Эниш илмаклардан бирига тушиб чунқайган қиз йулакка бир қараб олди-да, чойнакларга қум сола бошлади. Қиз орқага беҳуда қарамаган экан. Супада барваста қомат, аммо этлари бориб устихонига ёпишган бир аёл куринди. Эғнида эскигина чит куйлак, оёғида чориг кавуш, туриши юпун, ҳаракатлари пароканда аёлнинг лаблари беором қимтинган, аммо юз-кузи тула ажинлар орасидан ҳам унинг гузал ҳусн эгаси булгани сезилади. Бу аёл Тутинисо эди. Энтиккан Машраб узини секин шоҳлар панасига тортди.

— Келдингизме, апе? — узидан юқорида шақир-шуқур қилаётган Тутинисо томон қулоқ тутди қиз. — Сув улгур бирам ваҳм соладу! — узига гапирган каби яна ишига тутинди у. Қизга жавоб айтиш хаёлига ҳам келмаган Тутинисо паришонлик билан баркашдан битта сопол пиёла олди-да, сувга ботирди. Унинг кўзлари қулидаги ишида тухтамас, йул кетган каби қайларгадир тикилиб қолар эди. Тутинисони ҳамон бу ҳолатда курган Машрабнинг юраги орқага тортиб кетди. У олма шохини четга суриб, шоҳлар орасидан чиқди. Баргллар шитири билан сергакланган қиз атрофга аланглади, аммо Машрабни курмади. Тутинисо эса шоирга тикилиб турар эди. Унинг катта-катта кўзлари ҳайрат билан жавдираб, бир қулида қум тула пиёла, иккинчи қулини ерга тираганича учмоққа шай қуш каби пир-пираб турар эди.

«Хуркима, жоним, хуркима! Бу — менмен! — деб ич-ичидан нидо чиқмоқда эди шоирнинг. — Танияпсанму? Мен — Машрабингмен, шоирингмен! Кел, бағримга босайин, Тутийи зорим!» — қиз томон икки одим юрди у. Гуё шоир дилидагини англаган каби, Тутинисо жилмайди. Бундан дадилланган Машраб қулларини чузиб яна бир қадам ташлаган эди, пиёлани отиб урган Тутинисо қулларини паҳса этиб чинқириб юборди ва тура ичкари томон қочди. Сирғалиб кетган пиёлалар шақира-шуқур этиб, ариққа ағдарилди.

— Тути, Тутинисо, тўхтангиз! — ариқдан ҳатлаб утган шоир у томон интиди, аммо Тутинисо ичкарига кириб йуқолган эди. Машраб кириб борганда идиш-оёқлар териладиган токча пардаси орасига яширинган Тутинисо қалт-қалт титрар, чуп булиб қолган қулларини илтижо билан чузиб, «яқинлашма» ишорасини берар эди.

— Тутинисо, бу — менмен! Машрабингизмен! Раҳимингизмен! Қочманг, жоним! Сизни соғиниб келдим! — қиз томон юриб, бошидан кулоҳини олди шоир. Бир дам тухтагандай булиб жилмайган Тутинисо шоир сочлари тузғиб силкиниши билан, яна дод сола ён эшикдан ташқарига чиқиб қочди. Капалакдай пирпираб бораётган қиз шовқини билан икки ёш суфи қуршовида бир киши ичкаридан шитоб чиқиб келди. Ғоят етилиб тулишган бу одам хонақоҳ ошпази Лазиз шоир эди. Ташқи эшикда курқувдан дир-дир титраган қиз, хона уртасида эса пароканда ҳол шоирни курган ошпаз воқеани тушунди. У бошларини афеус билан чайқаб, шоир томон юрди.

— Саломатмисиз, Машрабхон?

— Шукр! — жовдираган кўзларида ёш қалқиган Машраб ноилож кучоқ очди.

— Кўнгул дардига даво йўқ экан-да, шоир! — уни дарахтлар остидаги курсига бошлади Лазиз шоир. Ҳоргин утирган Машраб унсиз бош эгди. Икки ёш суфи тепаларида бир дақиқа жим қолдилар. — Сизлар бораверинг мен ҳозир, — деб суфиларга жавоб берди Лазиз шоир ва йигитлар узоқлашгач, Машраб томон энгашиб, овозини пасайтирди. — Ожиза бирла қайта мулоқот этмакка уриниб овора буласиз, шоир! Ул муниса андоқ бир қулф дардга йулиқмишким, эмди очилмас булиб куринур! Шохим ани кишига узатмак ниятига ҳам бориб эрдилар, илло ожиза эр зотини узига яқин йулатмакни тиламайду! — шоир томон қадалди ошпаз, аммо Машрабнинг нигоҳлари ер чизган эди. Ҳамсуҳбатининг сунгги сўзлари шоир юрагини ўқдай тешиб утди. Буткул вужудига зилзила тушган Машраб уз титрогини сездирмаслик учун қулида гижим булган кулоҳи устига унсиз бош қўйди.

ЗАБТИ ДИЛ

1098 йил ҳижрий ёки 1686 йил санаи милодий ёзидаги чаҳоршанба кунларининг бири. Мажзублар хонақоҳ калонга оқиб келмоқдалар. Бу пайт мажзублар шоҳи Машраб биродари Сеторий ва бир неча қаландар ҳамроҳлигида довондан ошиб, Фаргона ерларига қадам қуймоқда эди.

Эшон Ҳидоятулло Офок Хужа қошғарийлар тилида Хужам подшоҳ атала бошлагандан сунг, базми хонақоҳ яна ҳам кучайди. Базми хонақоҳ майдони бир куп ихлосмандлар учун Хужам подшоҳ дийдорига мушарраф булмоқнинг энг қулай урнига айланди. Офок хужа учун ҳам авваллари ташвиқот майдони булган хонақоҳ базмлари бугун йуриқлар ва фатволарни эл қузида эълон этувчи бир сахна мақомини олмоқда эди.

Офок хужа супа турида лулаболишда тахт узра ястанган, унинг атрофида Соқий охунд, Гумном Ҳирқатий ва давлатда олий мартабаларга минган Нозали Чобук қаландар каби хос кишилари. Куйироқда эса Мухаммад Сиддиқ Танбурий бошлиқ бир гуруҳ созандалар хизматга шай турадилар. Йиллар силсиласи бизга таниш бу одамларнинг ҳаммасида уз изларини қолдиргани каби, Офок хужа ҳам бу таъсириятдан ҳоли эмас эди. У важоҳатидаги кибр ва улугворликни сақлашга тиришса ҳам, қарилик уз кучини курсатмай қолмаган эди. Унинг соч ва соқоллари гувва оқарган, қомати эгилиб, чуваккина чолга айланган эди. У тахт курси устида лулаболишига сингибгина утирар эди.

Хонақоҳ дарвозасидан беш-олти қаландар қуршовида кекса бир қаландар талқин айтиб кирди. Эътибор бериб қаралса, у аввалдан бизга таниш Бобойи Занги қаландар эканлиги куринади. Қаландар кексайган, соч ва соқоллари қордай оқариб, қадди ҳам эгилган эди. Фақат унинг хали жарангдор уқтам овози кишилар эътиборини тортар эди.

Одат этилган янги тартибга кўра базми хонақоҳ тилаган ҳар бир қаландар дарвозадан талқин айтиб кирмоғи ва Хужам подшоҳ кунглини овлаб, ундан ҳадиялар ундирмоғи керак эди.

Танимоқ тангрини тонмоқ ҳаводин,
Кейин турмоқ фасли нораводин.

Суфи Оллоёрнинг шарият ва тариқат ҳукмларини васф этувчи байтларини айтиб кирган Бобо қаландарни ҳамроҳлари оҳангга мос бош ва гавда ҳаракатлари билан қўллаб келар эдилар. Улар Офок хужа рупарасига етганда, сунгги байтларни хониш этиб, Хужам подшоҳга таъзимда эгилдилар.

Ишонма отага, қолма талабдин,
Суралмасдур қиёматда насабдин.
Ҳасаб фавқи насабдур, эй нақу ҳол,
Ипак тундин утар хуб ишлаган шол!

— Боракалло! — деб олқади Офок хужа. Соқий охунд Бобо қаландарни улуглар орасига чорлаб, ишора этди:

— Ҳазрат подшоҳим Бобойи Занги қаландарни бир тилло бирла сийладилар-ов!
— Қулдук, валинеъмат! — қул боғлаб, таъзимга эгилди Бобо қаландар.

Ишқ ичра қадам куйдиму то тарки сар эттим,
Сийнамни маломат уқиға ҳам сипар эттим.

Ҳамма бу жарангдор ширали овоз билан ялт этиб дарвозага томон қаради. Офок хужага гуё Машраб қайтиб келаётгандек туюлиб, кузлари сергак тортган эди. Ун бешун олти ёшлардаги буйчанг қаландар йигит узидек уч ёш қаландар қуршовида талқин айтиб келар эди. Офок хужа унинг талқинида Машрабона жилвани, ҳаракатларида эса уша таниш утли гурурни кўриб, беихтиёр суз сеҳри оқимида бошини тулғамоққа бошлади. Созандалар ҳам талқин оҳангига жур чалмоққа тушдилар. Қаландарлар ҳар банднинг сунгги мисрасини такрор этиб, асосиз қўлларини баланд кутарганларича чарх ура ошқора рақсга тушиб келар эдилар. Уларнинг табиий ҳаракатлари талқин сузларига жуда мос ва узларига гоятда ярашганлиги билан аҳли томошани уз сеҳрига тортган эди. Талқин маромида ҳамма рақсга тушар эди. Фақат Соқий охунднинг рақси бошини енгил тебратишдан нарига ута олмаган булса, узгалар бор гавдаси билан тебранмоққа тушган эдилар. Кузларига дувва ёш куйилиб келган Гумном румолча учи ила кузларини артар, Чобук қаландар қўллари бир маромда кукрагига бориб қайтмоқда, беҳуд Бобойи Занги қаландар эса аллақачон бир одим олға, икки одим орқага юрмоқни бошлаган эди. Бу хилдаги таъсирини супа пастида давра қуриб олган узга кишиларда ҳам кўрмоқ мумкин эди.

Қаландарлар улкан ҳовлини айланиб, даврага кириб келган сари, бу таъсир ошиб, ҳаракат кучайиб борди.

— Ё оллоҳ! — ниҳоят қўлларини баланд кутариб, уридан турди Хужам подшоҳ. Уни қўршаб келган улуглар ошқора рақс билан қаландарларга пешвоз юрдилар. Хонақоҳнинг улкан ҳовлиси рақс майдонига айланди.

— Боракалло, буталарим! — деб талқинни тутатиб, енгил таъзим этган қаландар-

ларни имлади жойига қайтастиб Офоқ хужа. Унинг ишораси билан Соқий охунд йигитга юзланди.

— Исминг недур, қаландар?!

— Курбон Залил, — деб жавоб берди у.

— Хужам подшоҳ ҳазратлари Курбон Залил қаландарни икки тилло бирла сайладилар-ҳой!

Қаландарга ҳар ёндан ҳадиялар оқиб туша бошлади.

— Курбон Залил Ёркандий! — деб жилмайди Офоқ хужа.

— Шундоқ, ҳазратим! — деб қул боғлади қаландар.

— Қоратоғли исоқиясан!

— Афу этинг!

— Дийдор тортиб келибсен? — дея қаландар кузларига қаттиқ тикилди Офоқ хужа. Унинг ишорасини илғамаган қаландар эшон сузларини «Менинг дийдорим тортиб келибсен» маъносида тушуниб, ҳижолатдан бошини эгди.

— Қаландар Машрабни шаҳри Қошқарда топа билмадинг!

— Қуллук! — ялт эта бош кутарган қаландар гувва қизариб, эшон пойига тиз чукди ва этакларини кузларига суртди. — Сиз подшоҳ ҳазратларини зиёрат этмак муродимиз ҳам бор эрди!

— Тур, бутам! — деб қаландар елкасига қулни куйди Офоқ хужа. — Ул мажзуб девона дийдорига етмакнинг манзили куп узоқ эрур. Шоқаландарга тақлид асосиз юрмак бирла ҳам, оташ каломини булбул янглиг тилга келтурмак бирла ҳам, ёхуд азиз бошларни паст қила юкунмак бирла ҳам ул манзилга етиб булмас!

— Афу этинг, шохим! — деб қулларини куксига куйди Бобойи Занги қаландар. Ёш қаландарга билдирилаётган ортиқ эътибор уни ҳижил этмоқда эди. — Суфи Оллоёр илми афзалму девона Машраб?

Қаландарнинг бу тасодиф мулоқотию тергама саволидан муддаосини англамаган Офоқ хужа жилмайди.

— Суфи Оллоёр илми мадрасада олимлар уқийдургон илмдур, Машраби девона илми эрса илми абрордурким, гоҳ-гоҳ муяссар булур!

Офоқ хужанинг бу жавоби билан чеҳралари ёришиб, қадлари кутарилган Танбурий ва Чобук қаландарлар бош иргаб, пир сузларини маъқуллар, Гумном кузлари ер чизиб қолган эди. Занги қаландар эса қаноат топмаган эди. У ҳам бошқалар қатори Машрабнинг утлиг ашъори асирин, аммо шоир бошига балолар ёғдирган Офоқ хужанинг ҳозирги мулоқотини у дафъатан ҳазм эта олмаётган эди.

— Сиз Машрабни рад...

— Қаландар! — дея уни силтаб тухтатди Офоқ хужа. — Биз девона шаккоклигини рад этиб эрдик, илло... «ашъорни эрмас» демокчи булди-ю, аммо айта олмай, суз қидиринди у. Хужа куз олдида шоирнинг уқтам қомати намоеъ булди-ю, «Машраб бул оламдин беному нишон кетмагай!» дея қайта-қайта такрорлай бошлади. Кекса вужуди титраган Офоқ хужа пешонасини қулларига куйди. «Недур ул? — оҳ тортарди эшон. — Хубул бақоунносму?»

— Ашъорни рад этиб булурму, тақсирим! — улганнинг устига тепган қабилида мулоиймлик билан деди Танбурий.

— Дуруст, — машшоққа қадалди Занги қаландар, — илло ул шаккок ашъорга рақс этмак нечун?!

Офоқ хужа бу хитоб билан бошини илкис кутарди. Чамаси, Бобойи Занги уз чунтагидан бир тилло билан Ёркандий қаландарга тушган пул орасидаги фарқни унута олмаётган эди.

— Ҳазратим аҳли дил эрурлар, — Офоқ хужага ишора бериб гап бошлади Гумном Хирқатий. — Ул тоифа улуғлар дилида губор булмагай!

— Айнан, тақсирим! Каромат этдингиз! — деди Нозали Чобук қаландар.

— Суфи Оллоёр тариқи забти ақл эрса, — давом этди Гумном, — Машраби мажзуб тариқлари забти дил эрур! Оина каби диллар ул манзилда тажалли этмай тура олмаслар!

Ҳаммалари бош тебратиб, шоир сузларини маъқуллаб чиқдилар. Занги қаландар жим қолган эди.

— Бобойи Занги! — дея оғир бош кутарган қаландар кузларига куз тикиб, жилмайди Офоқ хужа. — Бешо қарибсиз!..

АФВ ҚИЛҒИЛ

Машраб тоғойиси Тоҳиржон билан бошлашиб дарвозадан кирди. Супада уй ишлари билан куймалашиб юрган жувон — Гулзебо уларни курган захоти суратдай қотиб қолган эди. Қаландар узи томон юра бошлагач эса, Гулзебо уни таниб қолди ва каловлана чопди.

— Ака, акажон! — деб бақирмоқчи буларди у, аммо ҳаяжондан овози чиқмас эди. Тиз чуқиб Машрабнинг этакларига осилган Гулзебо йиглаб юборди.

— Тур! Тур, Зебо! Тур, синглим! Мана, мен келдим-ку! — Машраб синглисининг қулларидан олиб тургазди. Акасининг қўзларига бир дам тикилиб қолган Гулзебо «оҳ» деб яна унинг бағрига отилди, кўксига юзларини босди.

— Йулларингизга қарай-қарай онажоним қўзларидан айрилди, — деб акасини ичкарига этаклади у. — Шундоқ ҳам бадар кетурму киши?

Бу пайт ичкаридан чиқиб келган стти-саккиз ёшлар чамасидаги буйчанггина қорамғиз бола қаландарга тикилиб тўхтаган эди. Болани кўриб, уз ёшлигини эслаган Машраб бир Тоҳиржонга, бир синглисига ҳайрон қаради. Қўз ёшларини артиб жилмайган Гулзебо болани чақирди.

— Кел, Бобораҳим! Тогойин билан кўриш!

— У-ҳу! Тогойиси билан адаш булибдур-да бул жиян! — дея қўлочларини ёзиб, жиянини бағрига олди Машраб. Уни бир айлантириб ерга қўяр экан, бошини силади.

— «Болагинамни эслаб юрайин» деб, бувиси қўйганлар! — деб акасига таънавор қаради Гулзебо. Машраб эса қўзларини олиб қочди.

— Йигит булиб қолибдур, — Бобораҳимнинг митти қўлларини сиқиб, Тоҳиржонга қаради Машраб.

— Каттамир! — дея углининг елкаларига қоқди Тоҳиржон. — Бувинг қалай, углим?

— Ётибдилар! — деб ерга қаради бола. Боланинг сузи билан ичкари ҳовлига юрдилар. Эшикдан энгашиб кириб борган Машраб пойгакда онасига тикилиб тўхтади. Унинг вужуди титрар, қўзларида ёш ҳалқаланар эди. Етмишлардан ошиб қолган Биби Салима тушакда бир тутамгина булиб ётар, унинг сочлари оппоқ, буришган ётлари суягига бориб ёпишган, беором қидиринган қўзлари эса очиқ эди. У хонага киши кирганини, балким бегона киши кирганини ҳам сезиб, қўллари билан ҳавони пайпар эди.

— Ким? — заиф товуш билан сўради у. Чидай олмаган Машраб оёқ учида бориб, онасининг пешонасидан упди ва кўксига бош қўйди. Унинг ҳалқумига нимадир келиб тиқилган, гапира олмас эди.

— Ассалому алайкум! — ниҳоят ҳирқироқ товуш билан салом бериб, онасининг сочларини силади Машраб. У тусатдан узини танига олмас, унга шундай тайинлашган эдилар. Биби Салима чўп булиб қолган титроқ қўлларини чузди. Қулоҳини қўлга олган Машраб бош эгди. Оназор унинг сочларини таради, юзларини пайпаслади ва қаттиқ узига тортиб, пешонасидан упди.

Биби Салима бирдан қаттиқ чақирди:

— Зебо!

Тахта булиб турган Гулзебо бир ёндан келиб, унинг пешонасига қўлини қўйгач, қизининг қўлини ушлаб кўрди-да, бушашиб деди:

— Бобораҳимнинг ҳиди келадур!

Акасини танимагандай қилиб, хулқаси тулган Гулзебо онасини қучоқлаб олди ва юз-қўзларидан упди.

— Акамнинг дуслари, онажон! Раҳим акам келаётган эрмишлар!

Йиллар углини кута-кута умид иллари узилган Биби Салиманинг илтижо билан узатилган қўллари бу ногаҳон севинч хабар юки билан шилқ этиб ёстиққа тушди.

— Она, онажон! Қўзингизни очинг! — қўрқув билан унинг елкаларидан тутиб, пешонасига юзларини босди Гулзебо. Анчадан сунг чуқур бир энтиккан Биби Салима мажолсиз қўзларини очди.

— Сув! — деб унинг лаблари тамшанди. Машраб онасининг елкасидан олиб, бошини кутарди. Гулзебо унга сув тутди. Бир пиёла сувни ичиб тутатган Биби Салима узини кутариб тургучи қўлга юзларини босди. Уни секин ётқиздилар. У Машраб қўлларидан маҳкам тутди.

— Кимсиз, болам? Биродарингиз қанилар?

Онасининг бир оз дадиллашганидан севинган Машраб синглисига қараб жилмайди.

— Биродарим келсалар, овозидан танийсизму, онажон? — деб онасининг қўлларини силади у.

— Бобо... Бобораҳим... болагинам! — дея бирдан углининг қўлларига осилиб энтикди Биби Салима. Ака-сингил иккаласи уни шоша қучоқлаб тургаздилар. Набира Бобораҳим отасининг ишораси билан бувисининг орқасига қават-қават ёстиқлар қўйди. Ёстиққа таяниб олган Биби Салима угли томон қўлларини чузиб, уни бағрига олди.

— Бобораҳим! «Онажон» деган тилларингиздан айланай!

Биби Салима угли сочларига юзини босиб йиглаб юборди. У энтикиб йиглар, Машрабни қўйиб юбормас, Гулзебо эса онасининг сочларини силар эди.

— Она, онажон! Тинчланинг! Ана, акам соғ-омон келдилар-ку!

Толиқдимми ёки қизининг илтижолари таъсир этдими, ҳарҳолда Биби Салима йигидан тўхтади. Углини қўйиб юбориб, енгига қўз ёшларини артди.

— Худога минг қатла шукрлар булғай, оҳимга етди! Сизни кўрмай улиб кетарман деб эрдим, болам! Тошмехрлик ҳам шунчалар буладурму, Бобораҳим?! — бармоқларини букиб ненидир ҳисоблай бошлади Биби Салима, — ун саккиз йил булидбур-а, ун саккиз йил! Бир йигит умрига тенг, углим!

Машраб она таъналарига жавоб айта олмас, лаблари унсиз пичирлар эди.

— Онангиз сўзини олмай кетдингиз, яхши! Таҳсил улгур ҳам шунчалик булурму?

— Онажон! — деб унинг юз-кўзларидан упди Машраб. — Бул гофил болангизни кечиргайсиз!

Машраб онасининг сочларини силаб, қўлларидан тутиб уқий кетди. Зеро, у бошидан кечмиш жабру жафолар ҳақида онаизорга шеърятдан узга қайси тил ила сўзласин!

Жамолинг курғали келдим, аё эй меҳрибон онам,
Мани учун адо бўлгон юроки, бағри қон онам!

Машраб тулғаниб уқирди, кўзларидан шашқатор ёш оққан Биби Салима бошларини ҳар ён тебрарди. Узгалар эса қотиб турардилар. Сунгги байтни қироат этган Машраб ахийри унинг куксига бош қўйди.

Илоҳи авф қилгил Машрабинг қилгон гуноҳини,
Туфайли онаизорим, гарибу нотавон онам!

— Розимен! Розимен, — деб шивирлади ахийри она ҳам угли қулоқларига, — то абад сиздин розимен, менинг Бобораҳим болам, Машрабжон углим, шоири жаҳоним! Байт уқиган тилларингиздан онангиз айлансин! Эмди бемалол оёқларимни узатур-мен, кўзларим очик кетмағай! Эгам келди, Зебо қизим, эшит, устиворим келди!

Она-бола бир-бирларининг юзларига юзларини босдилар.

МАККАИ МАДИНАМ!

Угли дийдорига етганига бир ой ҳам булмасдан Биби Салима бандаликни бажо келтирди.

Супа ва дарвозахона тула одам. Қора кийиб, белларини боғлаган эркаклар қўлларида асо йўқлаб йиглайдилар. Айниқса, кичик Бобораҳимнинг деразага бора-қайтиб «бувижон» дея чеккан фарёди юракларни тешиб утарди. «Аммажон» дея йиглаётган беш-ун чоғли қиз-жувонлар ҳолдан тойганлар.

Ичкари супада утирган аёлларнинг икки кузи безовта юриниб турган Машрабда.

— Углига илҳақ булиб ётган эркан-да, шурлик!

— Шуни айтинг, — дейишар эди кампирлар. — Худойимнинг не бир ишлари бор, айланай! Чивиндек жони бирла неча йиллар тушакка миҳланиб кутди, бечора!

Дарвозадан кирган ҳар бир киши узи томон юрган шоир билан дардлашгач, одамлар орасига утади. Машраб эса, шу заҳоти дераза ёнига қайтиб, она юзларига термилади. Унинг оғзидан тиловат каби қайтарилиб, «она, онажон, меҳрибонгинам» сўзлари тушмайди. У ҳар дарвоза томон утганида, ташқарига илҳақ булиб, кимнингдир келишини кутади. Одамлар доврўқли шоирнинг бола каби довдир бу ҳаракатларидан ҳайрон эдилар.

Ичкаридан чиқиб келган ходима аёл дераза олдида турган Машрабга недир деди. У «хуп» ишорасини берди-да, йироқроқ чекинди. Аёл йўқловчиларга ҳам «бас» дея имо қилиб, ичкарига йул олди.

Ичкарида Гулзобони урғага олган аёллар гуянда сўзларини такрор этиб, садри зикр бошладилар. Машраб эътиборини қадди-баста келишган хушрўй гуянда аёл уқийётган зикр сўзлари тортди.

Том бошида қуш терак
Буйларингму, онажон!
Гурас-гурас эл келур,
Туйларингму, Онажон!

Буйларингни соғинсам,
Қайдин топай, Онажон?!
Қай эшикка бош уриб,
Қайсин ёпай, Онажон?!

Улим отли қушларинг
Товга қундир, ё Оллоҳ!

Машрабни кимдир туртиб, дарвоза томон ишора этди. У Мулло Вали Хужандий бошчилигида келаётган кишиларга пешвоз юрди.

— Бандалик, Машрабхон, бандалик! — қул олиб, қучоқ очган Хужандий ҳамдардлик билдирди. — Ота-она улмоғи фарз, шоир!

— Машрабжон! — дея дуси қулин олиб, нотаниш меҳмонга ишора берди Сеторий. Улар бир-бирларига тикилиб қолдилар.

Ниҳоят таниб:

— Зиёуддин! — деб қучоқларини очди шоир.

— Машрабжон! Танидингиз-а?! Бандалик, биродар, бандалик! Тангрига шукрлар булгайким, муътабар онахонимиз кунларига стиб келибдурмен!

Келгувчилар супа томон юрдилар. Зикр тугаган эди. Уларга пешвоз овоз чиқармоқ бошланди. «Онажон, меҳрибонгина онам» дея ажралиб борган Богистоний Тоҳиржоннинг елкасидан тутди ва кичик Бобораҳим пешонасини силади. Қул қовуштириб турган Хужандий олдида қолган Машраб тош қотган, Сеторий эса ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди.

Она бошига кирдилар. Богистоний илдам утди-да, марҳумани қучиб, юзига юзларини босди.

— Бандалик-да, синглим, бандалик! — деб Гулзебо томон эгилди у. — Бергисиз аёл эдилар, на илож?!

Кузлари жавдираган Гулзебо лаблари пирпираб турар эди. Она бошида тиз чукдилар.

— Илоҳа омин, Биби Салима онахонимиз фаришталардай пок ва бегубор аёл эрдилар, меҳрибон Эгам ул мунисанинг жойларини жаннатда қилсин, Оллоҳу Акбар! — деб юзларга фотиҳа тортидилар. Сунг бир-бирларига қараб олиб, ташқарига юрдилар. Машраб синглиси ёнига чукди.

— Азизлар! — деб одамларга мурожаат этди Хужандий. — Бир дақиқа яқинроқ келгайсиз!

Эркагу аёл дераза ёнига айлана келди.

— Марҳума онахонимиз диллари пок, кайвони аёл эрдилар. Яратган Эгам ҳар нени билгувчи ва қуриб тургувчидир. Иншолло, ул онахонимизнинг жойлари жаннатда булгай! Ота-онанинг улмоғи Одам Ато ва Момо Ҳаводан қолган меросдур, алар мотаминда йигламоқ эрса фарзанд учун қарз. Машрабхон инимиз оналари дарди бирла марсия айтибдурлар, сиз бирла биз ул абётқа масмуъмиз! — деб уни ўқишга тараддулланди. Курсида утирган Сеторий танбурини секин чертиб, унга жур булди.

Эй сафобахши баҳори бустоним, қайдасан,
Нури дийдам, мушфиқим, ороми жоним, қайдасан?!

Одамлар кузларида ёш дарёси мавжланар, шоирнинг дардли ноласи юракларни уртаб борарди. Эркаклар тош қотган, аёллар орасидан пиқ-пиқ йиғи овозлари эшитиларди.

Эй азизам, мен сенга жон бирла хизмат қилмадим,
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?!

СИНИҚ ШИША

Дарвозадан кириб келган Гулзебо дастгоҳда иш тухтаганини қуриб, ўғли Бобораҳимни қидирди. Дуконхона эшиги ланг очик, аммо тийиқсиз бола бу яқин орада қуринмас эди. Отаси булса баҳарнав. Ота эшикдан чиқдими, ҳунар курсатади. Ичкарига йул олган Гулзебо акаси яшаб турган меҳмонхонадан тингир-тингир танбур овозини эшитди. Бу — Бобораҳимнинг иши. «Жиян келган кундин буён, болангни хаёли қочган. Бир ишда қуним топмайдур», — эрининг қайси кунги таъналарини эслаб, гувранди Гулзебо. «Бебош маҳмадана!» — оташ ичра даҳлизга қадам қуйди у.

— Отам қуймайду-да! — деб недандур зорланар эди Бобораҳим.

— Отанга узим айтурмен! — салмоқ билан дер эди Машраб. — Дастгоҳ чупини ҳар кимса ҳам айлантира олур, жиян! Ул иш бир парча нон гаровидур, илло инсон зоти дунёга яккаш емак-ичмак учун келмас! Дунёда илм аталмиш, зиё аталмиш ҳикматлар, сўз ва санъат аталмиш сирру синоатлар ҳам бордурким, аларга ошно булмоқ кишига бахт келтирур! Эшакнинг меҳнати ҳалол, илло гушти ҳаромдур. Бул ҳикматнинг мағзини чақ, жиян! Эшак мисоли қора теллик була ишлаб, беҳаловат ётиб-

турган минг-минг бандалар дундан ному нишонсиз кетдилар. Абётни равон ва жозиб укурсен, созга ҳам илкинги тушур. Сенда хуруш бор, Бобораҳим! Агарчандким, сен созга ошно, сузга ошuftа булур эрсанг, узим илкингин тутгаймэн! Сенга эллар ҳавас этиб, шуҳрату овозанг бирла олам кезурсен!

Акасининг ҳар бир кароматига чидашни мумкин булган Гулзебо унинг «олам кезурсен» каломига чидай олмади. Узининг фақат оналарга хос калта назари билан баттар оташланиб, эшикни шитоб очди.

— Бобораҳим! — лаблари пирпираб, аммо иложи борича мулойим чақирди у. — Ишингга чик, углим!

— Нима булди, Зебо? — дея синглизининг важоҳатидан ҳайрон қолди Машраб. Гулзебо акасига қарамас, углига кузларини тиккан эди. Онасининг тоғойиси саволига жавобсиз қимтиниби туришидан хуркиган Бобораҳим танбурни тоғойиси қулига тутди-да, гуноҳкорларча бош эгиб эшикка чиқди. Угли кетидан эшикни қарс ёпган Гулзебо хаёл паришон утирган Машрабнинг ногаҳон чучиб тушганини сезмади.

— Сиз Бобораҳимни не қилмоқчисиз? — Синглизидан бундай мулоқот кутмаган Машраб кечирим назари билан унга қараб жилмайди. — Кулманг! Кулгу ҳам улсун! — кузларига ёш олди Гулзебо. — Ахир онажоним фироқингизда куя-куя кул булгани етмасмиди?! — эғнидаги аза қуйлагини пешкаш курсатиб, енгига куз ёшларини артди у. — Энди менинг бошимга ҳам айрилиқ қуларини солмоқчимисиз?

— Ул не деганинг, синглим? — илтимос ила қаради Машраб. Жунбуш ичра титраётган шоир қулидаги танбурни деворнинг у еридан олиб, бу ерига суяр, аммо тухтата олмас эди.

— Бобораҳимни уз ҳолига қуйинг! Ул бузчи буладур! Ани сизнинг йулингизга қуймагаймэн! — деб қулларини паҳса этди Гулзебо. — Шоир булиб, юртма-юрт кезиб, нени орттирдингиз?! На қариндош ичида борсиз, на қуни-қушни орасида! Гуноҳкор бандалар каби қаландар жомасини кийиб, нуқул элдин чикурсиз! — Эшик томон юрди у. — Боламини чалгитманг! Ҳа, яна, — эшикка қадам қуйган жойида орқага угирилди Гулзебо, — тоғойингизнинг ҳам райлари шул! Ани сизга бермасмиз! — деб эшикни қарс ёпди.

Акасига аччиқ устида бу гапларни айтган Гулзебо дастгоҳда утирган угли тепасига бориб, ҳайкалдек қотди. Унинг қулоғига на тепкининг гарт-гуртию на мокиларнинг гув-гуви қирар эди. У углининг гуноҳкорларча угирилиб қараганига ҳам эътиборсиз, уз-узини койимокда эди: «Бола устирмай ул сен! Кунгли ярим акагинамнинг дардига малҳам булмоқ урнига, юзига оёк босиб, ярасини тирнадим! Ул шуриликнинг мендин узга қай суянчию жиянларидан узга қай овунчоғи бор? Қариндошлар булса, гуё акагинам уларнинг тула косасини сила қиладигандай, йироқдан-йироққа қочурлар».

Дунёда энг яқин кишисининг бу хил мулоқоти ва юзига эшик епиши билан шоирнинг кузларига олам қоронғу булган эди. «Э воҳ, эсиз умр!» деб чуқур энтикиб, деворга суянди у. «Уз туққанинг-ку сенга ишонмас эркан, дунёда вафо қолмабдур!»

Сеторий эшикдан кириб келганда, бошини қуллари орасига олган Машраб кузларида ёш айланар эди.

— Кел, дустим! — деб урнидан туриб, биродарига бушашиб қул тутди у. — Тузукмисен?

— Шукр?

— Турга ут!

— Қайтурмен! — деб пойгаҳдан кутарилмади Сеторий. Биби Салима мотами кунлари кечаю кундуз биродари ёнидан жилмаган Сеторий кунларнинг бирида шоир илтижоларига ҳам қулоқ тутмай, дабудурустан такяга кучадурган булиб қолди. Шундан буён у биродарини йўқлаб тез-тез келиб турар эди. Сеторийнинг Андижон қайтмоқчи булиб юрганини эшитган Машраб уни бир кура олмай ҳижил эди.

— Нечук маъюссиз, ҳазрат? — деб Машраб кузларига куз тикди у.

— Ота уйи букун мени исканжа янглиг сиқиб келаду! — ёқа тутмаларини ечиб, энтикди Машраб. — Узганинг тиги утмас, узлигини ниши қайтмас эркан, биродар! — Сеторийга кўзда ёши билан воқеани сузлаб берди Машраб. — Туққан уйимдан ҳам нон-насиба кутарилган қуринур, Сеторий!

— Мени маъзур тутинг, биродар! — эшикни маҳкам тортиб, овозини пасайтирди Сеторий. — Тоғойингиз бад киши! Анга одам иси ёқмайду!

Биродарининг бу сузи билан Машрабнинг бошлари эгилди. «Не қилай? — деб тулганар эди у. — Ёлғиз бошимга ҳовли тикиб чиқмоқ андин ҳам бадтар! Ота уйи эса жиянлар мулки! Эй нотавон банда! — томоғига бир нима келиб тиқилди. — Сен уй гадоси эмас, одам гадосисен, меҳр гадосисен, бир ҳамдарду ҳамсуҳбат гадосисен!!»

Биродарининг дил дардини сезиб турган Сеторий унинг қулларидан тутди.

— Зиеуддин Исҳок келиб эрди, такяда сизни тилайдилар.

— Борурмен, биродар, ҳозироқ бурурмен, — у шитоб кийина бошлади. Улар эшикка чиққанда, Бобораҳимга ош кутартирган Гулзебо қулида бир чойнак чой билан келар эди.

- Қаёққа? — хайрон булиб тухтади у. — Мен сизларга...

Машраб «не килурмиз» деган каби тухталган биродари кулидан танбурни олиб, дарвоза томон юрди. Улар анча сүзсиз бордилар.

- Кунгил шиша эрмиш! — култ этиб ютинди Машраб. — Сина-сина, чега туша-туша калнинг боши янглиг кутир булган ул шиша букун чил-чил ушолди, биродар!

КИШИМ БОРМУ?

— Машрабхон! — деб шоир томон бурилди Хужандий. — Аҳли Намангонки бор сизга ихлоси баланддур. Нечун устоз угитларига кулоқ тутиб, мадраса таълимин кулга олмакни тиламайсиз?

— Фақир таъбада кунимсиз бир бандамен, мадрасада чукиб дарс айтмоққа тоби тоқатим етмас.

— Андоқ деманг, шоир! — деди сочларига оқ оралаб қолган Маймоқ суфи. — Сизнинг эл огзидаги шухрату овозангиз аҳли ихлосни ортингиздин эргаштиргай!

— Яккаш шухрату овоза толиби илмга не бера олур, тақсирим? — суфига чойдан бушаган пиллани узатди Машраб. — Ашъор айтмоқ илмини эрса, фақирни маъзур тутгайсиз, тахсил бирла киши боласига ургатиб булмас!

— Машшоқ! — дея Сеторийга қараб жилмайди Хужандий. — Биродарингиз ҳали ҳануз қайсарлик одатин тарк этмабдур. Шоир Машраб шаҳри Намангон шухратин эрур. Анга укдилинг, бул шаҳр овозасига овоза қушмак анинг фарзандлик бурчи эркани фаромуш айламасун! Бирингиз сүз илмидин, бирингиз соз илмидин дарс айтсангиз, нур устига аъло нур булур! Навоий ҳазратларининг таълим борасинда чекмиш заҳматларини эсланг, азизлар! Илм бирла эл кузини очмак йулида риъзат чеккан банданинг у дунё-бу дунёси обод булгай!

— Албатта, устоз! — Хужандийга тасдиқ бериб, «не дейсиз» деган каби биродари-га юзланди Сеторий. Хужандий сүзларидаги силтов оҳанг Машрабнинг энсасини қотирган эди. Шундай булса ҳам, меҳмонлик ҳурмати мулоийм гап бошлади.

— Навоий ҳазратлари эл саромади бир инсон була яшаб утганлар. Фақир эрса, тақсирим, яккаш ўз кунимни жуфтлаб кўра билмасмен! Сунграси ул замонларни бугунги зулматли кунларга тенглаб булмас! Ул замонлар эл бошига офтоб теккан, хону беклар маърифатли бир замонлар эди. Шайх Саъдий айтганини эсланг.

Агар замон офатлари балодур,
Анга подшоҳ адолати даводур.

Сизнинг ниятингиз пок, илло жаҳду жадалингиз бесамар қолгай дея қўрқамен, устоз! Бугунги хону беклар жаҳолат ботқоғига ботқон, бурнидан нарини кўра билмаслар. Алар адолат қиличини чопмак бирла эрмас, бошларига дастори гуногун сирмамак бирла доврўқ соларлар. Токим қадим музофот узра Чодак хужалари аталмиш диний ҳукумат эл бошида турар эркан, лойқа оққан сув тинимагай!

Утирган кишиларнинг дамлари ичларига тушиб кетган, ҳеч ким юрак ютиб шоирга жавоб айтишга ботина олмас эди.

— Хужағони олийшон бизни уз эркимизга қўймиш, шоир! Боз не тadbир бирла мадраса юрутсак ихтиёр узимиздадур. Андоқ эркан, замонадин ранжурингиз беурин. Ортўқ андиша ичра ҳар недин қул совутмак фаолиятсиз бандалар коридур. Устоз аввал Бозор оҳунди вали ҳазратлари бошламиш мадрасаи Намангон шухратини сақламак сиз бирла бизнинг гарданиямизга тушиб турадур, Машрабхон иним!

— Дуруст! — дея Хужандийга тикилди Машраб. — Боз ихтиёр сизда эрса, мадрасага Сино тиббини, Мусо алжабрини, Беруний хандасаси Улуғбек нужум илмини киритинг, эл углининг кузи очилиб, узлигин идрок этсун! Қуръону тафсир, ақоиду таҳлил, фақху фароизлар ҳомиласини бадар кутарган араб туяси янглиг эл бадига урмишдур. Алар юкидин кўзлар очилмоқ урнига, бошлар эгилиб, беллар букилур! — Хужандий ер чизиб қолган эди. — Боз ихтиёр сизда эрмас, устоз! Бул борада пешвойи аҳли ислом икки дунёда ҳам сизни уз эркингизга қўймагай! Оқибат не булди? — «туғрими» дегандек биродарларига қаради Машраб. Мум тишлаб утирган Зиёуддин Исҳоқ Машрабнинг узи билмагандан бери не чоғлик пешрав кетганини куриб, хайратда турар эди. — Жаҳолат ботқоғи ичра йул топа олмаган яқин ажодларимиз дин ва тасаввуф аро тентираб юрдилар, зикру самоъ жангидега огиз купиртирмоқдин нарига ута билмадилар. Подшоҳлар — мурид, китобдин нарини кўра билмас қосир уламо муршид булса, ягона юртни пароканда этиб, эрк ва адолатни бугмақдалар! Кутарилган не-не бошлар «шаккок» дея қирқилиб, не-не елкалар пир қамчисидан яғир булди! Бас, бул ҳолат бирла мадраса тошидин азиз боши ёрилган фақирдек бир бандани боз нечун ул тор гушага тортасиз?!

— Яхши, — деди Хужандий бир неча фурсатдан сунг бошини огир кутариб, — кунглингиз мадрасада дарс айтмакни тиламас эркан, на илож! Ҳеч йуқса, аҳли таъб ёшларни жам этиб, аларга раҳнамолик қилинг! «Устоз отангдин улуг! демишлар. Биз сизни мадраса вақфига олайлик!»

— Инсонга аввало меҳру оқибат керак, устоз! — деб гапга аралашди Зиеуддин Исҳоқ. — Шоир Намангонда ёлгизланурлар, инчунин бул юрт кичикларида меҳр, улугларида оқибат қолмабдур. Мен ул ҳазратни узим бирла олиб кетурмен!

— Фақир ано шаҳримга сигмаган бандамен! Сиз сафар олдинди биз ғарибларга дастурхон ёздингиз, қуллуқ! — деб қулларини куксига қуйди Машраб. — Қариндошлар ҳимматда сиз устозчалик ҳам булмадилар. На қишлоқда ато уруги, на шаҳристонда тоғойилар мени йуқламадилар. Ҳешу ақрабо фақирдин ҳазар этди. Бул ҳолат бирла Намангонда қолиб булмас!

Хужандий бир неча амсолу ақидалардан даромад келтириб, жаҳду жадал этмасин, Машрабни Намангонда қолмоққа уната олмади. Эшак устида борар эканлар, у шоирни зимдан кузатиб келар эди. Ҳали қирқ ёшга ҳам бормаган Машрабнинг озгин танаси беухшов ҳуқрайган, яноқлари туртиб чиқиб, кузлари ичига ботган эди... Сари мозор қабристонига бориб, ота-она ва устози аввал Бозор охунд хилхоналарини сунгги бор зиёрат этганда ҳам, шоир бошини кутармади. Хужандийнинг кўз олдига шоирнинг Қошгардаги тулишган қомаги келди.

«Шоирга Намангон ҳавоси ёқмабдур, — деб хаёлидан кечириб борарди у. — Ё тақдир лавҳига дарбадар ҳаёт ёзилган Худонинг бул беқуним бандаси юрттин юрт ошмоқдин халоват топузму?»

Шаҳар четига чиқиб боришгач Хужанд йули устидан чойхоналардан бирига тушдилар. Улуғлар орасидан утиб шоир қулини олган чойхоначи шинаванда қуринар, югуриб-слиб дастурхон ёзмақда эди.

— Шоир, «Ҳарза юрдим, бир шаҳрида истиқомат қилмадим», дея тавба айлаб, ано куксинга бош қуйган эрдингиз! — дея Машраб кузларига тикилди Маймоқ суфи. — Боз сафарни ихтиёр этасиз! Муқим ҳаёт сизга нечук ёқмайду?

— Кўрнинг нияти икки кўзи булгани каби, фақир банданинг армоним ҳам бир хилватда гушанишин яшамоқ эрди, илло, нетай?! Фалакнинг тескари гардиши менинг жисми зоримга андоқ бир дукча урмишким, бир ерда муқим ултирар булсам, ул келиб аччиқ гирибонимга қадалур! Ул сабаб ҳар ён чопамен! Аввал узлигимни топа билмай чопар эрдим, эмди эрса ҳеч ерга сигмас ул нотавон бандадин қутулмоқ қасдинда қочамен! — беихтиёр танбурни қулга олиб, биродарига ишора этди шоир. Стор журлигида мунгли алвидо қушиги бошланди.

Намангон шаҳридин кетсам, мени йуқлар кишим борму,
Ғариблик шаҳрида улсам, мени йуқлар кишим борму?

Утиргувчилар шоирнинг бу аламли сузларини бош тебратиб эшитар эдилар.

— Кимсасизлик қурсин, — деб бош тўлғади чойхоначи, — ғарибу нотавонлик қурсин!

Шу пайт биродарини туртган Зиеуддин Исҳоқ шаҳар томонга ишора этди. Олдинда капалакдай пирпираб ёш бола, орқада халлос урган аёл киши келар эди. Машраб шитоб ила улар истиқболига юрди. У купдан бери ота уйига бормаи қуйган, уйга қайтиш ҳақидаги синглиси илтижоларини эса оқибатсиз қолдириб келар эди.

— Акажон! — неча одим нарида тош қотиб турган Гулзебо Машраб бағрига отилди. Онаси этакларига ёпишган Бобораҳим ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди.

ИМТИҲОН

— Илоҳа омин, — деб фотиҳага қул очди катта танобий хонада меҳмонларни кутиб олган икки қариянинг бири, — ойна каби мусаффо дилларимизга чангу губор кунмагай, оллоху акбар!

— Саломатмисиз, азизим? — шоша иккинчи қария томон тавозеланди Ғуломиддин махсум. Машраб шаҳар бозоридан эргашган башанг кийимли бу одамнинг кибрли ҳаракатларини ёқтирмай келган эди.

— Шукр! — тиламайгина унга қаради қария. — Тижоратда омонликму?

— Сояйи давлатингизда! — деб илжайди Ғуломиддин махсум, аммо қария аллақачон ундан нигоҳини олиб, нотаниш меҳмонларни кузатмоқда эди. «Азизлар» аталмиш қадамжолар мутасаддиси ва айни пайтда шаҳар ҳуқумфармоси булган бу киши ёши отмишларга бориб қолган урта буй салобатли бир одам эди. Унинг савол назари билан меҳмонларни бошлаб келган Бобо қаландар қузғалиб олди.

— Шоир Шоқаландар Машраби Намангоний ҳазратим! — деб ишора берди у.

Азлар нигоҳи билан қузгалган шоир тавозеланди. — Ул ҳазратнинг муридлари, балким дусту содиқлари Пирмуҳаммад Андижоний Сесторий ва ҳам шоир Зибулдин Исҳоқ Богистоний тақсирим!

Қариялар кузи Машрабдан ажралмас, шоир нигоҳига дуч келганда ерга қарасалар ҳам, яна зимдан уни кузата бошлар эдилар. Зиёфат бошланиб, қуйироқда утирган ёш қаландар ҳаммага мулозимат билан чой узатар эди.

— Қулоғимизга ҳақингизда бад овозалар келиб эрди, шоир? — деб Машрабга юзланди Азлар.

— Овоза булгач, бад буладур-да, тақсир! — тавозеланди Машраб, унинг сузидаги қочирик Азлар дилига утирмади.

— Ҳар тугул, шамол булмаса, терак учи қимирламас!

— Эл огзига элак тутиб булмағай! — ер ости билан Азлар кузига қараб олди Машраб. У қария қандай овоза ҳақида сўз очаётганини англамай ҳижил булаётган эди.

— Сиз Яссига хилват илинжида келгансиз?

— Шундоқ, тақсир!

— «Анал ҳақ!» дея оламга жар солиб-а!? — тундлашди Азлар.— Мансур мақоми бирла нечук Султон юртига келдингиз?

— Сизни ким азлар кутармиш? — оташланди шоир. Бу саволни кутмаган Азлар ялт этиб Машраб кўзларига қадалди.

— Не эрди? — сирли жилмайди у.

— Жавоб денг!

— Бул поя бизга меросдур!

— Мерос — хазина, илло сиз ул маҳзанул асрор ичига кира билмабдурсиз! — деб бош чайқади Машраб. — Сиз хоҳ тиланг, хоҳ тиламанг, фақир Султон марқадига минурмен!

Шоирнинг бу уқтам овози билан бош эгиб қолган қаландарлар қарияларнинг жилмайган нигоҳларига қараб, ҳайрон турмоқда эдилар.

— Сиз менга айтинг, ҳазратим, — деб Азларга куз тикди Машраб, — мақоми Мансур сувда эрурму утдаму?

— Утдадур, ҳам утда қуймакка мустаҳик! — дея биродарига қаради у. Унинг ҳар бир сузини бош қимирлатмоқ ила тасдиқлаб келаётган қария ер чизиб қолган эди. — Ут тушса, тупроқ ҳам куяр, шоир! — Машраб кўзларига тикилиб чимирилди у. Шоир Азларнинг бу ишорасидан бир фурсат тараддудда қолган булса ҳам, аммо бир ажримда тухтай олмади.

— Хилватдан мақсад не?

— Илоҳ нури бирла дилни пок этмак! — жилмайиб деди Азлар.

— Дили пок инсон ким дея аталур?

— Дили поклик бирла Инсони комил булурлар!

— Бисмиллоҳи аййи бил инсани камил!

Ҳамон жилмайган Азлар бош эгди.

— Шоҳ Мансурнинг «Анал ҳақ»и бежо эмас,
Йулни топқон, бизга ухшаш гумро эмас! — деб

Яссавийдан ўқиди Машраб.

— Бас! — энди ошкора жилмайди Азлар.

«Анал ҳақ»ни маъносини билмас нодон,
Доно керак бу йуларда поку мардон! — деб

давом этди Азлар кузига тикилган Машраб.

— Бас! — қўлини паҳса этиб, «тухтанг» ишорасини берди Азлар. — Ё танграм! — қўлини дуога очди у. — Бир ошиқ банданг дилини билмак учун имтиҳон этдук. Тажоҳулона ҳар не деган эрсак, сенинг ишванг тажаллисидур. Сен узинг ҳар нени билгувчи ва мафиратлисан! Кузларимизни пури ҳидоятингдин пурзиё этгайсен, Оллоҳу акбар!

Юзларга фотиҳа тортилиши билан, Азлар урнидан турди. Ҳаммалари гурра кузгалдилар.

— Мархабо, шоир! — деб даврани ҳайратда қолдириб Машраб томон кучоқ оча юрди Азлар. — Довруғи оламни тутган ҳазрати Султон юртига ҳуш келибсиз, Машраби даврон! — Икки дил соҳиби бир-бирларининг бағрига кирдилар. — Маъзур, — қўларини куксига қўя жилмайди у. — Куп назм аҳлини курдик, илло алар эътиқодларинда собит қола билмай, бир ишора бирла айтмиш сузларидин тониб турурлар! Сизга зиёратгоҳнинг ҳамма эшиклари очилур, иншаоллоҳ!

Даврага илиқ бир нур югуриб, анча пайтгача соз ва сўз суҳбати давом этди.

БАРДОШ ЭТ, СУЛТОН!

Кекса Азлар оёгига қараб тез юра олмасдилар. Келаётган юзлаб одамлар издихоми йул айрилишига етганда, таққа тухтади. Бехитиёр бир неча одим олдинга утиб, катта хилватхона томонга юрган Азлар савол назари билан бурилиб Машрабга қаради.

— Маъзур тутинг, ҳазратим! — Қумчиқ ота тепалигидаги масжидга ишора этди Машраб. — Биз издошлар изидан эрмас, Султон изидин юрмоққа келганмиз! Ниятимиз ҳам хилватда йигламоқ эрмас, Хуми ишқда куймоқдур! — қулини куксига қуйди у. Одамлар гуврандилар, чунки Яссавий хилват этган Хуми ишқ бу қадар оломон учун тангу тор эди.

— Эл ризосизланур, — деб ишора этди Азлар.

— Аё аҳли уммат! — деб халойиққа юзланди Машраб. — Бизга аҳли дониш поку мардонлар эргашинар! Башарангизга ойна тутурмиз! — қулини пахса этди у. — Тақвою томоша аҳли зинҳор эргашмасунларким, калтак остинда қолурлар!

Шоирнинг бу сузи бирлан бир кунлар аросатда қолдилар. Азлар ноилож орқага қайтиб, издиҳом тепалик томон юрди. Қумчиқ ота пойидан сув айланадиган баҳаво жой эди. Таҳорат пок этишиб, муаззиннинг жарангдор овози билан ёш имом этагида намозга тизилдилар.

Намоз тутагач, муаззам хонақоҳ томон юрдилар.

— Нечук қулоҳ ила ҳирқани ечиб, масжидга кирдингиз, шоир?

Азлар Машраб бошчилигидаги қаландарлар жамоасининг ҳаммани ҳайрон қолдира, қалпоқ билан намозга кирганига ишора этмоқда эди.

— Тариқат, тақсир.

— Таомилда тоифаи қаландар ибодат этмоғи фарз-ку?!

— Бизнинг озода ошиқ қаландар мазҳабида ибодат йукдур!

Машрабнинг бу жавобини биродарлари бош иргаб тасдиқлар, уларни қуршаб келаётган аҳли муслим эса, бошларини тебрар эди.

Хонақоҳ олдида оломон куп эди. Чамаси, улар ичкарига қуйилмаган, шу сабаб туп-тупи билан руҳсат кутиб турмоқда эдилар. Ҳаммалари улугларга пешвоз эгилиб, утирганлар оёққа қалқдилар. Бир ёнда ҳожатталаб паранжида аёллар, бир ёнда эса шифоталаб беморлар ичкари томон интилар, ҳар кун келувчи оддий зиёратчилар ва ҳафтасига икки кун тарқатиладиган ҳалимдан умидвор оч етим-есирлар сабр этиб турмоқда эдилар.

Хилватчилар хонақоҳ дарвозасидан киришлари билан, оломон улар орқасидан ёпирилди. Машраб Азлар ортидан хонақоҳ туридаги Яссавий хилхонаси томон юрди. Хонақоҳдан икки аср қуҳна булган мақбара ичкарида қолгани сабабли яхши сақланган эди. Хонақоҳ надимлари бир гуруҳ хизматчилардан узга оломонни киритмай, эшиқда сақладилар. Султон қабри бошида қиблага юз буриб чукдилар. Хилхона қориси тиловат бошлади. Унинг майин ва дардли ноласи билан ташқаридаги йиғи ва илгижо аралаш гувранган овозлар сув сепган каби тинди. Узоқ тиловат этган қори субҳона уқиб, юзларга фотиҳа тортилиши билан, Машраб чаққон урнидан турди. Унинг хирқаси этаги тортилгандай бўлиб, угирилиб қараса, Сеторий «утиринг» дея ишора этар эди. Бор тиловат давомида безовта биродарини кузатган машшоқ унинг дилида туғилаётган шухликларни сезиб, этагидан тортган эди.

Қабр елкасига қадам қўйган Машраб унинг нариги томон бошида қадалган кизил туг — байроқчага қул чузди. Аммо байроқчани олгани заҳоти, мункиб кетиб, даҳма устига утириб қолди. Бу ҳолат унга завқ берди, чоғи, тош қотган одамларга қараб илжайди. Аммо шу пайт бир пинҳона куч кутариб ташлаган каби, сакраб-сакраб тушди.

— Бардош эт, султон! — икки қулини маҳкам тиради у. — Мен меҳмонмен.

Шу пайт тошлар ораси — чуқур ер қаъридан чиққан каби инграган садо эшитилди. Чивин учса билинар даражадаги жимликда буни ҳамма эшитган эди. Орқа томон ўгирилиб қулоқ тутган Машраб урнидан турди.

— Эй турки зуравон! Эй мақомати анбиё тутган зот! — дея даҳма томон бурилиб, таъзим этди у. — Фоний дунё боғларинда эл тинчини олганинг етмасмиди? Нечук ҳамон гуригнда тинч етмайсен? Нечук басир бандаларни ҳамон узингга чорлайсен?

Ҳиммат қурин боғлагон, юрак багрин доғлагон,
Фарёд уриб йиғлагон гирён булгон ошиқлар.

Нолаю ҳаракат билан уқиди Машраб ва тухтаб яна қулоқ тутди. Ҳамон пинҳона овоз келар эди.

— Бас, эй Султон! Йигламоқ ошиққа манзил эрмасдур!

Бу сўзларни айтган Машраб гуё қабр уни отиб урган каби, сапчиб тушди ва суриниб бориб, Сеторийни тутиб тухтади.

- Аламни тириклар бошлари узра кутарурлар! — деб карахт турган қори қулига тутни тутди у. — Мурда ани не қилсун?!

Машраб мақбарадан чиқибди ҳамки, одамлар гирён эди. Энг орқада тут тутган қори эшикка чиқиши билан, Машраб эшик олдига утиб, қабрга юзланди.

Қавминга сидқинг бирла хизмат этиб, ер соҳибқирони марҳаматин топибсен! — икки қули билан доира солиб, бор қошонага ишора берди шоир. — Алвидо, эй қуларар шоҳи! — таъзим эта угирилди у.

Машраб буюк жаҳонгир ҳиммати билан бино булган улкан иморат хоналарини бир-бир айланди. Бетакрор кутубхона, катта ва кичик оқсаройлар, қозонликдаги ошиқларга оби новвот тарқатиладиган улкан қозон ҳам унинг эътиборидан четда қолмади. Қудуқхона эшигида ишора билан ҳамроҳларини қолдирди-да, қудуққа бош тикиб, уз шаккок тилидан тавбалар айтди. Азлар шоир кетидан бир соя каби эргашиб юрар, ammo унга не дея мулоқот айтмоқни билмас эди.

Катта хилват масжидида хуфтон намозини кечга тортиб ўқиган орифлар смакхонага утдилар. Улкан дастурхон устида киши нафсини қитиқловчи анвойи нъматлар бисёр эди. Азлар ибтидоси билан ҳамда шовурга кирган жониворлар каби, сассиз-сухбатсиз дастурхонга бош эгдилар. Қайта-қайта тортилган ширин таомлар устидан ичилаётган хушбуй чой қулар қорнида юк устига юк солмоқда эди. Бундай кезларда нафса жилов уриб, қаноат шиорини тутадиган уч биродар аллақачон дастурхондан қул узган, сукут ичра бош эгган Азлар ҳамда унинг надимларига зимдан қараб олмоқда эдилар.

Таомдан сунг қори дастурхон ҳаққи тиловат этиб, юзларга фотиҳа тортдилар. Ушбу кунга етказгани учун Оллоҳга ҳамду санолар айтишиб, чуқур ҳомуза олдидлар. Бу қадар сийлов учун Азлар ҳазрат ва унинг аҳли арқонига раҳмату шукроналар егдирдилар. Бир муддат ҳазил-мутойиба суҳбатдан сунг, навбат билан таҳоратхоналарга утишиб, таҳорат пок этишди.

- Азизлар! — деб кишиларга мурожаат этди Азлар. — Билурсиз, моҳи жаддий чила хилвати хилвати акбардур. Буқун анинг пайти эрмас. Бул кеч биз улуг шоир ва ошик Шоқаландар Машраб ҳазратларининг диёримизга ташрифи эҳтироми бирла хилвати асгар этмак таралдудида эрурмиз. Бул хилват ҳафтияк мезони бирла булур. Хилвати кичик бола хилватдур. Боланинг эрса шўхликлари узига таъйин. Сиз азизлар азият чекмасликларингиз умиди бирла, ул шўхликлардин огоҳ этурмен. Бир неча дақиқадин сунг тариқи абрордин утиб, Хуми ишққа кирурмиз. Олган таҳоратингиз бирла тавил турмогингиз, рубъан бир тиззада ултириб, намози бомдодни ул таҳоратда ўқимогингиз фарздур. Шоир ҳазратим биродарлари бирла ҳофизлик рутбасин уз ухдларига олдидлар. Ул ҳазратлар тонг қадар етти мақом адосини этурлар! — Машраб ва биродарлари томон юзланди Азлар. Биродарлар қулини кўксига қўйиб, қуллуқ билдирдилар.

- Фарз бузилмоғи ҳижолатдур, — давом этди Азлар. — Кимики уз аҳволинда мусбат топмас эрса, тошқа қайтмоғинга ижозат! Токим маломатда қолмағайсиз! — қулини дуога очди у. — Илоҳи омин, ҳазрати бузург руҳи имдоди бирла ниятларимиз ижобат топиб, васли аъло муяссар булғай, Оллоҳи акбар! — юзларга фотиҳа тортиб, гурра қузгалдилар.

Азларнинг бу таъминоти кишилар ёдига Машрабнинг «қалтак остида қолмоқ» сўзини тушириб, бир кўп қориндор ва ҳашамдор бандалар секин чекинмоққа бошладилар. Зиналар орқали ер ости йули — улкан горга тушиб бордилар. Бу ваҳим гор Сайрамдаги гор билан ва ундан утиб, Макка билан боғлиқ эмиш. Машғала кутарган йулчилар ортиндан юракларини ҳовучлаб бораётган меҳмонлар гордан лаҳм орқали кутарилиб, ҳар-ҳар жойига шамлар ёқилган йулакка чиқдилар. Йулак охиридаги эшик олдида икки суфи уларни кутиб турмоқда эдилар.

Хуми ишқ усти гумбаз шаклида ёпилган айлана деворли улкан ер ости уйи бўлиб, унинг қибла томонида кутарилган меҳроб токчали супа бор эди. Меҳробда қулила тасбеҳ, буйнига оқ ридо ташлаган Азлар чордона курди. Азларнинг унғ қулида Суфидонишманд, чап қулида эса ҳофизлар утирдилар. Эллик чоғи зокирлар Суфичироғчи тайин этган жойларга икки қатор доира бўлиб урнашдилар. Қори улуг Султон руҳи покига икки пора Қуръон ўқиб, юзларга фотиҳа тортдилар.

- Азизлар! — гап бошлади Суфидонишманд. — Эмди навбатни ҳофизларга берурмиз. Сиз талабда келибсиз! Ул азизлар талаб васфига кириб, фақру фано бирла чиқурлар. Ҳар воядй тариқи етти мақом бирла утилув. Ороми дам чоғи лафзи таъйин айтилиб, мубоҳиса булғай. Ҳар нечук ҳаракатки бор, фақирга сомъ турғайсиз! — қули билан «бошланг» ишорасини берди у.

Биродарлар соз қулогини бураб, Машраб меҳробга қаради. Азлар бош тебраб руҳсат этгач, зокирлар томон юзланди.

- Аё зикруллоҳ нияти бирла келмиш зокирлар! Ҳар биримиз олий пояларга талабдамиз, илло не тонгким, хом сут эмган бандалармиз! Фақирнинг тилим аччигдур! Бирон ишора ёҳуд каломингиз бирла куфримга тегмағайсиз, — боядан бери ёнидаги

киши қулогига недир пичирлаб, узи томон имо қила жилмайиб қўяётган Ғуломиддин махсумга кузларини тикди у, — токим ҳазрати Султон руҳи озор топмагай!

— Шоир! — дея қутилмаганда ёқут қузли қуша узуклар таққан қулини олдинга чузди махсум. — Фақирни маъзур тутқайсиз! — Кишилар эътиборини тортгач, қулини куксига қуйди у. — Аҳли муслимда куфр не қилур?

— Бармоқларингиз зарнигор, тасбеҳингиз шодаи марварид, кузлар сурмасою қошлар усмали. Ажаб! — деб қулларини шоп этди Машраб. — Сиз беқлар базмига эрмас, қуллар хилватига келаётганингизни фаромуш этибсиз, Ғуломиддин махсум! Сиз эрка нисо янглиг худписанд ултирурсиз! Менинг куфрим сизнинг шаҳватингиздин аъло! Тингланг, эй гофил банда, ҳазрат Яссавий айнан сиз ҳақингизда айтмишлар!

Биродарлар бир-бирларига маъноли қараб олдилар ва Зиёуддин Исҳоқ доирани баланд кўтариб, залворли мақом бошланди.

Эй кунгул, қилдинг гуноҳ, ҳаргиз пушаймон бўлмадинг,
Суфимен деб лоф уриб, толиби жонон бўлмадинг.

Зокирлар бош тулға, соз мақомига тебранар, ёлғиз Ғуломиддин махсум бошини кутара олмас ва тош қотгай эди. Унинг боши борган сари қуйи эгилар, «Суфие, бегам юрурсен донани тасбеҳ олиб» тергови қалбини тиг мисоли уртаб, ҳар банд сунгида такрор келувчи «Суфинақш булдинг вале, ҳаргиз мусулмон бўлмадинг» таънаси эса, бошига маҳшар гурзиси каби бир маромда келиб тушмоқда эди.

Зарб борган сари тезлашиб, мақомдан мақомга алмашиб бормоқда эди. Талаб водийси васфи Яссавий ҳикматлари билан булмоги шарт эди, шу сабаб ҳофизлар хониш қилишарди.

Ит нафсини улдирур, кизил юзин сулдирур,
Хожа Аҳмад қул эрур, сотиб есин дарвишлар.

Юқорида айтилгани каби, кичик хилватда зокирга қиём йўқ эди. У кеча-кундузнинг туртдан бир булаги қадар бир уринда муқим утирмоғи талаб қилинарди. Шу сабаб жазавадор зокирлар беихтиёр иргишлаб, ўзга томонга силжиб қолмоқда эдилар. Зикр эса тезлашгандан тезлашиб, еттинчи мақом — сунгги манзил томон утмоқда эди.

Ғарибликда ғариб булган ғариблар,
Ғариблар ҳолини билган ғариблар.

Суз охирига етиб, Суфидонишманд «суфисуннат» дея қул кутармоқ билан ҳофизларни тухтатди. Буткул мақомат давомида ҳофизлардан куз олмай, тинимсиз тасбеҳ угириб турган Азлар буйнидаги оқ ридога куз ёшларини артди. Барча зокирларда ҳам бу ҳолат кечди.

— Ҳазратим! — Азлар томон қул чузди урта яшар бир киши. — Биз қузда ешимизни тия билмас эрсак, жунбуш ичра қолиб, беҳуд бўлсак, таҳорат синмасму?

— Зикру самоъ базмида тукилмиш куз ёш Оллоҳ соғинчидин нишона, анинг нури тажаллисидин ишроқдур, тақсирим! — деб жавоб берди Азлар. — Дийдаси қотмиш банданинг олган таҳорати ҳаром, мажзуб ошиқнинг эрса ҳақ йулинда тукмиш ҳар қатра ёши оби таҳоратдур!

— Оҳ, оҳ, оҳ! — дея бош тулғар эди Азлар сузи билан зокирлар. Иккинчи қаторда хонанинг узок бурчидан бир ёш зокир қул чузди.

— Ҳазрати шоир! «Суфинақш» истилоҳини баён этсангиз? Яссавий ҳазратлари ул ном бирла кимни қузда тутурлар?

— Тариқат йулига кирмиш солиқ суфидур, тақсирим! — деб йигитга юзланди Машраб. — Тилинда Оллоҳ, илло дилинда дунё булган суфи эрса суфинақшдур, инчунин анинг сурати суфидуру сийрати узгадур! — Ғуломиддин махсум томон қадалди шоир. Махсум бармогида узуклару қулида тасбеҳ куринмас эди. Ер остидан угринча қараб олган махсумга қузи тушган Машраб кечирим бир оҳангда жилмайди. Суҳбат яна чузилмоғи мумкин эди, аммо Суфидонишманд эълон этди.

— Энди, азизлар, ишқ тариқи васфинда хониш эшитурмиз.

Сторийга маъноли қараб олган Машрабнинг чиройи очилиб кетди, чунки бу йул унинг кунгил йули — уз йули эди. Ҳофизларнинг гўё эгик қадлари кутарилгандек булди. Масрур бир оҳанг билан хониш бошладилар, чунки энди соз уша бўлса ҳам, суз узга эди.

Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон уртар,
Бу ишқ сиррин баён этсам, тақи ул хонумон уртар.

Зокирларда узгача ҳолат эди. Гарчи улар кузига ҳам бир ёркин нур тушган каби эса-да, аммо бу нурдан қўзлари қамашиб, аросатда турардилар. Ҳар не булса ҳам, соз ва суз сөҳри пароканда дилларни аста-секин уз забтига олиб, оҳангига уйната бошлади. Тек қотган гавдалар тулганиб, бошлар тебранмоққа кирди. Машраб йули ҳофиз учун оғир эди, шу сабабли газал сунггида бир дақиқа тухталиб, томоқ хўлаған машшоқлар мақомда тезлашдилар.

Ишқинг утига, дилбар, ҳар дам чу куяй дерман,
Коним билан, эй жонон, оламни буюй дейман.

Газал рафтига эргашган зикрчилар толиқмоқда эдилар. Мақом эса тезлашиб, ишва билан олар даражасига бормоқда эди.

Эй моҳ, нетай, ишқинг ути айлади расво,
Девона булибман,
Ишқинг ути сийнам узадур, санга на парво,
Парвона булибман.

Мустазод оҳангида бошларини икки енга тулғаган зокирлар унинг озод мисрачаси мақоми билан олда ва орқага ташланар эдилар. Ҳофизлар зокирларни уз эрқларига қўймай, жазаванинг чуқур-чуқур денгизлари томон судраб кетар эдилар. Улар узларини билмас, кимлардир пешонага пешона уриб тебранса, кимлардир орқалари билан бир-бирларига бош қўйган, саллалар паришон, еқалар вайрон эди. Зикр мақоми эса тезлашгандан тезлашиб, жазава яна кучайиб боради.

— Суфисуннат! — зокирлар роса толиққан бир пайтда қулини кутарди Суфидонишманд. — Тиниқурмиз, азизлар!

Кишилар ҳансирар, от чопиб чарчаган чавандозлар каби, ҳофизлардан ҳам баттар энтикиб нафас олар эдилар. Аввалида салқин булган Хуми ишқ борган сари тафт бериб бормоқда эди. Анчагача сассиз, садосиз гимирладилар.

— Улуг шоир! — ниҳоят тилга кирди елпинган Азлар. — Абетингиздин кибру ҳаво иси келадур! Ҳазрати Султон марқадида «Йиғламак ошиққа манзил эрмас» дея эълон бердингиз. Манзил эрса қайдадур?

— Маъшуқанинг касбу кори истиғно эрса, ошиққа не илож? Ошиқи шур ҳар нечаки зор йиғлаюр, ул бути хунрез гиносин оширур. Бас, манзил қайдадур? Манзилки андин мурод висол эрур, йиғламоқ бирла етиб булмас! Ошиққим қаддини гоз тутиб, узлигин эълон этди, ул дам муродига етди!

— Сиз ишқи илоҳийдан келиб, ишқи мажоз васфин қилурсиз?

— Қўзларимиз мажоз жилваси бирлан мунаввар эрса, қай таҳлит узга лоф урурмиз, ҳазрат?

Бул мубоҳиса яна давом этмоги мумкин эди, аммо Суфидонишманд навбатни эълон этди. Шу таҳлит то тонгга қадар соз сузга, суз созга уланиб борди. Тонг оқара бошлаганда, дилларига оппоқ нур энган хилватчилар бошларида оқ дуппи оға-инилар каби меҳр билан бир-бирларининг қўлларидан тутиб, Хуми ишқдан чиқиб келмоқда эдилар.

ВАЙРОНАИ НАҚШИ ЖАҲОН

Карвон Қуҳак дарёсидан утиб, Обираҳмат аригига етганда, бир неча эшақли қаландарлар ундан ажралиб тухтадилар. Нақши жаҳон тепалигида улуг расадхона, гарчи хароб бир ҳолатда булса ҳам, қўр тукиб турар эди. Дарё буйидаги бу тепалик султон Улугбек химати билан «Толёи расад» номини олиб, бор оламга донги кетган эди. Бутун эса, расадхонанинг учинчи ошиёнаси йўқ, иккинчи ошиёна ҳам қўлаб битиш ҳолатига келибди. Машраб бундан куп йиллар бурун — Қошғар сафари олдидан Самарқандга келганда, авлиеларни зиёрат этиш билан булиб, бу маскан томон йули тушмаганига ҳозир ич-ичидан уқинмоқда эди.

Эшақлар ипини буталарга илдирган қаландарлар уша томон юрдилар. Тепа этагига қаргалар ҳоким эди. Уларнинг бир галаси осмонда чарх урар, бир нечаси эса, ҳар жой-ҳар жойда қўниб-учиб турмоқда эдилар. Ариқ еқдан учиб чиққан бир қарга япаски тош устига қўнди. Унинг тумшугида қандайдир жонивор типирчиларди. Бошқа бир қарга эса Машрабдан шундоққина нарида ниманингдир улакчасини чузиб тортмоқда. «Отнинг улими — итнинг байрами» деган мақол шоир ҳаслидан лоп этиб утди. «Ё халлоқки олам! — оғир энтиқди у. — Бир маҳлуқингни бошқа бирига емиш яратибсен! Бул не адолатинг? Шулу улаксахўр қушга ато этганинг умри дарозни Улугбек каби бандаларингга берсанг булмасми эрди, қодир эгам!»

Бир ароба оғир гижирлаб, тепадан тушиб келар эди. Машраб ишораси ила аробакаш жиловни тортди. Аробага силлиқ тарошланган мармар тахталар юкланган эди. Юздаги оплоқ тахтага тирноқ эни чуқурлигида бир-бирига ёндош икки чизик тортилиб, чизиклар чети майда чизикчалар билан даражаланган ва ҳар жой-ҳар жойида абжад тартиби ила рақам билдирувчи ҳарфлар битилган эди. Тахта уртасидаги турли хандасавий кесмалар тортилиб, бурчаклари ҳарфлар билан тайин этилган. Қалин тоштахта куч билан қупорилгани учун бир чети учиб тушган эди.

— Тошни қасққа олиб борасиз?

— Масжид қурилишига, тақсир! — қамчи тутган қулини куксига қуйди аравакаш.

— Ким буюрмиш?

— Ман одами майдастам, тақсир! — таъзим билан тепалик томон ишора берди у.— Саркорон мидонанд!

Тепаликдан от чоптириб келаётган важохатли киши аравакашга «жўна» ишорасини берди ва қаландарлар рупарасида от жиловини тортди.

— Кимнинг фармони бирла муқалдас обидани бузурсиз? — деди унга тикланиб Машраб.

— Сизга қай каснинг фармони керак, меҳмон? — деб тавозеланди отлиқ. Унинг бу саволидан шошиб қолган Машраб мадад истаб, ҳамроҳларига қаради. Улар қайси бир ҳукмфармоннинг номини тутишларини билмас эдилар.

— Бул иморат илму тафаккур кўркидур, — дея гапга аралашди Сеторий. — Ани вайрон этмак телбалик эрмасму?!

Қаландарларнинг бу таҳлит сўзлари отлиқнинг энсасини қотирди.

— Кори хайрингиз бирла бўлинг! — деб отга қамчи тортган эди, Машраб от жиловидан тутди.

— Ушбу сўзлар қулогингизда бўлсун!

Тириклар қурдилар айвон,

Уликлар этдилар вайрон!

Басирлар турдилар хайрон,

Қосирлар урдилар жавлон!

Чамаси, отлиқ шоир сўзларидаги ишорага фаҳми етмади, шекилли, байтларни қаландар талқига йўйиб:

— Гадоликни бозорда қилурлар, қаландар! — деди ва от жиловини силтади. Тепа томондан устида бир туп одамлар утирган иккинчи ароба тушиб келар эди. Улар «Ассалому алайкум, бандаҳойи Оллоҳ» дея қаландарларга таъзим этиб утдилар.

— Бечора гофиллар! Масрурлар не иш қилаётганларининг маънисига ҳам етмас, — деди Машраб уларнинг ортларидан.

Иккинчи ошиён марказида катта хонага кирдилар. Чамаси, бу илмий анжуманлар утказиладиган хона эди. Хона деворлари мармар тахталар билан қопланган. Деворга тиг уриб қурганлар, аммо тахталар юпқа булгани учун қупормаганлар. Эшик томон деворда эса бир неча илми нужум жадвали. Машраб риёзиёт ва фалакиёт белгилари ила битилган рақамлар тула жадвалга ишора этиб, қаландар ҳамроҳларига деди.

— Бул битиқларни фаҳм этурсизму?

Улар «йўқ» маъносида бош чайқадилар. Чунки эътиборларини эшик рупарасидаги улкан ер курраси тасвири тортган эди. Тасвирдан сувлик ва қуруқлик манзилларни ажратиб олмоқ мумкин эди. Шу билан бирга тасвирнинг гир атрофига жимжимадор гуллар чизилган, улар орасида эса сирли кўфий ёзуви билан битик битилган эди. Машраб бир неча жойи кучирилган форсий каломнинг бир қисмини қийналиб булсада ўқиди: «...туман янглиг тузгиб кетур, салтанатлар ҳам смирилур, илло олимларнинг ишлари то абад қолгай!»

— Ё фалак!— курраи заминни кучиб, яҳдек тошга бош қуйди Машраб. — Илму тафаккур манзили маконда қолиб, ани ломакондин изладингму, ё Машраби девона!

Расадхонанинг ер ости асосий қисмига тушган қаландарлар у ердаги вайронагарчиликни қуриб, хайратдан ёқа ушладилар. Осмон туйнугига ростланган улкан сустантнинг даржли мармар деворлари синдириб ушатилган ва ярмидан ошиқ еригача тупроқ ила кумиб ташланган эди.

— Бул таҳлит қабоҳат одамизот қули бирла қилинганига ишониб булмас! Вайрона йўлинда садди роҳ чекмакка аҳли Самарқанд аро бир кузи очик мард топилмабдур, қадим салтанат пойтахтида эга қолмабдур... Тубанликда бул даража тушмиш юрт улугларини қачонлардур худо уриб, пайгамбар асоси ила туртган қуринур! Бул янглиг кори бадлик қиёмат яқинлигинин даракдур, биродари азиз! — дея Сеторий қулларидан тортиб, орқага юрди Машраб.

ШЕРНИНГ УЛИГИ

«Куп йиллик сафар машаққатлари шоирни қаритибдур», — ҳаёлидан кечирди Машраб соч ва соқолларига оқ оралаган, урта буй Бадеш Малиҳо Самарқандийга зимдан назар ташлаб. Унинг кўз олдига шоир билан илк учрашув йилларидаги навниҳол қомати жонланди. Бугунги кунда у йирик мударрис бўлиб, Шайбонийхон мадрасасида дарс айтар эди. Қаландарлар олдига тушиб бораётган Малиҳо Машраб дилидагини сезгандек, унга юзланди.

— Умр шитоб утмакдадур, тақсир! — дея соқолларини силади у. — Ани тухтатиб турмак кори бандалар қулига берилмабдур. — Машрабдан садо чиқмагач, жилмайиб қушимча қилди. — Бир пайтлар сиз ҳам қаландар жомасини киймамиш эрдингиз!

— Афу этинг, ҳазратим, — деб бош эгди Машраб.

— Илло умр утмиш йиллар бирламас, этилмиш кори хайр бирла улчанур бўлса, анинг утмагидин хавф йукдур!

— Биз фақирлар бир манзилда тухтай билмай, кори хайрдан бенасибмиз!

— Андоқ деманг, шоир! — шарт тухтаб, Машраб кузларига қадалди Малиҳо. — Сиз яратмиш абёт эл баҳри дилини очадур, инчунин одамлар бир кори хайр этсалар, сиз минг этурсиз ҳам то абад этурсиз!

Улар мадрасага кириб бордилар. Бир неча дарсхоналарда дарс борар, айрим хужратлар эшиги қия очик эди.

— Бизни илми фалакиёт дарсига элтсангиз! — илтижо этди Машраб. Икки одим илгарилаб, катта танобий хона эшигидан муралаган Малиҳо шоирга уғирилди.

— Сизни фалакиётда, хусусан, не қизиқтирадур?

— Замин, нур ва олам таносибати бизнинг фаҳмимиздин хориждур. Алаҳхусус, султон Улуғбек зижини уқий билмасмиз.

Малиҳо чет хужрада қуринган толиби илмни имлади. Бирпасда мадраса саҳни одам билан гавжум була бошлади. Қаландарларга курси қуйиб бердилар. Гурас-гурас чиқиб даврага қушилаётган толиби илмлар алақачон шаҳар халқи ичра ташрифи овоза булган икки биродар томон қулларини куксига қуйиб, таъзим бажо этар, турли ёшдаги салладор ва вазмин юришли мударрислар эса, тавозе билан утиб, шоирга қўл тутар эдилар. Давра уртасига само тасвири туширилиб, сайёралар акси урнатилган катта тахта ойна келтириб суялди.

— Азизлар, — деб сўз бошлади Малиҳо, — улуг шоир ва ҳофиз Машраб бин Валибобо Намангоний ўз биродарлари машшотаи пурнағма Пирмуҳаммад Сеторий тақсирим бирла буқун мадрасамиз меҳмонидурлар. Биз ул азизларга: «Улуг ҳукмдор ва шоир Шайбонийхон бино этмиш илм даргоҳига хуш келибсиз», — деюрмиз! — У қулларини куксига қуйди. Урнидан турган икки биродар ҳам тавозе ила қуллуқ билдирдилар. — Аввало тақсир шоиримиз тилаги бирла илми фалакиётдин бир неча калима тақдим этурмиз, сунгра ҳазратларимиздин базми ашъор тилармиз.

Қаландарлар ёнига утирган Малиҳо ишораси билан баланд буйли, соқол-муйлаблари ўзига ярашган толиб йигит уртага чиқиб борди.

— Бисмиллоҳир Роҳмонир Роҳийм! — деб бошлади у. — Ҳамду сано ул халлоқи оламгаки, заминни қурра яратибдур ва бор мавжудотни анга тобе этибдур. Нур таратувчи қуёш ҳам, тун малаклари ою юлдузлар ҳам қурра тортиб, замин теграсинда айланурлар. — Талаба турли шаклларни қузгалмас ер шакли атрофида ҳаракатга келтирди. Бу ҳаракатдан ҳайратланарли бир манзара ҳосил булар эди.

— Қуёш ҳаракатидин кеча ва кундуз зоҳир булур, — деб давом этди у. — Қуёш бул нуқтада турар булса, арзнинг ушбул ярим қуррасинда кун ва бул тарафинда тун кечур. Қуёш ҳаракатда бул нуқтага утгач эрса, анинг акси зоҳир булур. Тонг отмоғи ва кун ботмоғи қуёш ҳаракати бирладур. Қуёшга таносибатда ой тез ҳаракатланур ва олдинга кетур. Қуёш бул нуқтага етгунча, ой илдам ҳаракат бирла бул нуқтага утмоғи ва алар замин бирла бул таҳлит бир чизикқа тизилмоқлари мумкин. Қуёш нур сочадур, ой эрса анинг нурлари аксинда кузларимизга анвор қуринур. Замин қуёш нурин тусар ва ой анинг соясинда қолур. Бул бизнинг кузларимизга ой ҳусурининг зоҳиридур. Ҳаракат давом этар ва ой бул ёндин тутилган эрса, дақиқалар утмоғи бирла бул ёндин очила келар.

Толиби илм «тутатдим» деган каби, Малиҳо томон хиёл таъзим этди. Шоирга бир қараб, ишора билан ундан руҳсат олган Машраб талабага юзланди.

— Борақалло, йигит! Илм нури бирла кузларимизни мунаввар этдингиз! Замин узра инсонлар ҳаракатидин қура сайёралар садоқати кузларимизга гузал қуринди. Сиз ой хусусинда сўзладингиз. Эмди марҳамат қилиб айтсангиз, хусуфиш шамс недур ҳам йил фасллари қай таҳлит зоҳир булур?

Малиҳо сузламоққа огиз жуфтлаган толиби илмга «утиринг» ишорасини бериб, ўзи уртага чиқиб борди:

— Сиз фалакиёт илмининг ишқалидан тутдингиз, шоир! — деб бошлади у. — Қадим фалакиётчи Афтолмей яратмиш — заминни олам васатинда деб билмак илми

ислом тариқат илмига рост келур, илло ул илм бирла сиз айтмиш муждатарни ёритиб бўлмас. Анинг учун кунгул риштасини Оллоҳ ҳамдига боғлаб, тафаккур тулпори буйнидин жиловни олмак даркор. Ул фурсатда кузларимиз узга бир илмга тушар. Қадим-қадимлардин ба ҳоли қудрат қавл этилиб келмиш бул илм курраи арзни ҳаракатда деб билмак илмидур.

Бул илм бирла узга бор илмларимиз остин-устун булгай! Беруний ҳазратлари бул илм тадбиқинда дадил сузлаган эрсалар-да, анинг амалинда сузлик этмишлар. Алломай расад султон Улугбек ҳазратлари ҳам ул илм зикринда қавл этибдурлар, илло амалиётга олмабдурлар. Ул улуглар яратгучи илм устозлари эрдилар. Гутохлигим учун фақирни бахшида этгайсиз, тақсир! — қулини куксига қуйди Малиҳо. — Букун узини аҳли илм билгучи биз даъвогарлар эрса, алар илми мағзини тугал укмакка ҳам баъзан ожиз қолурмиз. Боз устига биз бугунда башар яратмиш илмлардин ҳам мунфаридмиз.

Бу сузларни айтган Малиҳо эшитгучиларга бир-бир қараб чиқди. У уйлаганидек, қаландарлардан узга ҳар бир аҳли илмга бош мударриснинг бу таҳлит қуюшқонидан чиққан сузлари ажаб таъсир қурсатмоқда ва улар ҳадикли бир назар билан қараб турмоқда эдилар. Малиҳони фақат илми калом ва тарихдан устоз деб билгучи аҳли толиб учун унинг бугунги маърузаси чиндан-да ажаб эди.

— Курраи арзни мутаҳаррик деб билгучи илм, — бир дақиқа сукутдан сунг давом этди Малиҳо, — ойни теграи заминда қолдириб, олам марказига шамсул анворни чиқарур. — У тахтадаги шакллар урнини алмаштирди ва уларни ҳаракатга келтира бошлади. — Ой ушбул таҳлит замин бирла шамс оралигинда қолиб, нур йулинда сатти роҳ чекар ва андин хуруфиш шамс зоҳир бўладур. Жафокаш султон Улугбек ҳазратлари битмиш «Жижи Курагоний» китоби эрса, азизлар, — хандакда турган китобни упиб, кузларига суртди Малиҳо, — расад боғламоқдин ҳамда пурмашаққат ҳисобу таҳлиллардин юзага келмиш кашфиётлар ҳосиласидур. Анда фалакиётнинг неча бир масалалари ечилиб, нужум илмидин кузатишлар баён этиладур. Султон тадқиқотларидин ул бири бир градус ей жайбасидур. Доирада бурчак ватар жайбасининг ҳисобланмаги сайёраларнинг фазодаги урнини топмакка калитдур. Султон шамснинг фазо текислигига қия ҳаракатини улчамашлар. Ҳазрат ҳисобларинда анинг бурчаги 23°30'–10" булиб, ул асинда курраи арзнинг уз уқи тиклиги бирла шамсга қия турмаги аксидур. Фаҳми ожизимча, тақсир. — Машраб томон кузларини тикди Малиҳо. Унга жон қулогини тутган Машраб ҳам қўзғалиб олди. — Замин уз тобеъуни ой бирла шамс теграсинда анга бул тарз қия ҳолати бирла ҳаракатланур. Анинг доирадин тугал бир айланиб утмаги, — Малиҳо қўллари ой ва ер шаклларини баробар ҳаракатга келтириб борар эди, — фурсатда бир йилдур. Бул ҳаракатда курраи заминнинг қай бир урнига нур тик ё ётиқ тушмаги марбутдур. Йил фаслларининг алмашинмоғи валлоҳи аълам, ул ҳаракатдан келиб чиқар, яъни иссиқ иқлим нурнинг тик тушмагинин, совуқ эрса қияликдин ҳосилдур.

Ҳазрати султон жижи ҳақинда суз юритар булсак, тақсир, аларни тугал идрок этмакка биз кўп ожиз қолурмиз, инчунин биз юлдузларни кузатмак амалиётининг бебахра китоб бандалари эрурмиз. Зоҳир юзасидин олайлик, — китобнинг хатчуп ташланган саҳифасини очиб, тахтага ёзмакка бошлади Малиҳо. — Дубби акбар тумшугиндаги юлдуз урнини Улугбек ҳазратлари аризда 40°15', тавилда эрса 14°55' тагин этмишлар. Биз куз била Дубби акбарни топа билсак-да, ул юлдузнинг улчамлари бирла бир нуқтада тутмагимиз учун, даржли сукстант пойидин кузатмоғимиз керак булур эрди, ҳазрати султон хонаи расадининг аҳволи эрса сиз тақсиримга аендур ва биз ул сабабдин ҳам амалиётдин маҳрумимиз.

Бу сузларни айтиб, қаландарлар томон юрган Малиҳо Машраб қулига китобни тутди.

— Раҳмат, ҳазратим! — деб тавозеланди Машраб. — Дастордин узга курраи салтанатни тасаввур эта билмаган гофил дилларимизга олам илмидин шуъла киритдингиз, — тик турган куйи китобни варақлаган шоир уни упиб, кузларига суртди ва қўллари билан толиби илмларга ишора этиб, Малиҳога юзланди. — Бул даража аҳли илми бирла нечун уламои Самарқанд ул вайрона йулинда сатти роҳ чекмайдур, ҳазратим?

— Биз аҳли уламо ва фузало неча бор жаҳду жадал бирла чиқдик, илло юрт улугларидин имдод булмагач, дастимиз калталиқ қилди.

— Ҳазрат, — Малиҳога укинч ила қаради Машраб, — сиз дунё кезган одамсиз. Оламга улуг инсонлар ҳадия этган қадим Турон юрти нечун парокандалиқ томон бормакда, нечун ҳар ёнда зулм ва фисқи-фужур авжига минган?

— Ялангуш баҳодир фавти бирла Самарқанд боз чўкди, — деб вазмин суз бошлади Малиҳо. — Маорифдин бошланмиш фаторат, шаксиз, юртни уз қаърига тортадур! Салтанат ришталари чок-чокидин сукилиб, юрт тобора эгасиз қолмакда. Мамлакатнинг шавкати салтанат соҳибининг қудратига боғлиқдур, Машрабхон. Қай юртнинг султони забардаст эрса, ул юрт мустақкам ва осойиштадир. Бугунги хону беклар, — дея атрофга алангламоқ билан овозини пасайтирди мударрис, — фаолиятда

суст бандалардур. Алар юрт улуглари бошини қовуштирамак хунаринда ожизлик қилиб, яккаш қон ва қилич йулини тутадурлар. Осмондин на ёлмагай, бандаси кутармагай, азизлар! Оллоҳдин нури ҳидоят ёгилгон кун, иншооллоҳ, юрт кори кушойиш топқай! Энди оташ каломингиз бирла кунгулларни хушнуд айланг, Машраби даврон! — деди у ахйрида.

Даврада энгил бир кайфият ҳосил бўлиб, одамлар гимирлаб олдилар. Машраб ва Сеторий узларига илҳақ қараб турган давра нигоҳидан мамнун, қулларига соз олдилар.

— Нени куйлаймиз, биродар? — деб Сеторийга юзланди шоир.

— Бул қадар аҳли илм, — қули билан даврага ишора берди у, — эл олдида авж пардадан узгаси ожиз!

Фақат узларига маълум қошу куз имолари билан келишиб олган биродарлар илм ва асрордан омухта абёт билан вазмин куйлай бошладилар.

Аналҳақ гуй ажодам, тажаллипарвари ишқам,
Мудом аз хуни Мансурам зи дурри соғари ишқам.

Шинавандалар ҳофизларни уз эркига қуймас, уларни гоҳ турки, гоҳ форси калом билан қайта-қайта хониш этмоққа мажбур қилар эдилар.

Қуёш тик кутарилиб, мадраса сахни исиб кетгач, базм тарқалди. Аҳли мадраса қаландарларни тавозе билан кузатиб чиқдилар.

— Бизни гури Мир мақбарасига олиб борсангиз, ҳазратим?

— Бош устига, илло, — тавозеда турган йигитга ишора этди Малиҳо, — сизни ҳокими Самарқанд сарой базмига чорлабдур.

— Узр! — деб қулларини куксига қуйди Машраб. — Биз аҳли сарой бирла чиқиша олмасмиз!

Лаблари қимтинган чопар қамчин дастаси билан чаккасини қашлаганча бузариб колди.

— Биз фақирларнинг сарой ошидин оғзимиз куйган. — Анча юришгач, жилмайиб деди Машраб. — Оқбутабеи ҳукми бирла Сайхун балиқларига ем булурумизга оз қолиб эрди. Боз устига, итнинг тиригидин шернинг улигини афзал ҳам билурмиз!

Малиҳо исенкор қалб эгасининг бу аччиқ каломига не деб жавоб айтарни билмай келар эди.

ФАРАНГИ КОФИРИСТОН

Қаландарлар эрта тонг билан Бухоро даҳаларидан Қасри Орифонга кириб келдилар. Бир фарзанди шарофати билан Қасри Хиндувондан Қасри Орифонга айланган бу қутлуг маскан Машраб назарида қадим Бухородан устун турар эди. Даҳада Абдулазизхон томонидан бунёд этилган мақбара ва масжиддан иборат зиёратгоҳга яқинлашган сари шоир дилида иштибоҳ кучая борди, чунки унинг хаёлига Баҳоуддин Нақшбанднинг хилхоналарга сигинмоқни таъқиқ этган сўзлари қайта-қайта епирилиб келмоқда эди.

«Ё тавба! — оташланар эди Машраб. — Авлиёки бор, барчаси жузби овозаси бирла узига юкунмакка даъват этадур! Бул не мақомат?».

Зиёратгоҳ аллақачон одамлар билан гавжум булган эди. Гир атрофда қуйлар сўйилиб, қозонлар осилган, мақбарага кириб-чиқувчиларнинг эса кети узилмас эди. Қаландарлар мақбара сахнига яқинлашган онда, одамларнинг эътибори шаҳар томондан талқин айта садақа йигиб келаётган ерли қаландарларга кучди. Ун чоғли қаландар гуруҳи олдида навнихол бир қаландар байт уқиб келар эди.

Дил ба ёри, орифон,
Даст ба кори, орифон.
Бо касби худ зиндаги
Бегубори орифон.
Дар хилвате анжуман,
Сафар кунам дар ватан.
Хуши ақлам дар дами,
Сафарам бар қадами.
Баҳоуддин, аё пир,
Мадаккор ту, балоғир.
Аз пояд ҳар ташнаю
Об минушад чашмаи,
То он рузи қиёмат,
Зинда бешад саломат!

Ирмоқлар каби икки ёнга таралган қаландарлар қўлларидаги шашқолни талқин оҳангига мос шақирлатиб, ҳар байтдан сунг нақорат айтар ва жазава билан зикрга тушиб келар эдилар.

Ё Оллоҳ, дуст, ё Оллоҳ,
Ҳақ дуст, ё Оллоҳ!
Ё Оллоҳ-Оллоҳ, дуст, ё Оллоҳ,
Ҳақ ман дуст, ё Оллоҳ!

Узлуксиз оқиб чиқаятган зиёратчилар ташлаётган тангалар қаландарлар кашкулида силкиниб, узгача шарақлар эди. Бор майдонни айланиб чиққан талқинчилар мақбара эшиги рупарасида қайта-қайта байт уқиб, Нақшбанд номини тилга олдилар ва бошлари ерга етгунча таъзимга эгилдилар. Улар давра олиб айланган, энди зикри жаҳрия базми тузмоқлари керак эди, аммо талқинчи йигит супачада утирган бегона қаландарлар томон рақибини куриб ҳурпайган шунқор каби тикланиб қолди. Унинг кўтарилган қўл ишораси билан қаландарлар говурдан тухтаган эдилар. Бу эътибордан дадилланган Машраб узини танитмоқ фурсати келганини билиб, қаландарлар томон хиёл таъзим этди ва икки биродар созларини ғилофдан олдилар. Бу тарадуддан ажабланган қаландарлар тудаси ва шу атрофдаги кишилар меҳмонларни ураб келмоқда эдилар. Вазмин куй билан танишув ғазалли бошланди.

На ҳолатдур, аё дустлар, ажаб ҳайрона Машрабмен,
Кўролмай гулузоримни басе гирена Машрабмен!

Сомеълар купайиб, давра кенгайган сари, ҳофизлар жузби ошиб борар, бу эса майдонда бор одамни у томон тортар эди. Ҳар туда қозонлар бошида бир ёки икки паранжили аёл қолган, мақбара олдида эса икки қаландарлар гуруҳини ураб келган улкан издиҳом ҳосил булган эди. Қўшиқни қулоқ қоқмай эшитган одамлар «офарин», «боракалло» овозлари билан олқишлар эдилар. Машраб қўлларини куксига қўйиб, атрофга қўллуқ билдириши билан, даврага одамлар оқиб чиқа бошладилар. Симобий саллал буйдор бир киши ҳофизлар олдида шоҳи қийиқча ёзиб, устига олтин танга ташлади. Жарақлаб тушайтган тангалар борган сари купайиб борар, Сеторий ҳайрон, Машраб эса ҳаяжонда эди.

— Бас! — дея наъра торти урнидан дас турган шоир қўлларини баланд кўтариб. Чиқувчилар турган ерларида ҳайкал каби қотдилар. Улкан даврадан яшин оралаб утган каби булиб, одамлар гуврандилар. Бизга садақа даркор эмас! — дея қўлларини туширди Машраб ва ёнидаги ёш қаландарга недир деди. У қийиқни шитоб ураб олдида, талқинчи қаландарлар томон юрди. Бу ҳолатдан ҳайиққан қаландарлар орқага тисарилиб кета бошладилар. Қаландар қулидаги қийиқчани кимга узатса, у бир сесканиш билан қўлларини орқага яширар эди. Навбат талқинчи йигитга етганда, у қийиқчани қўли билан нари суриб, қаландар қулидан тутди ва мақбара томон юрган ҳофизларга пешвоз чиқди.

— Қаландар ҳазратлари! — деди у, — Сиз шоир Машрабнинг худди узи эрурмисиз ва ё анинг гуяндаси? Бизга узингизни танитинг, бас, андин сунг бул ҳадянгизни қабул этайлик!

— Сиз ёш куринасиз, — деб бошлади Сеторий, — ул сабабдан ҳам Шоҳ қаландарни нишонасидин таний олмадингиз. — Биродарининг хирқа ёқаси қулоҳ тожиге ишора этди у. Йигит қаландар қўлини қўйиб юборди.

— Тариқати Нақшбандияни зикр этибсиз, илло анинг амалидин ғофил куринасиз! — Шоирнинг бу сузи билан дувва қизарган қаландар яна тисланди.

— Ҳазрати Баҳоуддин демишларин билурмисиз? — суради Машраб.

— Билурмен! — деди ва уқиди:

Ҳечи мо нею, ҳечи мо кам не,
Аз пайи ҳеч ҳечи мо гам не.
Жанда дар пўшту пўшт гуристон,
Гар мирем мо ҳеч мотам не!

— Боракалло, йигит! — деди Машраб. — Айтмишин билурсиз, илло анда сўйланмиш «қаноат» муждасига амал этмай, эл чунтагига куз тикасиз! «Даст ба кор» тилда қолиб, садақа йиғасиз! Қани сизда диёнат?!

Аллақачон тарадудга тушган қаландарлар халқ орасига бир-бир сингиб кетмоқда эдилар. Бир дам уятдан қизариб қолган талқинчи йигит ҳам шарт бурилли-ю, улар ортидан юрди. Қийиқчани мақбара токчасига қўйган қаландар биродарлари ёнига қайтди. Орқа-орқаларда одамлар тарқала бошлаган, аммо кўплар ҳали аросатда эдилар.

— Ас гофил бандалар! — деб қулини кутарди Машраб. — Нақшбанд ҳазратлари «улуғлар қабрига сизингунча, алар уғитларига амал қилгил!» деганлар. Сажда бирдур, ул ҳам эрса Оллоҳгадур! Авлиёларга топинмак шомонлардин қолмиш!

Бухороро Мугоро метавон гуфт,
Баҳораш аз зимистон метавон гуфт.
Баҳоуддин набошад дар Бухоро,
Фаранги кофиристон метавон гуфт!

Қулидаги сизини баланд кутарган шоир мақбара томон юрди. Қаландарлар унинг ортидан эргашдилар. Халойиқ иккига ёрилиб, таъзим билан уларга йул очар эдилар. То Баҳоуддин қабри бошига етгунга қадар бу ҳолат эди.

Қаландарлар қабр бошига чуқдилар. Хилхона қориси дуойи оят уқиб, юзларга фотиҳа тортилгач, одатига кўра Машраб урнидан турди ва Нақшбанд сузи билан уқиди.

На маро мафраш, на мафрашкаш.
На гуломони турку туркашкаш,
Ҳама шаб чун сағони қаҳдони,
Сар ба дум оварам ба хасми хуш!

— Эй хужаи одил! — қабр томон ишора этиб деди у. — Овозанг етти иқлимни тутибдур утар жойинг бул эрканму? Тур, пойингга фақир турк келибмен, илло гулом булмакка эрмас! Сен ақлу тафаккур ипагидан зилча нақш этиб, шариат бирла тариқат аро тушабсен ва бандалар исенин ул зилча бирла епибсен! Огоҳ бул, эй зуравони мадора, нақшонинг бурчига ут тушибдур!

Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат мендадур мавжуд,
На кавнайн, миёну лоу иллоллога сизмамдур!

Титрамоқ бир жуш ичра бу сузларни айтган Машраб шарт бурилиб орқага юрди ва ноҳос бусағага суришиб, мункиб кетди, аммо Сеторий ва бир қаландар уни тутиб қолдилар. Аҳли томоша «ух» дея гувраниб юборди.

КАЪБАТУЛЛОҲ

Маҳаллаи Жуйбордан утаётган қаландарлар зийрак тортган эдилар, чунки бу маҳалла хужаларининг овозаси узоқ-узоқларга етган эди. Жуйбор хужаларидан утган улуг кишиларни эслашга уриниб бораётган Машраб ёдига нукул улар ҳақидаги афсоналар келиб тушар эди. Абдуллахоннинг тарихларда нақл булган арз билан келган қора халққа «Жуйбор хужалари икки қошим орасидан ариқ қазисалар ҳам, аларга тегмас эрдим!» қабилдаги жавобини эслаб, шоир бадтар гувранди.

— Ё халлоқи олам! — деб Сеторий елкасига қўлларини қўйди у. — Ул не адолатингки, меҳнат аҳлини қора яратиб, хужаларингга муте этибсен!

Машраб гуё каромат қилган эди. Нақшинкор дарвоза олдида одам жам, орада ёш бир хужа йигит кекса чолни судрақлар эди.

— Оллоҳ бирдур, калтак бир! Сен имонсизни калтак бирла мулло қилурмен! — деб купирар эди у.

Баланд буйли, офтобда қорайиб кетган этлари устихонига ёпиш дармонсиз чол инграр, хужанинг ҳар калтагига мажолсиз қўлларини тутар, калтак эса ёғочга теккан каби қарсиллаб бориб тушар эди. Аҳли томошабин — юзини ним тўсган аёллар ва болалар — хужанинг қавми булиб, чол томон ҳар ёндан таъна тошларини отмоқда эдилар. Бу аянчли ҳолат ёдига турк қўллар ҳақидаги Нақшбанд сузларини туширган Машраб «Ё пирингни урай!» дея ҳайқириб, уртага чиқиб борди. Хужа қулидаги калтакни тортиб олиб, улоқтирди-да, узини бир мушт билан ерга қоқди ва огзи-бурни кон чолнинг қўлтигидан олди.

— Шаҳарликмисиз, ота?

Чол «Йўқ» маъносида бош чайқади.

— Кишингиз борму?

Изтироб ичра бош эгган чолнинг елкалари титрар эди. Томошабинлар уз эшикларини томон қочиб, олисдан ёвқараш қилиб турар эдилар. Қаландарлар ариқчадан сув олиб, чолнинг юз-қўлларини ювдира бошладилар. Машраб уст-бошини қоқиб, ичкарига кирмоқчи булган хужа йигит йулини тўсди.

— Нечук отанг тенги кексани азобларсен, ноинсоф?!

— Ул менинг қулимдур, қулнинг айби булурки, жазоларлар! — деб угринча караш қилди у.

— Арпангни хом урдиларму? — деди лаблари қимтиниб Машраб. Қаландарлар жилмайдилар.

— Бул бадраг отимга ем бирла қушуб товукнинг нажосини сдирибдур, юз тиллолик жонивор ҳаром қотди!

Хужа йигитнинг тожик талаффузида «отимга» сузи «отамга» тарзида эшитилиб, шоирнинг қувлиги тутди.

— Бай-бай-бай! Отангиз бормилар, тақсир? — дея қутилмаганда сизлашга утди Машраб.

— Падари бузрукворимиз оламдан утганлар.

— Ё қазойи муаллаққа қойим турмаган банда! — дея чук тушиб, қулларини кукка юборди Машраб. — Отингиз ажали бирла эрмас, товукнинг нажосини еб улган эрса, отангиз кимнинг нажосини еб улганлар?

Гулдурак келган каби қаҳ-қаҳа отилди.

— Тавба! Девонаму бул йигит?! — деб чекина бошлади йигит. Шу пайт урта буй, гоятда қориндор бир суфи ёш йигит ҳамроҳлигида ҳарсиллаб келди-да, йул четидаги тункага утириб, елпина бошлади. Йигит шитоб борди ва унга қул боғлаб таъзим этди.

— Имом ҳазратлари! Бул банги қаландар, — деб Машраб томон қулларини чоп этди у, — падари бузрукворимиз руҳи покларини ҳақорат этди!

Имом ташрифи билан аҳли қавм яқинлашиб келган эди. Имомнинг урнидан турмоққа оғир тарадудини қурган Машраб у томон юрди.

— Турманг, асло безовта булманг! — деб жилмайди Машраб. — Сиз қузғалгандин кура, Аскартоғнинг чуққиси қузғалсун!

— Фақирни бахшида этгайсиз, Шоқаландар ҳазратлари! Адашмасам, Машраби мажзуб девонасиз!

Имомнинг бу қаромати билан йигит орқага тисарилиб, аҳли қавм гувранди.

— Сизни фақир эрмас, қорнингизни тош мисоли босмоқда булган таомлар кечирсунлар! — деди Машраб қул ишораси билан. Қаландарлар огизларини тусиб жилмаймоқда эдилар.

— Тилингиз аччиқ. Қошғардин шаҳри Бухоро қадар неча тош йул эрканин билурмусиз, шоир?

— Фақир тожир эрмасменки, йулни тош бирла тортсам, — чамаси имом сузидаги мажозга эътибор этмай деди Машраб. — Мендек сабуквор бандаларга икки дунё бир қадам эрур, илло сиздек...

— Бас! — деб тулганди имом. — Андишанинг отини қурқоқ қуйманг, қаландар! Пешоб тута билмас банда дарбадар булур! — захарханда жилмайди у. — Муқим намоз уқимаслигингиз ҳам таҳорат сақлай билмаслигингиз оқибатидур, валлоҳи аълам!

— Таҳорат сақламоқ хунаринда сиз фақир бирла баҳс боғлаша билмассиз, имом ҳазратлари! Менинг бул киши билмас қорнимда сув он қадар оздукрим, ортиқча безовта этмас, илло сизнинг ул меш қорнингизда эрса сув он қадар мулдурким, захр танг этур булса, тошқинга учраб, масжиддан чиқа билмай қолурсиз?!

— Астағфирулло, астағфирулло! — деб қулларини еқасига куйди имом. — «Девонанинг тўрт томони қибла» деб бежиз айтишмас эркан.

— Сизнинг қиблангиз қаёнда? — деб яна имомга тикланди Машраб.

— Тавба!

— Аввал қиблани билинг, хужабаччаларингизга тарбият беринг! — дея чолни етаклаб олдинга утказди у. — Қаранг, кимни калтак заволига олибдурлар! Ахир қибла бул табаррук қариянинг оёқлари остида эрмасму?

— Отадин неча ёш кичиксен, биласанми? — деди Сеторий бузариб қолган йигитга.

— Тавба қилдим! — деб гўлдиради у.

— Падарини катта қилиб эрдим! — деди чол.

— Тиз чук, имонсиз! Каъбатуллога бош ур! — деб ҳайқирди Машраб ва оташ ичра уқиди:

Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен,
Агар бир дилни сен бузсанг, юза каъба бузилмасму!

Ҳабдираб қолган хужа йигит чол оёғига бош уриб, этагини қўзларига суртмоққа бошларкан, илтижо этди.

— Бул гофилни кечиринг!

Жушга келган чол эса, силкиниб йиглай бошлади.

— Нега йиглайсиз, ота? — чолнинг қулларидан тутди Сеторий.

— Хужам ёшлиқ қилдилар-да, тақсирим! — Хужа йигитнинг этаklarини қоқа бошлади чол. — Асли феъллари бад эрмас!

Машраб иложсизлик бандаси ва содиқлик рамзи булган чолга укинч билан қараб турар эди. Шоир кузларига қузи тушган чол унинг оёғига узини ташлади.

— Ё авлиё Машраб! Узинг мадад бер!

— О инсони бузрук! — унинг қулларидан тутиб турғазди Машраб. — Бунчалар сен беҳабарсен!

— Оҳимизни худо эшитмаса, додимиз кимга стадур, болам!

— Инсон зотиға сигинманг! Сиз узингиз табарруксиз, ани унутманг! — деб унинг қулларини силади Машраб.

Машраб қаландарларға «кетдик» дея ишора этди. Имом олдидан утар экан, унга тикланди.

— Сиз ҳаром этни қуп парвариш этманг, токим қурту кумурсқаларға ем булурсиз! Инсонлар аро меҳри оқибатни парвариш айланг, тақсир!

Қаландарлар Жуйбордан шитоб узоқлашиб, Даштгирон маҳалласи томон юрдилар.

БОҒИ МАЛОМАТ

Мавлоно Муҳаммад Шариф қулоқларига Машрабнинг Бухоро гузарларида қилган девонавор қилиқлари овозаси етиб келган эди. Шоирнинг Бозор охунд талабаларидан эканлигини яхши билган мавлоно икки кундан буён уни кутар ва қаландарнинг хонадонига келарига ҳукман ишонар эди. Тоғорасоз ҳунармандлар маҳалларида булган улкан хонақоли бу қаҳқашон ҳовли ҳар куни арининг уясидек одам билан гавжум булса ҳам у бугун янада гавжумлашган эди. Эшон хонадонига Машраб қаландарнинг ташрифи хабарини эшитган ихлосмандлар шу томон оқиб келар эди.

Эл орасида «Охунд домло» номи шарафи билан обру топган урта буй, соч ва соқоллари пахтадек оқарган саксон ёшлар атрофидаги бу мударрис билан ҳурматли укувчиларимиз Бозор охунд илм иқтидори тавсиф этилган саҳифалар орқали қисман таниш. У бугунги кунда мадрасадан чекиниб, кексалик гаштини сурмоқда булган бир инсондир.

Қаландарлар куча бошида қуринишлари билан, дилбонлар эшон ҳузурига хабар бергани ошиқдилар. Хонақоҳ эшиги олдида бир туп муридлар даврасида мавлоно қаландарларни кутиб олди. Муҳаммад Шариф ун чоғли қаландар орасидан оташ назарли шоирни таниб, унга тикланиб тургани каби, Машраб ҳам довруги етти иқлимга кетган мударрисни муридлар орасидан ахтариб, унинг рупарасида енгил таъзим этди.

— Ассалому алайкум, устозимнинг устоз ҳазратлари!

— Ва алайкум ассалом, Машраби дoston!

Икки дил соҳиби аввал қул олиб қуришди, сунгра бир-бирлари куксига бош қуйиб, елкаларига қоқдилар. Қаландарлар ҳам тавозе ичра досторнишин аҳли хонақоҳ билан қуришмоққа бошладилар.

— Биз сизни кутган эрдик, шоир!

— Улуғлар учун ҳодисалар силсиласи аендур, ҳазратим! — деб қулини куксига қуйди Машраб. — Мулло Бозор девона кунгул оинасида нури тажаллиси кўрмиш сиздек зот зиёратинга келмасак булурму эрди?

— Фақир масрурмен, — шоирни ичкарига манзират этиб, узи йул бошлади мезбон. Якандозлар ташланган катта танобий хонада дастурхон буйига чукдилар. Дуойи фотиҳага илҳақ кишилар бир-бирларига қарай бошладилар. Қуйида утирган Муҳаммад Шариф ёшда узи каби улуг булган пурвиқор қарияга қараб турарди. Аммо у куз ишораси билан шоирга илтифот билдирди.

— Илоҳа омин, — деб қулини очди Машраб, — аҳли ориф бандаларни боғлаб тургувчи риштаи илми дониш то абад узилмагай, оллоҳу акбар! — Юзларга фотиҳа тортдилар.

— Хуш кўрдик, шоир! — қулини куксига қуйди мезбон ва қаландарларға имо қилгандай булди.

— Хушвақт булинг, ҳазратим! — деб кузғалиб олди Машраб ва ҳамроҳларини қисқагина таништирди. — Бир умрлик дўсти ҳамдамим Пирматжон Сесторий Андижоний ҳамда турли кентлардан сайҳа тортиб эргашган аҳли жазба қаландарлар.

— Қуп яхши! — деб тавозеланди Мавлоно ва ҳазилга олди. — Сиз томон аҳли санъат эрса, биз томон, — дасторнишин биродарларига ишора этди у, — аҳли меҳнатдур!

— Каромат этдингиз, устоз! — деб гувранди «аҳли меҳнат». Мавлоно уларни таништирмоққа бошлади.

— Дўсти ҳамдамим хужа Ҳабибулло эшон ҳазратлари! — деб бояги қоматдор қарияга ишора берди у. — Биз икки чол мадрасага қатнамакни тай этган кексалармиз.

Эшон томон тавозеланган Машраб унинг илтифотсиз ҳолатини қуриб оташлан-

ди. У бу илмда устивор, аммо шоҳларга ҳам эгилмаган мударрис ҳақида куп овозалар эшитган эди.

— Шогирдпешаларимиздин мавлоно Визом охунд мадрасаи Кукалдошда мударрис эрурлар, — дея таништирмақда давом этди Муҳаммад Шариф. — Мавлавий Мирзажон Шерозий тақсирим эрсалар ул мадраса саркори булиб, мударриси калон-дурлар.

— Санъат меҳнат эрмасму, ҳазратим? — деб Муҳаммад Шарифга юзланди Машраб.

— Ашъору кори гино дил завқидин келур, шоир. Илм эрса игна бирла қудуғ қазимоқ кабидур. Ишқ аҳли аро шоиру куйчи хофизлар Оллоҳ васлига яқин турарлар, — деб уқий бошлади мударрис.

Нест гайр аз ошиқи дар кори мо,
Нест жуз бори маломат бори мо.
Нақди жонро дода меҳнат меҳарим,
Роҳати жон нест дар бозори мо!

«Офарин», «ҳаққост рост» сузлари билан бош силкиб, Муҳаммад Шарифни олқадилар.

— Яхши айтибсиз, ҳазратим! — дея тавозеланди Машраб. — Аҳли ишқ елкасида маломат юкидин бошқа қай юк булсун! Бул қисқа умримизда ҳам маломат тошлари бирла уриб, бошларимизни эрурлар. — Оташ иҷра уқий бошлади у. Давра аҳли бу жозиб қалбнинг кичик учқундан аланга олиши гувоҳи булмоқда ва бош тебрамоқда эдилар. Шоир биродари Сеторий елкаларига қулини куйиб, шеърни уқиб тугатди.

Барқи сомон гузарад умр зи маъмураи таң,
Машрабо ҳеч надорам сари бунёд инжо!

— Боракалло, шоир! — қутлади Муҳаммад Шариф. — Иқтидори каломингизга ҳеч қиёс йуқ, илло ҳар абетингизда куфрни алам қила бошга кутариб, дину шариятга қамти қуймақдин не суд?

— Ҳа-ҳа, шундоқ! — дея унинг гапини энлаб тушишди муриллари.

— Ул мажоздур. Суз илмида мажоз нелигин сизга айтгулик эрмас! Ул худ сизнинг бошингизга тушмиш «бори маломат» каби рамздур, — деб жилмайди Машраб. Муҳаммад Шарифдек бир аълома зотнинг бу таънасидан унинг дилида қусри борлигини кураётган шоир кибрланди. — Менинг куфрим баъзи бандалар имонидин покрокдур, ҳазратим!

— Ул имони куфрия бирла Бухорои шариф масжидига хари нарни киритиб боғлаган эркансиз-да, шоир? — «бопладимми» деган каби атрофга жилмайиб қаради Ҳабибулло эшон.

— Бухорои шариф имомлари икки пуллик кашфларин меҳробга олиб утганларинда, фақир мусофирнинг юрт кезган икки тиллолик эшоким узим бирла масжидга кирмай, қоронғу тунда кисопурлар ихтиёринда қолсинму?

Шоирнинг бу жавоби билан кимлар лаб тишлаб, кимлар ошқора қаҳ-қаҳа отдилар. Мирзажон Шерозий Машраб томон бош ирғади.

— Ҳақ рост, шоир! Шаҳри Бухоро имомларида ул одат бор!

Ҳабибулло эшон лаб тишлаб қолаверадиганлардан эмас эди.

— Назм аҳли комил булмаги ва камолоти камтарлигинда куринмаги даркор эрди! — Машрабга бир дақиқа қадалиб, Муҳаммад Шарифга томон қулини куксига қуйди у. — Биз Суфи Оллоёр тақсиримни ул рутбада курсак булур, биродари азиз!

Муҳаммад Шариф Ҳабибулло эшон сузлари тасдиғига бош тебратди. Машраб Ҳабибулло эшон Суфи Оллоёрни қаттиқ синов билан муридликка қабул этгани овозасини эшитган эди. Кузлари олдиди Суфи Оллоёрнинг суйилган мол калла-почасини бошига кутариб, Бухоро кучаларида афтода юрган ҳолати жонланди-ю, гайрлиги тутди.

— Оллоёр бир куз ила сиз ҳазратимда ҳислатдин узга нарса кура олмаган эрсалар не тонг!

Суфи Оллоёрнинг кузи ожизлигига ишора берадиган бу қалтис ҳазил бирла аҳли давра бошларини эғди. Муҳаммад Шариф Машрабга тикланди.

— Ҳар ненинг чеки булгани каби, тақсирим, мутоибанинг ҳам чегараси булмаги даркор!

— Узр! — деб қулини куксига қуйди Машраб.

— Ҳазратим! — шоир томон тавозеланди Мирзажон Шерозий. — Қулоқларимизга етиб келган овозалар сизнинг мадраса илмин шатри арабийга менгзаб инкор этганингиздин сузларлар. Бизнинг кунимизда андин узга қай илм қолмиш?

— Қолмиш! — деб биродари учун жавоб берди Сеторий. — Андоқ илм бор. Илму

салтанатнинг қадим пойтахти Самарқандда шоир Бадъ Малиҳо сарроҳ булмиш мадрасаи Шайбонийхонда толиблар тиббиёт, фалакиёт, риезиет каби илмларни урганурлар!

— Шариат ва тариқат илмидин узгаси галатдур, бандаларни тугри йулдин оздирар! — деб гапга суқилди визом охунд.

— Биз жоҳил бандаларнинг жаҳолатимиз ҳам андаки, тақсирим, — унга тикланди Машраб, — калом ва ҳадис йуриқларини фаромуш этурмиз. Ҳалифа ал Маъмун арабий ушал сиз галат билмиш илмларни тожи сарларига кутармиш эрдилар. Мирзо Улуғбек ҳазратлари ҳам шоҳлик шухратидин қаноат топмай, фалакиёт иқтидори бирла машҳури олам булмишлар эрди.

— Замонамиз қусри ҳам, ҳазратларим, — биродарини қуллаб чиқди Сеторий, — илоҳиятдан нарини кура билмасликдандур!

— Ёш толиблар утрусинга пири мардумлар сароб янглиг ялтироқ ломакон илмини қуярлар, оқибат ул бандалар узларини топа билмай, аросатда утарлар. Аларнинг роҳлари саждаю тиловат, ниятлари молу давлатдур. Ул тоифадин ошиб чиқанлари ҳам, шарҳи хошия битмақдин нарига ўта билмаслар!

Машраб гапнинг охирини Муҳаммад Шарифга тегдириб, у стиб келган манзилга ишора этган эди. Калтак каби тугри бу таъна утиргувчилар бошларини эгилмоққа мажбур этди. Ҳеч ким бош кутариб, устоз томон қарай олмас эди.

— Тилингиз аччиқ, шоир! — деди мавлоно.

Борган сари суҳбатда ихтилоф ортиб борар, бундан хавотирланган Сеторий безовталанмоқда эди.

— Ҳазратим! — дея қузғалиб олди у. — Шоқаландар тақсирим замона санги маломатидин азиз боши ерилган бандадурлар. Ул ҳазрат диллари қасос ва исён ути бирла мудом оташлидур. Оташни кавламак оташ сачратур, андин не суд? Дийдори Машраб эрса бизга ганимат! Руҳсат этинг, қаландар Машрабни тухтатиб, ҳофизи Машрабга навбатни берайлук токим дилларимиз губори соз ва суз шароби бирла ювулсун!

Муҳаммад Шариф муридлари қуршовида Халлож ва Насимий йулин тутган бу девона шоирни баҳсу мунозара наштари билан таслим этиб, сунгра созга навбат бермоқчи эди, аммо курдики, бу йул хатарнок экан. У Сеторий томон «розимен» маъносида бош юрғади.

Шундан сунг шух мухаммас ижроси бошланди.

Эй санам, гул-гул ёнубсен, май ичиб рахшонмусан,
Барқ уродур юлдузинг, ҳай-ҳай маҳи тобонмусан!

Дилбар суз сеҳри уртадан рутубатни кутариб, ҳар хил савдоли бошларни бир хил маромда тебранмоққа мажбур қилар эди. Ҳар даврада голиб чиқиб урганган аҳли оқсуяк ҳужалар турк сузининг қудрати билан узларини беҳуд ва паришонҳол сезиб, буткул мағлуб булган эдилар. Сасли ва сассиз олқишларга кумилган ҳофизлар ортиқча илтифотни ҳам кутмай, жунбуш ичра қайта-қайта қуйлардилар. Боя баҳсу мунозаралар чоғида кунгилга тушган гашликлар энди созу суз базмида унутилиб борар эди.

ТАНИШУВ...

— Ё Машраби мажзуб! — Дарвозадан кириб келган бир туп одамлар орасидан шоирни таниган Суфи Оллоёр урнидан туриб кетди. У билан баробар икки ёнида саф тортган Қабодиён улуғлари ҳам оёққа қалқдилар.

— Шоирлик овозангиз оламни туғибдур! Сиз бирла мулоқотга орзуманд эрдик, тангри таоло ул орзуимизга еткарди. Хуш келибсиз, сафо келибсиз! — деб қулларини куксига қуйди у. — Бизнинг йулимиз Оллоҳ ҳукмида қойим турмақдур. — Қуллари ила Машрабни узи томон чорлаб ўқий бошлади у.

Кел, эй банда, узингни сол худога,
Қазога рози бул, сабр эт балога!

Бу энди ошкора даъват эди.

— Менинг шеърим эрса ҳар мутеъликка исендур! — Машраб оташ ичра мухаммасдан бир банд ўқиди.

Этагимни елпишидан юз ҳидо пайдо булур,
Бу дилимни кавламанг, оташкадо пайдо булур!

— Астағфирулло, астағфирулло! — биродарлари томон бош чайқаб қуйди Суфи Оллоёр.

— Мен узни худога солмак маснадидан утгонмен, Суфим!

— Ани эшитуб эрдук! — Оллоёрга бир қараб олмоқ билан шоирга юзланди қозикалон.— Маслагингиз «Анал ҳақ!» тариқи бирла Халлож каби дорга тортилмак эрканини ҳам билурмиз, илло сиз «юз худо пайдо қилмак»ни даъво этиб, Оллоҳдин ҳам устиворлик эълон этурсиз.

— Фақир худодин эрмас, сиз каби суқир пирлардин қайтқонмен! Этак бари Оллоҳнинг эрмас, узи каби бандаларни ўзига юкунмакка чорлағувчи муршиди басирлар аламидур! — деб Оллоёр томон ишора қилди Машраб.

Бир одим илгарилаб, тантана қилмоқ учун шайланаётган қозикалоннинг дами ичига тушиб кетди. Шоир билан бу илк учрашув машқи Суфи Оллоёрга қимматга тушиб, бошлари эгила бошлаган эди.

— Марҳабо, Машраби даврон! — деб ҳовуз буйига, салқин супадаги қават-қават курпачалар томон мулозимат этди шайх.

— Даъватингиз бирла келиб эрдим, шоир! — дея Суфи Оллоёрга қадалди Машраб. — Бир инсонни бир инсон сифат кутиб ола билсангиз — меҳмон бўлайлук.

Машрабдаги тараддудни курган шайх гувва қизариб, шоша кела шоирга кул тутди.

— Ассалому алайкум, Машрабхон! Узр.

Уч биродар супадан, шоирни сайха тортиб келган аҳли ихлос бандалар эса, супа пастидеги тушаклардан жой олдилар.

— Илоҳа омин, — деб қўлларини очди қозикалон, — шайхимнинг умрлари узун, тариклари тоза булгай, Оллоҳу акбар!

— Хуш курдик, шоир! — деб қўлини куксига қуйди Суфи Оллоёр.

— Хушвақт булинг! — дея тавозеланди Машраб ҳам. Дастурхон ёзилиб, «олинг, олинг» билан бир неча дақиқа сўзсиз таомга бош эгдилар.

Асли Зарафшон воҳасидан булган Суфи Оллоёр бугун хонликда эгаллаган мансабу мартабалардан истеъфо бериб, эшонлик кори билан машхур эди. Каттакургон шаҳрида олий пояларни эгаллаган Оллоёрбек ёшлигидан шеърият билан ошно эди. Вақтики келиб, эшон Ҳабибулло Бухорий илқин тутмоққа жазм этди. Эшон тарбияти билан унинг дили покланиб, Оллоёр тура Суфи Оллоёрга айланди. Машраб назарини пайқаган шайх ортиқ кута олмади.

— Машрабхон, ашъор ичра ҳар қадамингизда ношоён сузларни деб, элга овоза соласиз. Адашган бандаларни имон тариқига тортмак биз шоирлар коримиз эрмасму? Ташбеҳу истилоҳатни-да жиловидин тутмак лозим. Оғзингиздин чиққан ҳар калом учун жавоб куни келар. Дузах утида ёнмакдин куркинг!

Жаҳаннам узра бир куприк эрур, оҳ,
Ушал куприк Сирот отлиг гузаргоҳ... —

бошларини тулгаб уқий бошлади у.

— Ё суфим! — деди Машраб. — Инсон умри қисқа ва ганиматдур! Ул қисқа умрда ҳам бунчалар оху надомат нечун?! Ҳимматингизни паст тутманг! Ҳузурий беҳиммат утибдур. Мункр Накрга хушомад қилибдур, сиз эрса пули Сиротга хушомад этибсиз! — сунг ўзи уқий кетди:

Руҳи покини букун суи само қилгучиман,
Ул газаблик подшоҳга ошно қилгучиман!..

Ғазалнинг вазмин оҳанги билан бошлар тебраниб, ҳар бир оташ каломи дилларни силкиб уйғотар ва кўнгилларга гурур утинни солар эди. Бу таъсирдан қалбан шоир булган Суфи Оллоёр ҳам бенасиб эмас эди. У таъсир ва уни сездирмаслик каби икки ут орасида тулганарди.

— Ул Сирот остида дузах деб пушаймон ўлмағил,
Пистани пучоғига дузахни жо қилгучиман! —

кузларини Суфи Оллоёрдан олмай, жилмайиб уқимоқда эди Машраб. «Оллоҳ бул девонага оташ калом бирла қушиб савти муножот ҳам берибдур!» хаёлидан уткарди Суфи Оллоёр.

Ғазал тугаганда, супадагилар бошлари эгик ва тиллари тугик эди. Ҳамма ер ости билан Суфи Оллоёрга қарар ва сукутда эди.

— Офарин! — ниҳоят жимликни бузиб, Машраб тиззасига қўлини қуйди Низомиддин. Ялт этиб унга қараган аҳли давра бош силкиб, бу олқишга қушилдилар. Суфи Оллоёр узун буй, қоқчакка, даврада дангалчи ва бетгачопар бу одамни ёқтирмас

эди. У олим ёзган бир китоб хонга маъкул тушмай, Бухородан қувилганига гувоҳ эди. «Қур курни қуёшда ҳам пайпаслаб топадур!» — ҳаёлидан кечирди гоҳ Машрабга, гоҳ Низомиддинга қараб олаётган Суфи Оллоёр. У кунглига келган муддаони ошқора айтмоқни тилаб, барибир Машрабга қаради.

— Бу ашъори куфрянгиз Яратганга исёнду, шоир!

— Булмаса, Сиздек дузаҳу жаннат овозларин оширайликму? — дея эшонга қадалди Машраб. — Инсоф бирла тафаккур қилинса, дузаҳу Сирот шул ёруғ дунёнинг узинда ҳам мавжуд. Фарзанди одам бошига золимлар ёғдирмиш азобу уқубатлар қай дуза қийноғидин кам? Оёқларингиз остига қаранг, Суфим, дузах анда мавжуддур! — ишора этди у.

— Ё Машраби мажзуб! — деди Суфи Оллоёр ҳам. — Гуноҳга ботманг! Оллоҳ таоло биҳишт ва дузаҳни солиҳ ва кофир бандалари учун яратмиш. Гофил бандаларни бул ҳақиқатдин огоҳ этмак ким учун фарз ва қарздур?!

— Ё Суфим! Ҳақиқат қилинур булса, дузах гуноҳкорларга тулиб-тошар ва анда оёқ босарга жой қолмас, биҳишт эрса тақир-буш қолгуси эрди. Келинг, то танда жон бор эркан, шул ёруғ дунё васфин қилайлик!

— Ҳақ жамоли утрусинда бул дунё рангсиз ва нигиндур.

— Адашманг, шоир! — деб қулини куксига қўйди Машраб. — Ҳақ жамоли кузларимизда мажоз жилваси бирла намоён эрмасму?! Сиз ломакон мадҳин қўйинг, қавмингиз булмиш аҳли Қабодиён аҳволига назар ташланг! — супа пастига ишора этди Машраб. — Ул бечоралар сиз ва мен каби аҳли каломдан ҳақ суз кутарлар!

Қабодиён Жайхун сувининг юқори оқимида унга келиб қушилгучи Кофирниҳон дарёси соҳилидаги сулим бир воҳанинг маркази бўлиб, қадим шаҳар эди. Ривоят қилишларича, аллома Носир Хусрав бу маконда таваллуд топгайдур. Бу вақт Машраб созини қулга олиб бирдан Қабодиёнда битилган дардли ғазални қуйлай бошлади.

Қалди меҳнат тоғидин ҳам булган эй бечоралар,
Бағри ваҳшат тигидин юз пора ҳам юз ёралар.

Сузлар узига тегиш булгани учун, бутун ғазал давомида халойиқ шоир сузларини «оҳ», «уҳ» нидолари билан бош ирғаб тингларди. Бу мавзудан хабардор қозикалон эса, сичқоннинг инини минг тангага олган каби, қочгани жой тополмас эди.

— Машрабо, амри худо нечун бу янглигдур қаро,
Ё магар амри худони бад қалам-ла ёзалар?! —

ҳайқириб тугатди шоир. Одамлар «рост, офарин, тилингиз дард кўрмасин», каби сузлар ила алқай бошлаган эдилар. Шоир даст туриб, пастдагиларга таъзимга эгилди.

УЯСИЗ ҚУШ

Бир неча муддатдин буён Машраб Қабодиён қаландархонасидан чекиниб, шаҳар четида Низомиддиннинг мана шу хилват боғида истиқомат қилади. Низомиддин Қабодиёний серфарзанд киши бўлиб, деҳқончилик ортидан кун курар эди. Шаҳарнинг аҳли дил кишилари Суфи Оллоёр каби казо бир шайх марҳаматини рад этиб, такяни аъло билган мажзуб шоирнинг бугунги кунда бир аёлманд олим хонадонида қўним топганидан ажабланар эдилар. Зоҳиран камсуқум куринган хонадон соҳиби теран фикрли ва чуқур илми билан шоир эътиборини тортди. Низомиддин тарихчи бўлиб, ҳар бир мозий хабарига китобларда қайд этилмаган бир даражада зукко муносабат билдирад ва ҳар ерда инсон шаънини байроқ каби боши узра кутариб чиқар эди. Унинг курар кўзга шаккоклик бўлиб туюлгучи дангал намойишлари Машрабнинг «қайсар» дилига ёғдек ёқиб тушар эди.

Уз умрида создан узга юпанчу дарбадарликдан узга юмуш билмаган Машраб бу гушада бир овуноқ топган каби эди. У гоҳо узокдан Низомиддиннинг болаларини севиб эркалашларини армон билан кузатар, боғда ёлғиз қолган чоғларида эса, улар билан бир бола мисоли туйгунча уйнар, уларга соз ва турли уйинчоқлар ясаб берар, ҳам уларни, ҳам узини овулар эди. Кетмон чопаетган Машраб қуш болаларининг чуғуридан чалгиди. Олуца дарахти айрисига уя қурган она мусича оғзида овқат келтирган эди. У бир неча дақиқа мусичанинг меҳрию икки полапоннинг бири қўйиб-иккинчиси оғизларини каппа-каппа очишларини томоша қилди.

— Шул тилсиз жонивор ҳам бола очибдур, — уз-узига сузлана бошлади у. — Бул уткинчи дунё гамида уя қайгусини чекибдур!

Мусича болалари тепасида бир пас куймаланди-да, учиб кетди.

— Яна хурак излаб кетди. Балким узокларга кетар, илльо уясини адашмай топиб

келадур. Она қуш биладурки, ошенида ани болалари кутар! — Машраб чуқур уҳ тортди. Қалби армон деб аталмиш огир бир тош зарбидан титради. — Елгиз мен кимсасизмен! Елгиз мен уясиз қушмен! На мени бирор кимса кутаду, на мен бирор кимсани қумсармен! — Дард тула шоир қалбининг туб-тубидан аламли мисралар тилиб чиқди.

Қуҳ ба қуҳ, сахро ба сахро, Машрабо, юрмоқ надур,
Чўғзи бесвайронадурмен ошиенимдин жудо!

— Уч кам олтмишга кирибмен, илло ҳалитдан сунгакларим ушолган каби зирқирайдур, вужудим титраб, юраккинам уйнайдур! — деб куксига қулини босди у.— Қолмиш умримни уйласам, куз олдим қоронгулашиб кетаду. Одамлар фарзанд усти-рарлар, улик-тиригимнинг эгаси булгай деб! Ё Худонинг қарғиш урган бандаси! — пешонасига қулини қуйди Машраб. — Уз элингга-ку сигмадинг, ёт элларда аҳволинг не кечар?!

Шу пайт Машрабнинг гамли дилига нур ингандай булди. Низомиддиннинг кичкина қақажон қизчаси капалақдай парпираб, у томонга югуриб келар эди.

— Зубча пучуқ! — жилмайди у ва кетмонни қуйиб, чунқайди-да, қизчага кучоғини очди. Яқин қолганда иккиланиб тўхтаган қизча, бир жилмайиб, шоир бағрига кирди. Қизалоқнинг янгигина урилган сочларига пилта попуқлар тақилган эди. Машраб унинг бошини силади. Димоғига қатиқ ҳиди аралаш инсон этининг ёқимли иси урилди. «Гудак ҳиди!» — Машраб қалбининг тур-туридан отилиб чиққан бу садодан титраб кетди.

Шоир соқоли тегиб безовта қизча унинг кучоғидан чиқмоққа уринди. Узига келган Машраб қизалоқни боши узра баланд кутарди, пешонасидан упиб, бир айлан-тирди-да, ерга қуйди. Унинг маъсум кўзларига тикилиб деди:

— Зубаржад қизим, кимнинг қизи-а?

— Туро не! — кутилмаганда шоирни узидан итариб ташлаб, кучоғидан озод булган қизалоқ уйлари томон ишора этди. — Падарам ба бухтар!²

«Бола — ростгуй!» Бу қадимий ибора Машраб дилини тиг мисоли тешиб утди. Дарахтга ҳолсиз суяниб, ёвқараш қилиб турган қизалоққа армон билан термилиб қолди.

— Эсиз-е, эсиз умр! — укинч билан бошини чайқади у. Аллақачон йулакка келиб тўхтаган Сеторий бу ҳолат шоҳиди булиб, суратдек қотиб турар эди. Биродарининг нолакор сўзлари унинг ҳам юрагини уртаб юборди. «Эй худо! — оҳ тортди у. — Мен фақирни-ку беусул машшоқ янглиг шариат ишига нотавон қилиб яратиб эрдинг, боз яна шоир қалбини нечун жароҳатхона этдинг, халлоқи олам!»

— Ана, бобо омад! — деб қўлларини чўзди Зубаржад. Машраб угирилиб қаради:

— Сеторий!

— Машрабхон!

Бири-иккинчисига бир умрлик суянчиқ булиб қолган икки биродар соғинч билан бир-бирларига интилдилар.

— Аҳволингиз нечук, дўстим?

Сеторийнинг бу ҳол сураши шоир дилини баттар уртади. Дўсти қўлларидан маҳкам тутиб, кузига мунг тула кўзларини қадаб, лабларидан дардли мисралар учди.

Ҳеч кима маълум эмас ҳоли паришоним менинг,
Осмонни пора қилди оҳу фиғоним менинг!

Бу фарёд шамоли билан тулгонган Сеторий Машрабни қаттиқ кучоқлаб, елкала-рини силади.

— Дунёи бебақо курсин, биродар!

Икки ғариб бир-бирларининг кифтларига бош қуя титрадилар.

УММУЛ ИНОД

Машраб ва етти озода қаландарнинг Жайхун сувидан утиб, Балхга равона бўлгани овозаси узларидан анча олдин етиб келди. Шаҳар такяхонаси сардори Оғохон қаландар ун чоғли мажзуб биродарлари билан шоир истиқболига чиқиб бордилар. Икки гуруҳ бир-бирларига яқин қолганларида Оғохон сардор олдинга утди. Бунга жавобан эшаги жиловини қаландарлардан бирига тутган Машраб ҳам унга пешвоз юрди. Оғохон қаландар Машрабдан байт ўқиб келарди.

¹ Сенинг эмас!

² Отамнинг қизи!

Оҳи дилимга, зоҳидо, масжиду минбаринг куяр,
Қочмасанг эмди, зоҳидо, тасбеху дафтаринг куяр.

Сардорнинг Машраб газалини айтиб, шоир истиқболига юриши иқрори эди. Овозаси оламни тутган, абёти тиллардан тилларга кучган, шахсияти қачонлардир узига таниш мажзуб шоирни у бор жилвасию рафтори, бор шаккоклигию кафорати, бор қайсарлигию жазаваси билан қабул қилганлигига эълон бермоқда эди.

— Ассалому алайкум!

— Ва алайкум ассалом! Ё Машраби замон, ер юзининг сайқали уммул билод Балхга хуш келибсиз!

Оғохон қаландар шоир пойига тиз чуқиб, этагига қул чўзди, аммо Машраб уни қулларидан олиб тургазди. Иккаласи бир дам тиклашиб, кучоқларини очдилар.

— Саломат бормисиз, сардор?

— Худога шукр! Узингиз омонмисиз, шоир?

Машраб бош иргади. Аҳли издошлар ҳам баъзиси қул олиб, баъзиси кучоқ очиб омонлашдилар. Жамоа шаҳар томон йул олди.

— Уз инидин чиқмас биздек муқим бандалар учун сиздек жаҳонгашта шоир, Шақаландари аҳли ҳирқа авлиё бир зот ҳоқи пойини кузга суртмак табаррук эрди.

— Узр! — қулини кўксига қўйди Машраб. — Бизнинг тариқатда юкунмак йўқдур!

— Ху десам анал ҳақ деб, олам бориси ҳақдур,
Лайлига булиб шайло, Мажнунга утай дерман.

қулларини осмонга юбориб ўқиди Оғохон сардор. — Мақоми Мансур роҳингиздур. «Анал ҳақ» инсон шарафини тожи сар қила бошга кутармоқ эрмасму?

— Қуллук! — деди Машраб. — Шул сабабдин ҳам шарафланган инсон инсонга сигина олмас!

Улар шаҳарга кириб бордилар, Тепаи Рустам этагида гайридин қавмлар маҳалласи булиб, бу маҳаллада яҳудийлар, ҳиндулар ва бақтра авлодидан булган кишилар яшар эдилар. Кенг гузар бошида икки улкан саждагоҳ бор эди. Уларнинг бири қадим Будда ибодатхонаси булса, гузарнинг бу тарафиди унга юзма-юз маҳобатли масжиди жомеъ қад кутариб турар эди. Ибодатхонанинг қўштабақа уймакор дарвозаси маҳкамланиб, белбоғ қила ёғоч тўсинлар миҳлаб ташланган эди. Ибодатхона рўпарасига етганда, эшик жиловини торган Машраб Оғохон сардорга юзланди.

— Шаҳрингиз уммул билод эрмас, уммул инодга ухшайдур, ҳазратим!

— Нечук?

— Бир қавм эътиқодига тамба урмоқ, — бутхона эшигига ишора этди Машраб. Унинг назарида Низомиддин Қабодиёнийнинг эрк туғрисидаги сўзлари жонланган эди, — бандалар эркини бугмоқдур! Ул инодга элтар. Инод зухри исендур.

— Бул мағора илгари замонларда тамбаланмас эрди, — гапга қушилди кекса бир қаландар. — Маҳмудбей ҳазратлари ҳукмфармо булган йили ул салтанат шарафига бул саждагоҳ бино этила бошлаганда, — масжидга ишора этди у, — ани бузмакка фармон бердилар. Ана исен! Ана иноду ана ҳамоқат! Насоралар оху фарёди кукак урлади. Неча-нечаси навкарлар қиличи остида қўйдай суйилди. Илло вайронага йул бермадилар. Оқ калтак, қора тўқмоқ була бей тепасига борган исенчилар масжид қурилишига қувилдилар, хонаи бут эрса тамбаланди.

Маҳмудбей янглиг жаҳолатпарастлар ҳақинда Навоий ҳазратлари топиб айтмишлар, — оташ ичра ўқиди Машраб.

Жоҳилки ҳасад булғай анинг жаҳлига зам,
Нур эл қуздан англаса, уз кузида кам,
Кузларни олишмоққа чекиб тиғи ситам,
Эл кузини ҳам уйғаю уз кузини ҳам!

Қаландарларнинг дами ичига тушиб кетган эди. Бу таҳлит ошқора овозни эшитмаган жуббапушлар ер ости билан Оғохон сардорга қарадилар.

— Сиз ҳақсиз, — деди Оғохон сардор, — илло ҳар ким ҳам золим ва қаҳҳор бир ҳукмдор ҳақинда сиз янглиг дам чиқариб сўзлай олмас!

Очиқ иқрор ва мақтов ҳар кимга ҳам еққани қаби, Машраб дилига ҳам утириб тушиди ва у кутарила келди.

— Қачонларким суз аҳли, — атрофларида давра олиб келаётган кишиларга қараб хитоб этди Машраб, — инчунин фақирдек шоирлик даъво этган бандалар ҳақ сузни айтмоқдан тонсалар, охирзамон белгиси ул эрур.

— Ё авлиёи Машраб! — илтижо этди Маҳмудбей корини сўзлаган кекса қаландар. Унинг таъминоти билан аҳли шаҳар гувраниб кетди. Ҳатто бир нечаси «ё Машраб!» дея шоир пойига чиқмоққа юзланди, аммо қаландарлар улар йулини тусдилар. — Бей — қаттол, вазир — жафокор! Эл ҳолин сурағувчи бир вафодор топилмас!

— Ҳазратим! Бандалар бор кори бадни уз қўллари билан қиларлар-у, — биғ лаҳза тек қолғач, давом этди Машраб, — ани «иродаи Оллоҳ» дея эълон этарлар. Бул оёқларимиз не-не шаҳру кишлоқлар тупрогини босмади, илло ҳар қасрда аҳли меҳнатни хору зор, риёкор бандалар ошигини олчин кўрдук! Яъни:

Дили тиги ситамдин пора булган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдин ёра булган халқни кўрдим.

— Ё қаландарлар шоҳи! — хитоб этди қаландар чол. — Зулм тиги бурро жароҳат бисёр эрса, шифои малҳам қайдалур?

— Малҳам оғтоб янглиг дилидин ҳақ жой олиб, дастига адолат тигини тўтқон ҳукмдор фармонида булмоғи даркор!

— Ул оғтоб қачон чиққай, ё авлиёи Машраб?! — хитоб қилди Оғажон сардор.

— Ҳар неки ибтидоси бор, шаксиз, интиҳога келур! — эшагини ниқтади Машраб. Орқасидан оломонни эргаштирган қаландарлар таъя томон юрдилар.

СОЗГА ЁКУНУРМЕН

— Улуғ хон ҳазратлари! — Машраб ва қаландарларни шаҳар бозоридан ҳайдаб келган миргазаб таъзим этди. — Амрингиз бажарилди!

Маҳмудбей навкарлар таъқибиди турган уч қаландарга тикланиб қолди. Оғажон сардор ва Пирмат Сеторийлар уртасида турган Машраб кузларига кузи тушиши билан жилмайди.

Қатагон уругидан булган баланд буй, важоҳатли, аммо ёши қайтиб қолган Маҳмудбей Субҳонқулихон даврида Бадахшон ҳокими эди. Бундан тўққиз йил аввал у хон вафотидан фойдаланиб, унинг набираси Муҳаммад Муқимхонни улдирди ва узини мустақил Балх подшоси деб эълон этди. Муқимхон маишатга берилиб кетган ва давлат ишларини заифлаштириб юборган эди.

Қаландарларни шоҳ пойига тиз чуқдирмоқ учун сургадилар, аммо силжиниб ажралган Машраб қаддини ростлади. Унинг икки биродари эса, чуқ тушганича аросатда қолдилар. Бейнинг унғ қулида турган баланд буй, сурранг, ёшда Маҳмудбейдан ҳам улуғ вазир Бузрукжуа Бухорий бу ҳолатдан даргазаб будди.

— Юрт подшоҳига юкуниб, оёғига бош урмак вожибдур!

— Биз сизинмак одатини ташлаганмиз! — деб қўлларини куксига кўйди Машраб.

— Сиз Оппоқ эшон каби пирларга сизинмак одатини ташлаб эрдингиз, дарвиш, илло шоҳлар оёғига урилмаган бошларни кесиб, оёқ остига ташларлар!

— Тангри таъло назаринда шоҳ ила дарвиш бирдур! — деб жилмайди Машраб.

— Сиз... — оташлана қўлини шоп этди Бухорий, аммо Маҳмудбей ишораси билан дами кесилди. Бей аҳли уламо томон нигоҳларини тиккан эди.

— Олампаҳо ҳазратим! — қўл ишораси билан бир одим олдинга юрди ёши олтмишлардан ошган урта буй, тула қомат, ораста кийинган Қамаруддин эшон. — Бул девонаи куффор...

Қулини паҳса эта «туҳтанг» ишорасини берган Маҳмудбей эшон кузларига гикланиб қолди. «Кишини айбдор қилмак осон, — хаёлидан кечирмоқда эди у, — илло бул одамлар мен ҳам худонинг бир хом сут эмган бандаси эрканлигимни нечук уйламайдурлар! Менинг дилимдин не кечмакда-ю, доврўқли ашъори бирла бор оламга Мансур тариқатидин эълон бериб келгувчи шоир кўнглида не муддао? «Авлиёи Машраб» исми бирла ҳам машҳур бул қаландарлар шоҳининг ҳеч недан-да тап тортмай тик мулоқот этишларинда не сир бор?»

Муқим султон пароканда этган салтанатни изга туширмоқ осон иш эмас эди. Бу йўлда қаттиқ тартиб ва интизом урнатмоқ учун бел боғлаган Маҳмудбей эл кузига бераҳм подшо сифатида танилган, у бош кўтарган ҳар бир гуноҳкорни аёвсиз дор остига юборар эди. Хазинани тулдирмоқ учун у солиқларни ҳаддан зиёда оширганди. Эл бошига солган қатлу қиронлар эвазига бу подшо халқ оғзида ва китобларда ўзи мансуб булган уруг номи билан ҳақли тарзда «Маҳмудбей қатагон» деб атала бошлаган эди.

Маҳмудбей кейинги йилларда қатлу қатагонлардан ҳам безган, мамлакатни адолат билан бошқариш йўли бу эмаслигини тушунгандай куринар, унинг кекса руҳи безовта эди. У яқин бир ҳафта ичи — шаҳарга авлиё қаландарлар келди деб эшиттандан буён — бсором. Бейнинг тинчини бир хосиятсиз туш олган, аммо бу ҳақда ҳеч кимга юрак ютиб сузлай олмас, бу шумқадам дарвиш не савдоларни бошлаб келганини била олмай аросатда эди.

Қатл майдони эрмиш. Таблу ноғоралар гумбури остида жаллод аёвсиз бошларни кесмакда, у ҳар қилич солганда, кесилган бошлар кукка отилиб, кумуш баркаш каби

айланиб учиб кетармиш. Бошлари устида учиб юрган қонли гардишлардан дахшатга тушган одамлар нафасларини ичларига ютиб, елка қисган, тахтга ястанган Маҳмудбей эса қаҳ-қаҳ отиб кулармиш. Кутилмаганда кутарилган тиг жаллод кулидан чиқиб кетди. У чангалларидан қон томган баҳайбат қушга айланди-да, тахт тепасидан чарх уриб уча бошлади. Кузлари ут сочиб ҳайқирган қуш Маҳмудбей бошидан тожни кутариб кетди. Саросимада қолган бей қараса, қуш чангалида тож эмас, соқоллари диконглаган бошидан қон томчилаб борар эрмиш.

Эшонни гапиртирмай тухтатган Маҳмудбейнинг жим туришидан одамлар ҳайрон эди. Бейнинг бир дақиқа узига тикланиб қолганини курган Машрабнинг ҳам ҳаёллари пароканда бўлди. Қабалиендан чиқиб, Жайхун сувидан утибди ҳамки, шоирнинг руҳи безовта. Унинг куз олдидан Офок хужа қиёфаси нари кетмайди. У Машраб билан даҳанаки жанг қилган кунларнинг бирида аччиқ билан: «Менинг қушандам Юсуф Қоратогий, сенинг қушанданг эрса Балхда Маҳмудбей қатагондур!» — деган эди. «Ё тавба! Эшоннинг вафотига ун саккиз йил булибдур. Ул пайтлар Маҳмудбей ҳали аркони салтанат устинда ҳам эрмас эрди. Эшон башорати келмай қолмас!» — титраб кетди шоир вужуди.

— Ширин бир ашъорингиз қулоқларимизга етишди! — қул ишораси билан сарой машшоқлари даврасига мулозимат этди бей.

— Марҳабо, ҳофизи калон! — деб икки машшоқ уртасида утирган урта буй, тула қомат, элик ёшлар атрофидаги сарой ҳофизи қул қовуштириб уз ёнига манзират этди. Унинг бу илтифотига қаландарлар қул боғламоқ билан жавоб берган бўлсалар, Бузрукхужа Бухорий ижирганиб кетди. Буни сезиб турган бей унга «жим» ишорасини берди. Зиёфат бошланиб, қаландарлар чимқинган бўдилар.

— Мулоқотда густохлик этган биз аҳли салтанатни бахшида этгайсиз, қаландар! — ҳамон қул боғлаб турган миргазаб ва навкарларга «кетинг» ишорасини берди Маҳмудбей. — Шоир сузингиз, муганний нагмангиз, ҳофиз овозингиз бирла дилларимизни хушнуд этурсиз!

Бейнинг афу тилаши билан юмшаган Машраб, тин олиши билан кутарилди. Маҳмудбейдек кибор бир ҳукмдор шоир, бастакор ва ҳофиз Машрабни тан олмоқда эди. Кузларидан учқун уйнаб утган шоир бей томон қул боғлади-да, биродарига юзланди. Улар дилкаш хониш бошладилар. Бей ишораси билан икки ёндан икки раққоса қиз майдонга чиқиб борди.

Гул-гул сочингни езиб кел сайри бога, дилбар,
Нозу карашма бирла келгил кучога, дилбар.

Саройнинг катта танобий хонасида соз ва суздан тажалли этмаган киши қолмади: Маҳмудбей ошкора бошларини тебрар, вазир тош қотиб турса ҳам, дил рақсини сездириб қуймоқда, машшоқлар, айниқса, сарой ҳофизи бор гавдаси билан бориб-келмоқда эди.

— Тасанно! — қушиқ тугаши билан урнидан турган ҳофиз тиз чука бориб, танбур дастасидан ўнди.

— Бул не қилиқ, мулло Муҳсин?! — деб удагайлади Бузрукхужа Бухорий. — Олампаҳоқ пойинда бош урмаган бир дайди ҳофизга сажда нечун?

— Узр, ҳазратим! — қулини куксига қуйди ҳофиз. — Фақир қаландар Машрабга эрмас, соз ва санъатга юкинурмен!

Ҳофиз кузи ногаҳон Маҳмудбей нигоҳлари билан туқнаш келди ва саросима бир ҳолатда ерга қадалди. «Ё фалак! — ҳаёлидан кечирмоқда эди бей. — Ул қандоқ қудратингки, юрт подшоҳи була туриб мен бир девона қаландарни ўз пойимда тиз чуқдирмоққа ожиз қолсам-у, бул гадо ҳофиз анинг қулларини упса?!»

— Ё қаландари мажзуб! — деб қул чузди Маҳмудбей. — Ашъорингиз мутолаасидан ҳам бисёр лаззат топиб эрдук, илло уламою фузало ва аркони давлат тавсифинда бир куп ношоён суз демушсиз. Ул корингиздин андак озурда хотир бўлдук! Аҳли мажлис қотинда ул носазо сузларингиз борасинда тавба-тазарруъ этсангиз, бизни бисёр хушнуд қилурдингиз!

— Оре ростдурким, мўмин мусулмон бандаларни эрмас, ришвахўр қозиларни, окни қора битгувчи муфтиларни, икки тиллик уламоларни, шайдои муллоларни ҳажв этмушмен. Неки битигим, ҳақ турур. Узр айтмоқлик фақирга одат эрмас! Иззат-икром учун бағоят бурчилимэн, шаксиз, ҳазратларига булгон бурчимни узурмен!

Машрабнинг бу сузлари билан Маҳмудбейнинг муштлари қисилди ва у маслаҳат сураган каби Бузрукхужа Бухорийга қаради.

— Қаландар! — деб қулларини шоп этди вазир. — Қайсар ва шаддод атворингиз бошингизга балодур! Шаҳримизга иззат-икром бирла кирибсиз, шояд иззат-икром бирла чиқиб кетгайсиз, илло газабимиз беқиёс эрур!

— Сузларингиз, биллоҳ, ёдимдин чиқмас! — қулларини куксига қуйди Машраб.

КУФР ЭЛИГА РАҲНАМО

Ажаб мажнундурман, ҳар дашту ҳар саҳрога сигмамдур,
Дилим дарёён нурдур, мавж уруб дунёга сигмамдур!

Машраб ва Сеторий куйлар, чорпоёдагилар бош тебраб қулоқ тутардилар. Шина-вандалар кам булган бу чойхона йул устида эди. Саждагоҳ томондан келган йул шу ерда иккига айрилиб, гайридинлар ва мусулмонлар маҳалла сари буйлаб кетар эди. Машраб ҳаёти, дунёқараши ва ижодининг мантиқий изҳори булган бу газал унинг умр йули каби силлиқ ва равон эмас эди, шунинг учун ҳам очик ҳавода бир-бирига қамти қуйилган чорпоёларда утирувчи турли гуруҳ кишилари уни турлича қабул этмоқда эдилар.

Газал тугабди ҳамки, одамларнинг тиллари тугик эди. Тобе намозхонлар уз йулбошчиларидан утиб бир нима дея олмас, мирлар эса даражаи савиялари эйтибори билан бу газални куйлаган ҳофизни олқишладан тийилиб турар эдилар.

— Топиб айтибсиз, Машраби даврон! — шоир тиззасига қўлларини қўйди ҳофиз мулло Муҳсин. — Соз ва сўз бирлашган он киши беҳуд булиб, икки оламга сигмай қоладур!

— Қўллуқ, ҳофиз! — деб қўл боғлади Машраб.

— Шоир! — қузғалиб олди маъбудийлар орасида утирган буйнига зуннор осган кекса. Машраб руҳоний томон «тўхтанг» ишорасини берди.

— Кимни эшитурмиз, ҳазратим?

Сеторий ҳайрон эди. Машрабнинг ҳеч бундай одати йўқ, у ким билан мулоқот этмасин, исму насабини суриштирмас, тик жавоб отарди. Шаҳри Балхга қадам қўйди-ю, шоир нечундир маънос тортиди. Машойихларнинг: «Оллоҳ ҳар бир қайсар бандани ҳам йўл олдидан муслим ва мулоийм этадур!» — деган сўзлари эса тез-тез едига тушадиган Сеторийнинг вужудига титроқ кирарди: «Наҳотки, эшон сўзлари башорат келса?!»

— Аҳли насора раҳнамоси Ота Стефан Георг угли! — чуқинган каби қўл боғлади қария.

— Хурсандмен!

— «Ғаҳи рус, ғаҳи черкес...» — дея эълон бердингиз. Биз ашъордин олис бандаларга шархин тайин этинг!

— Қўллуқ! Бизнинг тариқимиз Мансур доридин келиб, «Анал ҳақ!» дур, инчунин ҳар коримиз ва сўзимиз учун масъулмиз! Узини ҳақ дея билгувчи бандалар учун эрса, ҳазратим, миллатда ҳам, динда ҳам, мазҳабда ҳам фарқ булмас!

Шоир сўзини руҳоний ва унинг қавми ҳайрат ичра бош ирғаб маъқуллар эди.

— Аҳли муслим раҳнамоси Қамаруддин эшон бин Жалолуддин эшон! — қўл юбора қузғалди бизга таниш кекса.

— Сабр этинг! — деб уни тўхтатган Машраб руҳонийга юзланди. — Ҳазратим, нечук ибодатхона дарвозасига тамба урдириб, улуг қабулга даричадан хуфена кириб-чиқмақдасиз?

— Амри подшоҳ вожиб, Шоқаландир! — қўл боғлади Ота Стефан.

— Ул подшоҳ жоҳил эрса-чи?! — газаб билан аҳли даврага бир-бир қараб чиқди Машраб. Ҳамманинг дами кесилган, руҳоний эса буткул бош эгиб қолган эди. «Э воҳ! — биродаридан кузларини олмай, бошини тебрамоқда эди Сеторий. — Шоирни Балхга ажал қўвлаб келган курунур!»

— Тилга келган ҳар нени демак девоналикдур, шоир, — деб қўлларини шоп этди Қамаруддин эшон.

— Тилга келгани демаслик козиблик эрмасму, ҳазратим! Бахтли падарингиз Балхда таваллуд топмиш улуг шоирга адаш эрканлар. — Румийдан уқиди Машраб. —

Аҳли ҳақро ҳужжату даъво якест,
Ҳаймаҳо аз ҳам жудо, дилҳо якест!

— Нечук масжидга кириб, намозни ихтиёр этмадингиз? — баланд келмоқчи будди эшон.

— Сиз аҳли муслимга раҳнамо, ҳазратим эрсалар маъбудийларга. Мен дили дардилар раҳнамосимен, илло масжид ила бутхонада эрмас, куҳ ба қуҳу саҳро ба саҳромен, ку ба қуйи дар ба дармен! Менинг қавмим бори элдур. Менинг саждагоҳим — инсон қалби, дасторим — қулоҳ, жойнамозим — ҳирқа, тасбеҳи донаи омода эрса созим-дур!

Машраб ишораси билан Муҳсин ҳофиз ва биродарлари созларини қўлга олдилар. Утли ҳажв ижроси бошланди. Қамаруддин эшон атрофга алангламоқда эди. «Масжиддан тугри кета бермай, бир соз тингири бирла нечук бул сори юрдунг! — узини узи қойимоқда эди имом. У қочиб кетмоққа ҳам тайёр эди, аммо ҳофиз огзидан отилиб

чиқаетган аччиқ сузлар уни қочмоққа ҳам бемажол этиб, қайта чорпоёга михлаган эди. Ҳофиз наъра тортиб, мухаммас охирига этиб келди.

Маълум эллар инграшубким парча нонга зор эса,
Куфр элига Машрабидек раҳнамо пайдо булур!

— Мен сиздин эрмас! — сачраб турди эшон. — Бир умр саждаю тиловат бирла утганмен, астағфирулло, наинки аҳли куфр булай?!

— Қуръони мажид аҳли башар аро адулиққа буюрурму биродарлиққа, ҳазратим?

— Биродарлиққадур, валлоҳи аълам!

— Менинг куфрим ноҳақликдан газаб ва нафратимдур. Сизнинг куфрингиз эрса ҳақ олдинда қозиблингиз! Бани башар роҳи биродарлик эрса, ул ҳақ ҳукмини жоҳил бей қулогига еткармак сиз — аҳли муслим раҳнамоси — корингиз эрмасму эрди?! — тантана билан ўрнидан турди шоир. Бор давра бошларини чайқар, Қамаруддин эшон этак силкиб қочмоқда эди.

ЮРТГА УЛТИРМИШСЕН!

Маҳмудбей тахт кесақисига қулларини тираб, газабнок турар эди.

— Ё қаландар! — ҳайдаб келтирилган қаландарлар орасидаги Машрабга хитоб қилди у. — Мен сени дарвиши ҳақ тариқинда иззату икром қилиб эрдим, илло сен ул эҳтиромга ултирдинг!

— Жабринг андоқ даражага етмушки, — қулларини шоп этди Машраб. Маҳмудбейнинг сенсираб гапириши уни оташлантирган эди, — ҳалойиқ ҳама хархаша этмиш гудакларин «Маҳмудбек келур» деб қурқитадур! Иззату икромингни фақирдек дунедин кечган бир қаландар эътиборинда сариқ чақа қадар қадри йуқ турур. Арқони давлатинг бирла, ё Маҳмудбей, сен юртга ултирмишсен!

— Заҳр тилинг қатлингни тезлатур! — қўзлари қисилиб айерона жилмайди Маҳмудбей.

— Узга тождорларга одам қонини тукмоқ одат эрса, сен учун фарздур, бей! Унутмағил, ҳалойиқда масалдурки, «Ҳар ким экканини ўрар». То рузи қиёмат сендан жафокорлик, мендин ҳақ сўз битилмиш китобат қолғуси. Жавобингда узга айтар сузим йуқ! На деб ҳукм этарсен, бисмиллоҳ деб қабул қилурмен!

— Касофат! — дея сесканиб кетди бей. — Сен бизни «жоҳил» дея атаб, аҳли насора ичра овоза этибсен! Бебош гайридинларни итоатда тутмак подшоҳнинг кори эрканини унутдингму?

— Дину мазҳаб низоларидин элни баланд тутта билган тождоргина халқ бошинда посбондур. Улут ҳинд элинда жаннатмакон Акбаршоҳ юритган «Сулҳи қулл» сиёсатидин бебаҳра қолибсен, Маҳмудбей!

— Унутмағил, қаландари девона, Ҳиндда эрмас, уммул билод Балхдасен!

— Юрт қамоли одил шоҳ бирладур! — бейнинг бу сузларидан бош чайқади Машраб. — Қай юртдаки, салтанат эл эътиқодинга жилов урмакка жидду жаҳд этар эркан, ул салтанатнинг истиқболи инқироздур!

— Ул бадбин фикринг бирла «ҳар ибтидонинг интиҳоси бор» дея башорат этган эркансен-да, нобакор? — деди вазир.

— Халқ билиб айтадур, — унга жавобан қўзларига қадалиб деди Машраб. — «Ўз еринда ялог тегмаган ит узга ерда гунг титар!»

— Жаллод! — ҳайқирди Маҳмудбей. — Бул бединларни банди зиндон айлаб, муддати бир ой тўхтовсиз азобу уқубатлар қилгайсиз, токи эл қўзинда тавба айтиб, тазарруёга келгайлар!

— Хўп буладур! — қул боғлади жаллодбоши. Навкарлар олдинда мағрур бораётган Машрабдан узга қаландарларнинг бошлари эгик ва руҳлари синиқ эди.

— Кофири оташдам! — шоирни чиқаришлари билан деди Маҳмудбей. — Беимон қўзларига кузим тушган кундин буён руҳимда титроқ, оёқларим остинда ларза. Анда бир балое бор!

— Чамамда, ул девонаи мажзуб Мансури Халлож каби шаҳиди аъло тилайдур, ҳазратим! — Маҳмудбей томон қул боғлади вазир. — Кимсасиз дарбадар маош анинг жонига теккан қўринур!

— Астағфирулло! — қулларини ёқасига қўйди Маҳмудбей қатагон.

ФАРҶОНА ЗАМИНГА ЕТ!

— Илло битикларингиз шоҳим назаридин утмаги шарт! — Машрабга қоғоз ва қалам берар экан деди зиндонбон. «Маъқул» маъносида унга бош ирғади Машраб. У қоғозга эгилиб, чуқур тафаккур ичра қолди. Улар, чамаси, бир ой муддат ичида Балхнинг Қароқчиён зиндида ётар эдилар. Қалтақлар зарбидан қаландарларнинг саломат жойи қолмаган, айниқса, кекса Оғохон Сардорнинг аҳволи оғир эди. У деворга суянганича, зўрга бошини кутариб турарди.

— Мабодо омон қолсанг, — деб Сеторийга юзланди Машраб, — битикларимни асра! Ҳаялламай Фарғона заминга ет! Аларни бир китобат этиб, бизни азиз тугувчи халойиқ назарига еткар!

— Бешак, биродар!

Машраб унинг садоқатига жавобан синиқ жилмайди:

— Бори ашъоримиз туркий эл ичра азиз, илло ватан андадур. Сеторий! Қайта тупроғига қадам қўймоқ мен ғарибга насиб этмас, ватан анда қолди!

Биродари сузларидан жушга келган Сеторий кўзларига жиққа ёш олди. Оғохон сардор оғир кўзгалди:

— Ноумид булманг, Машрабхон! Маҳмудбей узрингизни қабул айлар.

— Тик туриб улмоқ учун тани дарозим ганимат куринадур, сардор!

— Андоқ деманг, — деди Сеторий — ўлим сунгги илож, балким иложсизликдур.

— Эҳ, биродари азиз! Дунёи бебақода жонсиз тана янглиг судралиб юрмоқдин ортиқ маъно қолмади. Бундин бу ёғи ёт эллар. Кимсасизлик маломати ҳам дарбадарлик тошидин ушолмиш сунгақларим қай бир унғурда қолиб кетур, дея қурқамен! — деб бош эгиб қолди Машраб. Биродарлари ҳам унга қарай олмас эдилар. — Инчунин, сен юртга қайтмогинг керак, Сеторий.

— Баттол бей илкидин омон чиқа олсам.

— Чикасен, биродар, — кўзлари порлади Машраб, — албат чиқасен! — Бир дам жим қолди-да, маънос боққан кўзларини хона шифтига тикиб, уз-узига сузлаган каби деди. — Дор тагига яккаш узимни элтурлар!

Машраб ҳаёл оғушида қолди ва оташ сочган кўзлари билан биродари Сеторийга бир қараб олди-да, тез-тез ёза бошлади. У сунгги варақларни қоралаётганини билар, аммо ним табассум билан тетик ёзар эди. Дақиқалар ичида тугилган шеър Сеторий қулига утди. Шеърни бир назарда ўқиб чиққан дусту ундан нусха кучирмоққа бошлади. Эшик очилиб, олдинда зиндонбон, орқада эса навнихол бир надим кўринганда у газалнинг сунгги мисраларини қироат этмоқда эди.

Девонаи Машрабсан, қурқиб нега йиглайсан,
Ошиқ кишига улмоқ хуш кайфу сафо келди.

Аросатдаги дилларга шеър таъсир этиб, келгувчиларни эътиборга ҳам олмай, шоирни олқадилар.

— Қутлуг булсин! Аччиг жавоб! — қўзғалиб олди Оғохон сардор.

— Ният — холис, йул — ойдин, — деди зиндонбондан нигоҳларини узмай Машраб ва сардорга жилмайди. — Бундин ҳам аччиқроғи топилаур.

— Шоир ҳазратлари, саройдин хушхабар! — деди шу топда зиндонбон, чопарни кўрсатиб.

Бандилар кўзига нур югургандай булди, аммо Машраб ҳолатида узғариш булмади. У йигитга нигоҳларини тиккан эди.

— Шоҳ ҳазратлари ҳузуринда уламои фузало ва аркони давлат машваратга тупланмишлар. Амр булдиким, ҳазратларни ул ерга элтгаймен! — қулини кўксига қўйди йигит.

— Анда не юмуш бормуш? — деб унинг кўзларига қадалди Машраб.

— Аҳли уламо ҳам аҳли умаро иштирокинда тавба айтмагингиз буюрилмиш, токим қонингиз беҳуда тукилмагай!

Барча Машрабга умид ила тикилди, аммо тароватида севинч ва ё ваҳм излари кўринмаган шоир совуқ нигоҳларини Сетоғийга тикди.

— Абётни бергайсен, биродар!

Сеторий узатган варақни зиндонбон қулидан олган йигит жавоб кутар эди.

— Бул абёт бизнинг жавобимиздур! — деди Машраб чопарга. — Узга жавобни эрса айтганмиз. Бизнинг лафзда суз икки булмас!

Чопар йигитдан узга ҳамма бу сузлар залвори билан нигоҳларини ерга қадаб қолди. Сеторий титроқ тушган вужудини тутмоққа тиришар, аммо уддасидан чиқа олмас эди. Йигит, чамаси, бу жавобнинг тугал маъносига етмаган эди. У не қиларини билмай, бир зиндонбонга, бир шоирга ва бир қулидаги қоғозга қараб оларди. Буни англаган Машраб деди.

— Абётни Маҳмудбей ҳукмига элтгайсиз ва бизнинг тавба айтмоқни тиламаганимизни билдиргайсиз!

Қулидаги қамчин титраб кетган чопар қоғозни найча қилиб уради ва ёш қалби шоирнинг бу совуқ қароридан ларзага келиб, бир пас тек қолди. Сунг шоир томон умидвор қарай-қарай, ташқарига юрди.

— Бейдан ёлғуз утинчимиз, бизни зиндонда ортуқ чирутмасунлар!

Шоирга тик қарай олмаган йигит «хуп» деган каби бош ирғади.

— Тақсирим! — йигит орқасидан бурилган зиндонбонни тухтатди Машраб. — Бизни бу қўсқи ҳолат бирла, — узининг ўсган соч-соқолу пароканда кийимларига ишора этди, — эл кузига ташламай, дусларга кирмоққа ижозат берсунлар!

— Албатта, албатта! — бош тебраб, ташқарига чиқа бошлади.

Хонани оғир сукунат қоплади. Бу сукунат ичида ёзаётган шоир қаламининг қитир-қитири ҳам ваҳима касб этарди. Шоир қоғозга нигоҳларини қадаб тухтади.

— Хаёлимга андоқ келадурки, — бандилар безовта кузларини унга қададилар, — ул нодон бей менинг устихоним бирла ҳам урушур!

Эшитгувчилар шоир сўзлари маъносига етган, аммо унга жавоб айтмоққа мадорсиз эдилар. Бошлар такрор эгилди. Яна сукунат, яна шоир қаламининг қитир-қитири ва унга ҳамоҳанг рутубат чивинининг безовта диллар каби у ёқдан-буёққа виз-виз учиши хонани эгаллади.

ИМОНИМ БАРҲАҚ

Қуллари занжирбанд қаландарларни тепаи Рустам этагидаги қатл майдонига ҳайдаб бормоқдалар. Машрабнинг оёқ-қулларига кишан урилган. Кишан ҳалқаларига маҳкам занжирни икки навқар тутиб борарди. Шоирнинг боши мағрур, унинг орқасида келаётган бандилар ора-сира бош кутариб, атрофга қарайдилар. Икки қаландар ҳолсизланган Оғохон сардорнинг қўлтигига кирган. Бандилар ортида от жиловини бесабр тортган суворий.

Намози жумадан илгари кучама-куча жарчи юриб, қатлни эълон этган ва ҳамма-ни тепаи Рустамга даъват қилган эди. Шу сабабли куча-қуйда бисёр одам йигилган. Кишилар қаландарларга бош тебраб, салом қиладилар. Кимдир «Баттол Маҳмудбей ҳаддидан ошди» — дея қаландарларга ачинса, биров «Қаландар шоирнинг худо урган қайсарлиги»ни ёнидаги кишига сўзлаб қолар эди. Бандилар ортидан халойиқ эргашган. Бундан хавотирга тушган суворий одамларни кейинроқ юрмоққа оғоҳлантирар, от жиловини асабий силтаб, ҳар ён йурттирар эди.

Шаҳпар гузарида одам ҳаддан зиёда куп эди. Икки ёнда девор янглиг тизилган кишилар йўлни яна ҳам тор этган, қўл узатсалар, бандиларга бемалол стар эди. Кун қайтган булса ҳам, шаҳар кучалари иссиқ ва дим. Одамларга деярли туртиниб бораётган навқарлар бепарво, аммо терлаб кетган суворий безовта. Унинг силтов ва ниқтовлардан қийналган оти пишқиради, узи эса бақириб, сукинади.

Тусатдан оломон ёрилиб, беш-олти нафар қаландар отилиб чиқди. Ур-сур, туполон бошланиб, одамлар аралаш-қуралаш бўлиб кетдилар.

— Қоч, чопамен, лаинлар! — бош узра қилич серпаб, илгарилади ортда қолиб кетган суворий. Одамлар ҳар ён тум-тарақай қочдилар. Майдонда қуллари икки ёнга тортилган мағрур шоиру оғзи-бурни қора қонга тулган булса ҳам, занжир ҳалқаларини қуйиб юбормаган икки навқар қолган эди.

Шоирни қатл майдонига келтирганларида, у ерда одам жам эди. Машраб бепарво дор тагига қиқиб борди. Унинг безовта кузи ярим доира шаклида ураб турган одамлар орасида кезар эди. У уз яқинларини умидвор қидирар, аммо улардан дарак топмас эди. «Ҳеч йўқса, Сеторийни бир бор куриб ўлсам, армонсиз кетардим!» — хаёлидан кечмоқда эди шоирнинг. Шу пайт одамлар тудаси бир уринда секин гимираб, икки нотаниш сиймо қуринди. Машраб Оғохон сардор билан Сеторийни дарров таниди. Улар киёфаларини узгартириб улгурган эдилар. Машраб Сеторийга киши билмас бош қимирлатди. «Алвидо, эй бир умрлик дусту хамдамим, алвидо!» — дея фарёд этмоқда эди унинг қалби.

Майдон устидаги айвонда Маҳмудбей виқор билан утирар, чамаси, у безовта туши сабаб бу қатл оқибатларини уз кузи билан курмоқ учун келган эди. Шаҳпар гузаридаги воқеалар унинг газабини қўзғаб, майдонда қонсираган сарбозлар сонини оширган эди.

Айвонда вазир сузларига қўлоқ тутиб қайтган ҳудайчи шоирга хитоб этди.

— Аё шоир! Тавба айтиб, улуг хонга қўлуқ қил, токи жонинг омонда қолгай!

— Йўқ! — ҳайқирди Машраб, — фақир тиз чўккандин қура, улимни афзал билурмен! Маҳмудбей, — деб қўлини кутарди у, — сенинг қасринг нажосат устига қирилган равоқдур. Узинг нажосхур қўшсенки, оғзингин қон ва нажосат ҳиди келадур! Мен эркни қуйлаган булбулмен! Булбул нопок нарсага ёндошмагай!

Шоирнинг бу сузлари билан оломон гувранди. Маҳмудбей тулганди. Вазир бе-сабр ишора этди. Худайчи фармони Маҳмудхонийни уқимоққа бошлади.

«Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм!

Уламои киром фатвоси бирла шоҳ Маҳмуд қатагон ҳукмим. Диндин қайтқон, уламои шариф юзига оёқ босқон, куфрона ашъори бирла эл ора-синда гулу қузгагон, Мансури Халлож каби «Анал ҳақ!» каломин тилга олиб, худолик даъво этқон шоири девона Бобораҳим Машраб Намангоний, сиёсат дорига тортилсун. Ул бедин тавба қилмакни ихтиёр этмади, инчунин уз гуноҳи узи бирладур! Инналлоҳу воҳидун ва ла шарика лаҳу! Рамазони шарифнинг ўн еттиси. 1123 соли ҳижрий. Уммул билод Балх».

Худайчи қоғозни упиб ва айвон томон таъзим этиб, уни салласи қатига қадади-да, дуога қул очди.

— Илоҳа омин, узга бир бедин чиқиб, дини ислом сувини лойқалатмағай, оллоҳу акбар!

Гуруллаб фотиҳа қилдилар. Худайчи ишораси билан шоир қул ва оёғидаги ки-шанлар счилди. Унга офтоба тутдилар. Машраб енгил таҳорат олди. Худайчи жойна-мозга ишора этди. Сунг Машрабни дор тагига олиб кетдилар. Навқар шоир бошига қоп кийгизмоққа тутинганда, буни рад этган Машраб оташ ичра уқий бошлади:

Чун қузим бирла қулимни боғламоқ ҳожат эмас,
Мен улумга розимен, бас, тургали тоқат эмас!

Майдонда сув қуйилгандек жимлик ҳукм сурарди. Шоир қулларини айвон томон серпаб, уқимоқда давом этди.

Туккуси хунимни охир Балхда Маҳмуд шоҳ,
«Алқасосул ҳақ!» каломи анга ҳам муддат эмас!

Айвонда говур кучайиб, урнидан туриб кетган Маҳмудбей безовта қул силтар эди. Шеърни уқиб булган Машраб «ё ҳу» дея бир сакраб, курсига чиқди. Юзини дарё томон угириб, қузини узоқларга тикканча бир дам тек қотди. «Алвидо, она шаҳрим Намангон!» деб пичирламоқда эди унинг лаблари. — Мен сигмаган ота уйи, алвидо! Садоқатли хиянларим, мунисгина меҳрибон синглим Гулзебо, мени кечир! Алвидо! Алвидо, эй мен бахти қарога қушилиб бахти қаро булган Тутийи зорим!» — сунг бошини чангаллаб туриб қолди.

Атрофда чивин учса билинар даражада жимлик ҳукм сурар эди. Ва бирдан:

— Бисмиллоҳи аййи бил инсонил комил! — деб наъра тортдию буйнига сиртмоқни солиб, курсини тепиб юборди.

Халойиқ «оҳ» дея гувраниб кетди. Дод-фарёд, йиғи-сиги кучайди. Жон талваса этаётган биродарига қарай олмаган Сеторий юзини қуллари билан яширди.

— Бадқирдор уч кун осиглиқ турар, ҳой! — деб эълон этди қулларини кутарган Худайчи. — Кимки анга ёвуқ келса, бешафқат улим топур!

Сеторий бош кўтариб қараганда, биродари тинчиб қолган эди. У бир дақиқа ҳамон тебраниб турган бу жафокаш танадан кузларини ололмай қолди. Томоғига нимадир текилиб, нафас олиши қийинлашди, аммо унинг куз олдида оппоқ нур уйнар ва шу нур ичида шоирнинг наъра тортган ўтли сиймоси жилоланар эди.

АЛВИДО, ДУСТИ АЗИЗ!

Эрта тонг билан Хонабод шаҳри жанубида жойлашган Ишконмиш қишлоғидаги қабристонга дасторнишин бир мулло ҳамроҳлигида турт қаландар кириб келдилар. Улар янги қабр тепасида чўкдилар.

— Имом ҳазратлари! — тиловат бошламоққа тараддулланган муллани тухтатди Оғохон сардор, — зарурат юзасидан ёлгон сузламакка юз тутган биз муминларни кечиргайсиз!

— Нелар деюрсиз? — деб сардорга юзланди имом.

— Бул тупроқда ётган марди худо тожир эрмас, қаландари жунун, шоири девона Бобораҳим Машраб Намангонийдур!

— Неларни сузлайсиз, сардор?! — деб урнидан даст турди имом. Барчалари ноилож турдилар. Қулларини паҳса этган имом чекина бошлади. — Фақирни қаён судрайсиз? Шоҳ Маҳмуд дорга тортган Машраб! Уч кундин буён осий бир банда тепасинда тиловат этурменму?!

— Тухтанг! — силтаб деди Сеторий. — Қаттол бей қаҳрига тушган ҳар банда осий буладурму?!

— Қурқмоққа ҳожат қолмади, биродар! — деб уни тинчлантирди Оғохон сардор. — Шоҳ Машраб дуолари мустажоб утиб, кеча тонг била зилзилада Маҳмудбей том остинда қолди ва қаттол руҳи жаҳаннамга мубаддал булди!

— Астағфирулло! Астағфирулло! — қулларини ёқасига олиб борди чехраси ёришган имом. — Бечоралар оҳини қодир эгам эшитибдур-да! — Сеторий томон гуноҳкорларча таъзим этди-да, тиловат бошлади у. — Илоҳа омин, — тиловат сунггида дуога қўл очди у, — эй марҳаматли Эгам, мазлумлар бошида пуштипаноҳ яратмишинг Шоқаландар сарсари, сен ҳақингда эрса фақат адолатинг ва ҳақиқатингни куйлаган шоир Бобораҳим Машраби мажзуб бандангинг жойини жаннатда қилгайсан, Оллоҳу акбар!

Юзга фотиҳа тортдилар. Сеторий кўзларида маржон-маржон ёш кўрган имом қулларини кўксига куйди.

— Фақирни маъзур тутқайсиз, қаландар! Шоир ҳазратлари ҳақинда кўп яхши овозалар эшитқонмиз!

Терс угирила кўз ёшларини артаётган Сеторийдан жавоб булмагач, имом ҳижолат тортди.

— Узим ҳам андиша этиб эрдим-а, — Оғохон сардорга қараб гап бошлади у, — бул банда тожир эрса, нечук бемаҳал, пинҳона ерлаюрлар деб.

— Ярим тунда посбонларга чопқин ясаб, дордин олиб қочган эрдик, ҳазратим! — имом томон тавозеланди ёш қаландарлардан бири. Оғохон сардор бош иргаб унинг гапини маъқуллади. Сардор ишораси билан иккинчи қаландар имомга кичик халтача узатди, аммо у олмай, савол назари билан сардорга қаради.

— Олинг, тақсирим! Бул шоир руҳига қилинмиш ҳадиялардур. Эртан худойисини бирга утказурмиз. Узга маросимларини эрса ўзингиз баҳоли қудрат адо этурсиз!

— Албатта! — деб ҳамённи олди имом.

— Қабрга бир белги қуйгайсиз! — илтижо бир оҳангда деди Сеторий. — Тиловат қилмоқни тарк этмагайсиз! Фарзандларингиздин ҳам тилагайсизким, бул муқаддас тупроқни оёқ ости қилмасунлар!

— Иншаоллоҳ, мусулмонмиз! — деб қулларини кўксига қуйди имом. — Бизда андоқ одат йукдур, қаландар!

— Қадамжоларда дил дардини ашъор бирла изҳор этмоқ Машраби мажзубнинг одати эрди, биродарлар! — деб оташ ичра ўқий бошлади Сеторий:

Ҳаллож бошин дорга илди замона,
Насимий терисин шилди замона,
Машрабни телба деб қулди замона,
Бул не жаҳолатдур, айтгин, одамзод!

Бош қуя тиз чукиб, илк бор адашдинг,
Шаккоқларни сукиб, такрор адашдинг,
Алар қонин тукиб, хунҳор адашдинг,
Бул не жаҳолатдур, айтгин, одамзод!

Адашсанг, йул айтиб, кечиргай шоир,
Сабабни мул айлаб, кечиргай шоир.
Қонхурлигинг қайтиб кечиргай шоир,
Бул не жаҳолатдур, айтгин, одамзод!

Бу ҳолатни ҳазм этолмаган имом бошини солинтириб турарди. Қаландарлар кўзларида ёш, Сеторий шёърни ўқиб тугатди ва тиз чукиб Машраб қабрини кучди. Сунг:

— Алвидо, дусту азиз, алвидо! — деб урнидан турди. — То рузи қиёмат қабрингда тинч ётгайсен! Тирикликда ёруғ дунёга сигмадинг, оташ каломинг гофилларни то абад титратиб тургай! Алвидо!

Ташқарига юрдилар. Юрагининг бир парчаси узилиб қолаётган Сеторий орқасига қарай-қарай ихтиёрсиз борарди.

СУНГ СУЗ

Пирмат Сеторий Машрабдан саккиз йил кейин олтмиш ёшларида Андижонда вафот этди. Балхдан қайтишда у мактабдор биродари Зиёуддин Исҳоқ ҳузурида бир

неча муддат тухтаб, Машрабнинг сунгги саргузаштларини ҳикоя қилиб берди. Орадан неча фурсат утгач, Богистоний Сеторийдан бир китоб олади. Сеторий уни ҳам ёзмоққа даъват этган эди. Шу тариқа «Тазкираи қаландарон» ва «Девонаи Машраб» китоблари майдонга келди.

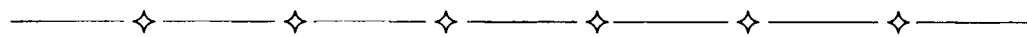
Манбаларда Машраб қабри Ишконмишда дейилган. Харитадан Амударёнинг бошланиш унги соҳилида Ишқошим номли жойга куз тушганда «Бу уша қишлоқ эмасмикин?» деган ҳаёлга боради киши.

Машраб стук шоир эди. Унинг бор бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам шу туфайли. Ундан узга барчаси, жумладан, мен ҳаёлан кезиб чиққан йуллар ҳам шу стуклик атрофидаги бир овозадир, холос.

Мен чигал бир тақдир сўқмоқларидан машқ йулини утдим. Бу борадаги тарозу босар ҳар бир сўзга қулоқ тутмоқ вазифам эди, шунга амал қилдим.

Тамом.

1991 — 1995 йиллар...
Нарпай.

Қарши қурилиш касб-ҳунар коллежининг очилиши. Ёшлар тарбиясига берилётган эътибор туғрисида журналимизнинг 105, 157-саҳифаларида уқийсиз.

Танладим

Боғу гулшан ичра кездим, ранго-ранг гул танладим,
 Гуллар атри оқар мисли дарёи йул танладим.
 Сайради турли-туман куш завқланиб, завқлантириб,
 Мен улардан наво тўқир куйчи булбул танладим.
 Гул ила булбул мисоли ошиғу маъшуқалар —
 Ишқ китобин назмига мен тоза кунгул танладим.
 Тобланар соҳир кунгуллар диёнат гулханида,
 Ҷози ял-ял, қузи чақнар, сочи сунбул танладим.
 Курмагай жазо шамолин бу садоқат гуллари,
 Меҳру нафо боғин безор баҳорий дил танладим.
 Ахтариб сўзлар бисотин, айтиб дўстлик ашъорин,
 Ҳар сўзи жон-руҳга озиқ бол томар тил танладим.
 Кун-бакун излади кунглум фароғат маъвосини,
 Фидо бул, деб чорлаётган сеҳрли манзил танладим.
 Маънавият жаҳонини кузатиб шу дамгача,
 Илми уммон, эҳни чашма гузал бир насл танладим.
 Ҳақ барқарор бу гулшанга посбондир Қодирий ҳам,
 Маррадан-маррага элгар чексиз соҳил танладим.

Рузи Қодирий

ЧЕХРАСИ
 ТОНИДАИ
 ЧАРАКЛАР...

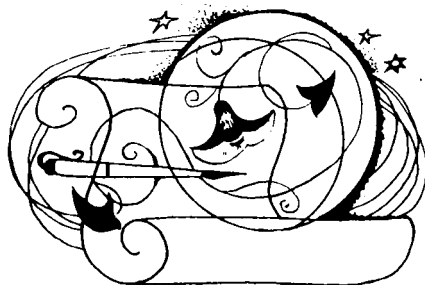
Гулпарастман, гулпараст

Туғилибман элга ошиқ, элпарастман, элпараст,
 Эл, деб сўйлар тилга ошиқ, тилпарастман, тилпараст,
 Юрт, деб ёнар дилга ошиқ, дилпарастман, дилпараст,
 Ёнар дилдек гулга ошиқ, гулпарастман, гулпараст.
 Боғу бустоним кезарман сунмас гуллар завқида,
 Тонг нурига юз чаюрман истиқлолим шавқида,
 Тобланиб бормиш ўзлгим озод ҳарорат чўғида,
 Хазон билмас гулга ошиқ, гулпарастман, гулпараст.
 Гулшан гули эмас бу гул, гулга ухшар нор эрур,
 Ҳаё-ибо мужассами жилваланган ор эрур,
 Мисли бнҳиштким ифғат пардалари бор эрур,
 Ҳа, жаннатий гулга ошиқ, гулпарастман, гулпараст.
 Жаннат шудир жаннатдаман, ўзага на эҳтиёж,
 Ҳар дамимда қуёнч, хушбуй, иқболдан бошимда тож,
 Мисли ҳурман, мисли қушман, парвозда ёйдим қулоч,
 Шул жаннатий гулга ошиқ, гулпарастман, гулпараст.
 Гулпарастлик ишқимни, мен, сўйсам дейман жаҳонга,
 Гулни сундирмас муҳаббат уйғотгумдир замонда,
 Қаранг, гулни сундирганлар қолгай афсус, пушмонда,
 Илҳом сочар гулга ошиқ, гулпарастман, гулпараст.

Бўлмаса

Яшаганинг ҳисоб эмас, самар — нишонинг бўлмаса,
 Эркин, юксак парвоз этган тиниқ осмонинг бўлмаса.
 Ким ишонч созини чертгай бу жаҳон саҳнасида,
 Жаҳон қурган, меҳмон булган катта айвонинг бўлмаса.
 То қадимлардан улумдир қарвонга пешвоз чиқмоғинг,
 Келмас эрди катта қарвон ором жаҳонинг бўлмаса.
 Билмас меҳмонлар қадрини умрида меҳмон кутмаган,
 Меҳмон кутмоқ бобо мерос, аҳду паймонинг бўлмаса.
 Мард стар мардлар қадрига, етмайди номард ҳеч қачон,
 Мардни номарддин айирган дилда мезонинг бўлмаса.
 Ҳакамлар куп турфа хилдир, ноодиллар оз эмас,
 Кузи имлар, қулга қарар, мансаб, унвонинг бўлмаса.
 Ким ризо булур ҳаётдан қурмаса бирдек тарбият,
 Миллий маддоҳликдин холи илму ирфонинг бўлмаса.
 Боғу бустон, гулистондин учмас тиконлар уруғи,
 Элу юртга жону тандан фидо қурбонинг бўлмаса.
 Севги даргоҳи ҳамиша мунтазир висол тахтига,
 Ошиғу маъшуқ зорланмас агар ҳижронинг бўлмаса.
 Эй Қодирий, фидойилар булсин омон ҳам қучсин шон,
 Не қилардинг шундайин жасур уғлонинг бўлмаса?!

Юракда борим тукайин, ору иймон олдида,
 Чехраси тонгдай чарақлар шу нурафшон олдида.
 Жаннатий ислари балқир гул-гулистон олдида,
 Тўтиё ҳар бир гиёси тилда достон олдида.
 Доврути оламни тутган кўҳна Турон олдида.
 Юрагим куйлар жушқинлаб қутлуг диёр хислатин,
 Юрсалиш йулида шиддат одимлаган қудратин,
 Дам-бадам дононлар ошган жасоратин, гайратин,
 Меҳнатдан ёйиб қулочин оширмоқда шухратин,
 Бунёдин этгум тараннум, аҳду паймон олдида.
 Шунчалар беҳад булурму нафис гунча хиллари,
 Бунчалар нозик очилмиш манглай тер инжулари,
 Яйратиб ҳар бир дақиқа буй уфурмиш йуллари,
 Беқийё гулзор, атирзор йулларин унғ-суллари,
 Сехрию баҳрини суйлай тоза виждон олдида.
 Булбулу тургай навода қушиқ тўқир шод, гурур,
 Нафосат боғида масрур достон уқир, шод, гурур,
 Висолот нақшини ҳар он дилга чекур шод, гурур,
 Беармон меҳнат китобин ёзиб чиқур шод, гурур,
 Мен ҳам ижод тугёни бирла сайрай бустон олдида.
 Жасорату салоҳият масканидир бу диёр,
 Матонат учқуни чақнар майдонидир бу диёр,
 Ақлу заковатни тоблар учоғидир бу диёр,
 Озод меҳнат, ижод, бунёд қайноғидир бу диёр,
 Шарофатин куйлаш бурчим, меҳнаткаш жон олдида.
 Бунёд баҳсида қутармиш кашфиётлар тугини,
 Истиқболдин истиқболга бошлаб, кериб қуксини,
 Юракларда ёндирибон келажакнинг чўғини,
 Уйғотиб қатта-кичикда ёниқ, сунмас туйғуни.
 Иродамни аён эткум марду майдон олдида.
 Хурлик, тинчлик, дўстлик назмин куйлаб-янгра, қушигим,
 Ҳаёт, меҳнат-заҳматга шон тилаб-янгра, қушигим,
 Хур, шод элим, бахти, фаҳрин суйлаб-янгра, қушигим,
 Элдан-элга парвоз айлаб, суйла, янгра, қушигим,
 Қодирий ёзгил қанотинг дориломон олдида.

Абдулхай Носиров

ЯЙРАСАМ
ДИЛЛАРИНГДА
КУН БУЛИБ...

* * *

Кеча оқшом бағрима келди азоб уйғали,
Азоб нима, кўзима келди сароб уйғали.

Ёсумандай сочини тараб келди қошима,
Тиглар уриб кўксима келди шитоб уйғали.

Қон сачратиб уфқларга қонларимдан ёзғали,
Тонгда алвон бошимга келди итоб уйғали.

Тошдай уйнаб дилимни дарёларга отғали,
Дарё булиб қалбима келди хароб уйғали.

Далаларга баҳордай сочғали тез хунларим,
Жонима, оҳ, жонима келди хитоб уйғали.

Қаҳри бирла меҳрима ичирғали захрини,
Тун демниш қаттол эмас, келди офтоб уйғали.

* * *

Наво айлаб, наволарни маконлардан топмадим,
Ҳаво айлаб, ҳаволарни осмонлардан топмадим.

Баҳоримнинг қучоғида лолалардай бузласам,
Жудо айлаб, жудоларни жаҳонлардан топмадим.

Баҳоримнинг дудоғида нолалардай сузласам,
Нидо айлаб, нидоларни ҳайронлардан топмадим.

Саҳролардан утиб йулим, куйиб тилим чулласам,
Гадо айлаб, гадоларни суронлардан топмадим.

Тирикликнинг сувратини битганларни қуёшга
Дуо айлаб, дуоларни осмонлардан топмадим.

Ут севгини эрк деб билсам, балолаларга бошлади,
Фидо айлаб, фидоларни қурбонлардан топмадим.

Машраб каби Машрабимни иймонлардан ахтариб,
Жафо айлаб, жафоларни иймонлардан топмадим.

Оқ кўксимдан уснб чиққан боғларида, Абдулхай,
Вафо айлаб, вафоларни замонлардан топмадим.

* * *

Йиғласам, майли, жоним, йилама жоним, бироқ,
Тигласам, майли, жоним, тиглама жоним, бироқ.

Дасталаб гуллар узсам сен учун гулшанлардан,
Боғласам, майли, жоним, боғлама жоним, бироқ.

Бусаддай гулларимни сочсам ёр, сочларингга,
Чўгласам, майли, жоним, чўглама жоним, бироқ.

Бузласам булбулдайин адашиб бул боғларда,
Доғласам, майли, жоним, доғлама жоним, бироқ.

Яйрасам дилларингга кун булиб, қамар булиб,
Сақласам, майли, жоним, сақлама жоним, бироқ.

Гул булиб гулларимдай яшнасам, куйсам тагин,
Оқласам, майли, жоним, оқлама жоним, бироқ.

Бош куйиб болишингга, Абдулхай, шоҳ гулдайин,
Ухласа, майли, жоним, ухлама жоним бироқ.

* * *

*Дуст билмади, юрагим куйганлигин билмади,
Тошлар отиб юрагим уйганлигин билмади.*

*Баланд эди осмоним, хаёлларим етмаган
Парвозларни юрагим суйганлигин билмади.*

*Богларимни тонгларим қушларига тутганим,
Меҳрларим юрагим уйганлигин билмади.*

*Гумбурлаган баҳорим селларида оқмади,
Чақмоғини юрагим туйганлигин билмади.*

*Юрагимнинг тафтини босмай бутун, майлари,
Қон майларга Абдулҳай туйганлигин билмади.*

* * *

*Юсуф булиб йигладим саҳарлари кучангда,
Тукилиб қон кузларим гавҳарлари кучангда.*

*Сочанларим гулмиди ё дилларимнинг чуғлари,
Босиб чиқсанг пойандоз гулбарглари кучангда.*

*Мажнунтоллар сочларинг уйнаганми паришон,
Мушқу анбар сочларинг шакарлари кучангда.*

*Ҳолим куриб куларму муралаб гул, олулар,
Олу булай, гул булай — кавсарлари кучангда.*

*Майли, дардим айтгани соқчи булай шомлари,
Осмонимни ёритган қамарлари кучангда.*

*Шуъладай оқ меҳрингни сунларида юв кўксим,
Учмаса бас, қаҳринг каптарлари кучангда.*

*Абдулҳайнинг кузлари умидини изласа,
Ёр, ашъорин уқисанг дафтарлари кучангда.*

Дунё билан розма-роз

Вольфганг Борхерт

Нон

ХИКОЯ

Аёл тўсатдан чўчиб уйғонди. Соат тунги икки ярим эди. Назарида ошхонада кимдир нимагадир туртингандай бўлди. Уша тарафга қулоқ осди. Жимлик эди. Шу қадар жимликки... У қўлларини ёнга ташлаб, унинг бум-бушлигини сезди. Э-ҳа, ана гап қаёқда экан. Аёлнинг нафаси ичига тушиб кетди.

У аста ўрнидан турди ва қоронги хонани бир-бир босиб, ошхонага кирди. У ерда нимадир оқариб кўрингандай бўлди. Чироқни ёқиб юбориб эди, қарангки, эри... Энди улар ички кўйлақда, тунги соат икки яримда, яна ошхонада бир-бирларига рубару туришарди.

Ошхонада, стол устида нон солинган ликопча турар, унда кесилган нон ва пичоқ бор эди. Оёғидан совуқ ўтгандек бўлиб, аёл жунжика бошлади.

— Ошхонада кимдир юрибдимикан, деб ўйлабман, — деди эри атрофга жавдираб.

— Менинг ҳам қулогимга нимадир чалингандай бўлди, — деди аёл ва шу дамда унинг тунда кўйлақчан жуда қаримсиқ кўринаётганлигига ажабланди. Олтмиш уч ёшга кирди-да, ўзиям. Кундузи сал ёшроқ кўринарди.

Кампирим ҳам қариб қолибди, деб ўйларди эркак ҳам шу тобда. Ич кўйлақда янаям кексайиб кўринаркан, тавба.

— Оёғингга бир нарса илиб олсанг булмайдимми? Шундай совуқда ялангоёк турибсан-а, шамоллаб қоласан-ку, — деди у.

У эрига қарамади ҳам. Шунақа ёлғон сўзласа, чидай олмайди. Ахир, бир ёстиққа бош кўйганларига ўттиз туққиз йил бўляпти-ю, ҳалиям тил учида сўзлайди.

— Қара-я, ошхонада нима юрибди дебман, — эр шундай деб хонанинг у бурчидан-бу бурчига бемаъни тикилди. — Ниманингдир овозини эшитгандай бўлдим.

— Менга ҳам шундай туюлиб эди. — Аёл дастурхондаги увоқларни қўли билан туплай бошлади. — Ҳар қалай, ҳеч нима йўқ экан-ку.

— Рост айтасан, ҳеч нима йўқ экан, — эрининг овози ҳам ғайритабиий чиқди. Аёл эрига ачинди:

— Урнингга ёта қол, уша тарақлаган нарса ташқарида экан. Шамоллаб қолмагин тагин.

Эр дераза тарафга қаради.

— Ҳа, ташқарида бўлса керак.

Аёл ликобча тарафга қарагиси келмай, чироқни тезроқ учирни истади.

— Албатта ташқарида, қаерда буларди. Шамолда тарнов деворга тегиб, тарақлаб туради. Уша тарнов бўлса керак.

Улар қоронги йўлақдан қайтиб ётоқхонага ўтдилар.

— Ҳа, ўзиям шамол туни билан увлаб чиқди-да.

Уринларига ётишгач, аёл ҳам эрига қўшилди:

— Шамол булгач, тарнов экан-да.

— Мен бўлсам, ошхонадами деб ўйлабман. — Эри уйқу аралаш гўлдиради. Овозидан алдаётгани сезилиб турарди.

— Ҳаво ҳам совубди, — эснади аёл. — Кўрпани ёпмасак бўлмас. Хайрли тун.
— Хайрли тун, — аранг жавоб қайтарди эр. — Совуқ чаккимас.

Сунг атрофга сукунат чукиб, бир неча дақиқа утгач, аёл эрининг кавшанаётганини сезди. Уйғоқлигини билдирмасликка тиришиб, жим ётаверди. Эри ҳамон бирдек кавшанаркан, аёлнинг кузи илинди.

Кейинги куни оқшом эри уйига қайтгач, аёл унинг олдига купроқ — тўрт бурда нон кўйди. Одатда уч бурда кўярди. — Бемалол олавер, ош бўлсин, — деди эрига.

Эр эса, нонни иштаҳа билан еяркан, сезмаганга олиб, бошини кўтармади ҳам. Шу дамда аёлнинг эрига раҳми келиб кетди.

Олмон тилидан Мирзаали АҚБАРОВ
таржимаси.

Генрих Бёлль

(1917—1985)

Нобель мукофоти совриндори (1972)

Менинг ғамгин юзим

Ҳикоя

Портда турволиб чағалайларни кузатаётганимда менинг ғамгин юзим шу мавзеда навбатчилик қилаётган миршабнинг эътиборига тушибди. Қушларга маҳлиё бўлиб қолибман. Улар озуқа илинжида гоҳ осмонга ўқдек сапчиб, гоҳ пастга тошдек шувиллаб тушаркан, ҳаракатлари бекор кетарди. Порт бўм-бўш, қорамой тўкилиб, юпқа, яшил парда қоплаганидан қуюқ туюлаётган сувда ҳар бало сузиб юрибди. Биронта пароход кўринмайди, кўтарма кранлар занглаб ётибди, омборлар таназзулга юз тутган, ҳатто каламушлар ҳам портнинг вайроналарида кўринмайди. Шунчалик жим-жит эди бу ер. Ташқи дунё билан алоқа узилганига кўп йиллар бўлган.

Мен битта чағалайни танлаб олдим-да, учишини кузатдим. Ҳуркоғич бу қуш момақалдиروқни олдиндан сезган қалдирғоч сингари кўпинча сувга яқин учади, онда-сонда қийқириб тепага кўтарилади-да, шерикларига қушилиб кетади.

Агар шу пайт менга, тила тилагингни, дейишса, бир бурда нон сураган бўлардим. Уни майдалаб-майдалаб сувга отардим-да, бетартиб учаётган қушларга аниқ йуналиш бериб, қулоқни қоматга келтираётган чийиллашларни бузиб юборардим, нон бўлаклари ва ушоқлари ёрдамида бу айқаш-уйқаш ҳаракатлари овозларни гўё тараб-тараб, чиройлик қилиб кўярдим. Бирок, ўзим ҳам шу қушлар сингари очман, чарчаганман, ғамгин бўлсам-да, бахтиёрман. Бу ерда қушларни бўм-бўш чўнтакка тиқиб, ғамдан маст бўлганча чағалайларни кузатиш шунчалик маза эди!

Қўқисдан, елкамга тураларга хос қўл келиб тушди ва «Ортимдан юринг!» деган буйруқни эшитдим. Қўл елкамни эзиб, мени ўзига қаратмоқчи бўлди. Мен қайрилиб қарамасдан қўлни елкамдан силкиб ташладим-да, хотиржамгина «Эсингиз жойидами?» дедим.

— Миллатдош, — деди ҳалигача менга кўринмай турган одам, — огоҳ-лантираман!

— Менга қаранг, жаноб!

— Қанақа жаноб?! — қаҳр қилди одам. — Биз ҳаммамиз миллатдошмиз!

У ёнимга турволиб, қиялаб қаради, мен эса осмонда дайдиб юрган нигоҳимни миршабнинг «саховатли» кўзларига чўктиришга мажбур бўлдим. Ун йиллар давомида хизмат бурчидан бошқа нарсани туймаган, буқадек келадиган бу одам ута жиддий эди.

— Нимага асосан, — дея гап бошладим.

— Асослар етарли, — чурт кесди у. — Ғамгин юзларингиз.

Кулиб юбордим.

— Куладиган гап эмас!

Унинг қаҳри ростакан эди.

Аваллига, бу миршаб зерикканидан менга тиргальяпти, деб уйладим, чунки кўзига рўйхатдан ўтмаган биронта фоҳиша, биронта маст денгизчи, ёки ўғри, ёки ҳарбий қочоқ ташланмаяптики, уларни ушлаволса! Энди, у ҳазиллашмаётганга ига, ҳақиқатда ҳам мени ҳибсга олмоқчи эканига ишонч ҳосил қилдим.

— Ортимдан юринг!

Нега энди? — сўрадим босиқлик билан.

Шунда чап билагимни ингичка занжир чирмаб олганини сезиб, «Оҳ, ўлдим!» дедим ичимда. Чарх уриб учаётган чағалайларга, гўзал осмонга охирги марта қарадим ва силтаниб чиқиб ўзимни сувга отмоқчи бўлдим. Яна панжаралар ортига ташланишдан ёки ёлланган жаллодлар қўли билан хилват бир ерда бўғилиб ўлгандан кўра мана шу ифлос сувда чуқиб ўлган яхшироқ туюлди менга. Бироқ, миршаб занжирни қаттиқ тортиб, мени ўзига яқинлаштирди, қочиш ҳақида уйлаш бекор бўлиб чиқди.

— Нега бундай қиялпсиз? — дедим такроран.

— Қонун бор: ҳамма бахтиёр бўлиши керак.

— Мен бахтиёрман! — ҳайқириб юбордим.

— Ғамгин юзларингиз айтиб турибди, — кесатди миршаб ва бошини чайқаб кўйди.

— Бу янги қонун бўлса керак?

— Эълон қилинганидан буён ўттиз олти соат ўтди. Сиз эса, ҳар қандай қонун матбуотда чиққанидан йигирма тўрт соат ўтгач, кучга киришини билишингиз керак

— Мен бунақа қонунни билмайман.

— Қонунни билмаслик жазодан халос қилмайди. У ҳамма овозкарнайлардан эшиттирилди, ҳамма газеталарда босилди, тараққиётнинг бунақа воситаларидан фойдаланмайдиганлар учун эса, — дея миршаб менга нафрат билан қараб кўйди, — бутун империя буйлаб варақалар тарқатилди. Шунинг учун кейинги ўттиз олти соатни қаерларда ўтказганингизни ҳам аниқлашга тўғри келади.

У мени тезроқ судрай кетди. Шундагина эгнимда пальто йўқлигини, совуқ эканини сезибман, шундагина қорним очлиқдан қулдираётганини эшитибман, шундан кейингина соқолларим ўсиб кетганини, ювинмаганимни, жулдурвоқи эканимни, ҳамма миллатдошлар соқолларини қиртишлаб, ювиниб-тараниб юришлари, бахтиёр ва тўқ бўлишлари кераклиги ҳақида қонунлар борлигини эслабман. Миршаб мени олдига солиб, туртиб борарди, гўё мен ўғирлик қилиб қўлга тушган қуриқчи тасқараману энди ширин хаёллар билан қўққайиб турадиган полиз ва томорқаларни тарк этишим керак.

Кўчаларда одам кўринмайди, полиция идораси узоқ эмас. Мени озодликдан маҳрум этишлари турган гап, бунга баҳонани бир пасда топадилар. Миршаб мени ёшлигимдан қадрдон кўчаларда етаклаб бораётганидан дилгир бўлдим. Бу ерлардан мен портдан қайтаётганимда утардим, айқаш-уйқаш бўлса-да, чиройли; кўюк буталар билан қопланган боғларида; ўт босган йўлларда шунчаки тентирдим. Афсус, буларнинг ҳаммаси бўлиб-бўлиб ташланган, урилган, қайчиланган. Чорси-чорси бўлақларга ажратилиб, содиқ фуқароларнинг турли уюшмалари душанба, чоршанба ва шанба кунлари ҳарбий машқлар ўтказиши учун мослаштирилган. Фақат осмону ҳаво илгари — юрак орзуларга, ширин хаёлларга тула вақтларда қандай бўлса, шундайлигича қолган.

Йул-йулакай мен ишқий эрмакларга мўлжалланган баъзи казармалар тепасига, кимлардир чоршанба кунлари жинсий шавқ-завқ олишга навбати келишини эслатиб турадиган расмий нишон илиб қўйилганига кўзим тушди. Баъзи қовоқ-хоналарга ичкилик нишонини илиб қўйиш ҳуқуқи берилган шекилли, кўндаланг тортилган иккита оч жигарранг ва битта тўқ жигарранг тасмали давлат рамзи туширилган кружалар кўзга ташланади. Бу кунда пивохўрлик роҳати насиб этганларнинг расмий рўйхатига киритилган миллатдошларнинг юраги шодликка тўлиб-тошиши шубҳасиз.

Рўпарамиздан чиқиб қоладиган ўткинчиларнинг юзларида гоёта тиришқоқлик акс этади, улардан уфуриб турган ғайрат-шижоат миршабга кўзлари тушган заҳоти янада кучайиб, қадамларини тезлатадилар, юзларида мажбуриятни бажо келтирганлик ифодаси кўринади. Дуконлардан чиқаётган аёллар эса, уларга лозим бўлганидек, теварак-атрофга бахтдан кўзлари ёниб, чақнаб қарашга ҳаракат қиладилар. Аёллар яхши овқатлар билан давлат ходимларининг куч-қувватини тиклашга даъват этилган уй бекаси бўлганлари учун ҳам, қонун, улар шод, қувноқ ва тетик-бардам бўлишларини талаб қилади.

Бироқ, одамлар бизга рўпара келишдан ўзларини усталик билан олиб қочардилар: кўчадаги жонзотнинг ҳар қандай кўриниши биздан йигирма қадам наридаёқ кўздан ғойиб бўлар, ҳар ким йулида биринчи учраган дуконга ёки муюлиш

ортига узини уриб кетишга ҳаракат қиларди, айримлар, бегона уйларга кириб кетиб, эшик ортида қалтираб, бизнинг қадам товушимиз тингунча кутарди.

Фақат бир марта, биз чорраҳани кесиб ўтган дақиқада қарияга рўпара келдик. Унинг кўкрагида мактаб ўқитувчисининг нишони бор экан. Қария бизга дуч келишдан узини обқочолмади, беихтиёр, бурчини бажаришдан бошқа иложи қолмади: қоидага мувофиқ даставвал итоаткорлик белгиси сифатида кафтини пешонасига уч марта уриб, миршабга салом берди, кейин, менинг бетимга уч марта тупурди ва бундай ҳолатларда айтиши шарт бўлган «Ифлос! Сотқин!» деган ҳақоратларни айтди. Туфлаётганда у мўлжални аниқ олдию, лекин исиб кетганидан оғзи қуриб қолганми, ҳар ҳолда менга майда томчилар келиб тегди. Мен бўлсам қонунга хилоф равишда туфукни енгим билан, беихтиёр артибман. Бунинг учун миршаб кетимга бир тегди, икки курагим ўртасига мушт туширди ва хотиржамлик билан «Биринчи босқич» деб тушунтирган бўлди. Яъни, полициянинг ҳар қандай мансабдори қўллайдиган энг биринчи ва енгил жазо чораси, демоқчи.

Ўқитувчи шоша-пиша биздан узоқлашди. Бошқа ўтқинчилар ўз вақтида бурилиб кетишга улгуриб қолдилар, фақат, бир рангпар, шишинқираган аёл ишқий казарма олдида, шарт бўлган кечки сайрни баҳариб юрган экан, ҳаво орқали менга ўпич юборди ва мен миннатдор жилмайиш билан жавоб қайтардим. Миршаб буларни сезмаганга олди, узини. У бошқа ҳар қандай одамни жазолаши мумкин, лекин бунақа аёллар узбошимчалик қилишига эрк бериш тақиқланмаган. Кўкларга кўтариб мақталган қонун бундай аёлларга тааллуқли эмас, чунки давлат ходимларининг иш қобилиятини кўтаришда ҳеч ким уларчалик ёрдам беролмайди. Аммо, бундай имтиёзни давлат фалсафаси фанининг уч карра дўхтири Бляйгёт расмий, умуммажбурий фалсафа журналида қоралаб чиққан. Мен бу ҳақда кечагина, пойтахтга келаётиб бир деҳқоннинг ҳовлисидаги ҳожатхонага кирганимда, газета парчалари ўқувдим. Қайсидир бир талаба, эҳтимол, ўша деҳқоннинг ўғли, уч карра дўхтирнинг мулоҳазаларини чуқур маъноли сўзлар билан шарҳлаб, газета четига ёзиб ташлабди.

Бахтимга, сирена товуши увиллаган пайтда биз полиция маҳкамасига етган эдик. Демак, бир неча дақиқадан сунг кучаларга юзида сокин бахт уфуриб турган одамлар (ҳа, ҳа, айнан сокин бахт, чунки иш кунининг охирида бахтни жўшқин ифодалаш иш оғир бўлганини аңглатади; шод-хуррамлик эса иш кунининг бошланишида ҳамроҳ бўлиши керак) тулиб кетади ва уларнинг ҳар бири менга туфлаб ўтиши лозим. Шундай бўлармиди ё бошқача, ҳар ҳолда сиренанинг увлаши ўн дақиқадан кейин иш куни тугашини билдиради, ишловчиларнинг бари шу ўн минут ичида ҳозирги олий ҳукмдорнинг «Бахт ва совун!» — деган шиорига мувофиқ яхшилаб ювиниши талаб этилади.

Полициянинг бетон харсангни эслатадиган маҳкамаси эшигини иккита миршаб қўриқляпти, мен ўтаётганимда улар тайинланган «тан жазоси чораси»ни қўллаб, кўндоқ билан бошимга қаттиқ уришди ва туппончани кўкрагимга нуқишди, чунки давлат чиқариб қўйган биринчи рақамли қонуннинг преамбуласида бундай дейилган: «Полициянинг ҳар бир мансабдори, ўз лавозимига яраша ушланганининг (ҳисобга олинган одамни шундай аташади) танасида ҳужжатли из қолдириши керак; жиноятчини тутиб олган мансабдор бундан мустасно, чунки у тан жазоси бериш имкониятларидан сўроқ пайтида фойдаланиш ҳуқуқига эга».

Қонунда яна бундай дейилади: «Полициянинг ҳар бир мансабдори қонун олдида айбдор бўлган ҳар қандай одамни шахсан ўзи жазолаши мумкин ва зарур. Жазо беришда навбат кутиш шарт эмас, шундай навбат юзага келиши эҳтимоли бор, холос».

Биз уззу-ун, икки томонида кўплаб катта-катта деразалари бор, деворлари бум-бўш йўлақдан ўтдик, олдимизда пайдо бўлган эшик ўз-ўзидан очилди. Киравертишдаги посдон биз ҳақимизда хабар берди. Ҳамма бахтли, қонун олдида итоаткор ва бағатриб, ҳар куни тайинлаган ярим кило совунни кўпиртириш билан банд бўлаверганидан ушланган (ҳисобга олинган)нинг пайдо бўлиши бир воқеа эди.

Биз кириб борган яримялангоч хонада битта ёзув столи, телефони билан, ва иккита оромкурси бор; мен хонанинг ўртасида тик туришим керак; миршаб дубулғасини ечиб ўтирди.

Бошланишига сукунат ҳукм сурди, ҳеч нима бўлмади. Доим шунақа қилишди ва бу — энг ёмони. Вақт ўтган сайин юзимда бахтсизлик аломатлари кучайиб бораётганини сезиб турибман. Бунинг устига ўлгудек чарчаганман, очман, ҳалок бўлишим муқаррар.

Бир неча сониядан кейин кичик терговчининг оч жигарранг формасини кийган, ранги учган, новча бир одам кириб келди ва ҳеч нима демасдан оромкурсига ўтирди-да, менга синчиклаб қаради.

- Хунар?
- Оддий миллатдош.
- Туғилган йил?
- Биринчи, биринчи... йигирма биринчи йил.
- Машгулот?
- Маҳбус.

Терговчи миршаб билан кўз уриштириб олди.

- Қачон ва қаердан озод этилган?
- Кеча, ун иккинчи корпус, ун учинчи камера.
- Қаёққа йўлланган?
- Пойтахтга.
- Хужжат!

Чўнтагимдан озодлик ҳақидаги гувоҳномани чиқариб, терговчига узатдим. У гувоҳномани курсатмаларим ёзилаётган қалин, яшил қоғозга тугнаб қўйди.

- Нима учун қамалган?
- Бахтиёр юзим учун.

Терговчи ва миршаб яна бир-бирларига қараб олишди.

— Аниқроқ! — деди терговчи.
— Олий ҳукмдор вафот этган йиллиги — умумий мотам кунида юзим бахтиёр экани миршаблар эътиборини ўзига тортган.

— Муддат?

- Беш.
- Хулқ?
- Ёмон.
- Аниқроқ!
- Хизмат бурчларидан бош тортиш.
- Сўроқ тугади.

Кичик терговчи ўрnidан туриб келди-да, бир мушт уриб, олдинги учта тишимни синдирди. Бу — мен ута хавфли жиноятчи сифатида махсус тамғаланишим кераклигини билдиради. Бунақа қаттиқ жазо чорасига йўлиқаман деб ўйламагандим. Кичик терговчи чиқиб кетгандан кейин хонага тўқ жигарранг форма кийган барзанги — терговчи кириб келди.

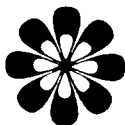
Терговчи, катта терговчи, бош терговчи, судья, бош судья, ора-чора мени тутиб келтирган миршаб, ҳаммалари қонун кўзда тутган жазоларни беришди. Бир вақтлар юзим бахтли қурингани учун беш йилга қамалган бўлсам, энди, ғамгин юзим учун ўн йилга ҳукм қилишди.

Умумий бахтиёрлик ва совундек кўпирган роҳат-фароғатга ғарқ бўлган шу ўн йилдан ўлмай қутулиб олсам, юзимда ҳеч қандай ифода бўлмаслигига ҳаракат қиламан.

1950 йил

Русчадан Қудрат ДЎСТМУҲАММАД

таржимаси. Сентябрь, 1999 йил.

* * *
Сеҳрли тун, руҳим руҳингга туташ,
Юрак бахтдан тошар. қувончдан тошар.
Ё раб, қалбинг бунча қалбимга ухшаш,
Дилингга вулқондек орзулар яшар.

Сени излаганман балки минглаб йил,
Балким яшаганман сени соғиниб.
Оҳ, бунча хокисор буларми кунгул,
Бутун осмондирман сента топиниб.

Бутун оғулардан холиман, жушдим,
Бутун ёлгонларга алданмас қузлар.
Умримга минг йиллик мазмунлар қушдинг,
Девонаман энди изингни излаб.

Утиб бораяпман, чора йуқ куйсам,
Эрга тонг балким бахт кетар адашиб.
Азизим бир лаҳза эслабми куйсанг,
Яшарман руҳинг-ла руҳим сирлашиб.

Сеҳрли тун, руҳим руҳингга туташ.

* * *
Бунчалар суймоқни истайди кунгул,
Суймоқ жаҳаннамнинг оловига тенг.
Бир исм тафтига беролмай бардош,
Кетсам дунё менга куринмайди кенг.

Кетсам, азобларни елкамга ортиб,
Бир сийрат сеҳрига бандилар булсам.
Кетсам, ишқ майини ичсам ютоқиб,
Улгунча сени деб, сени деб улсам.

Юрак азобига дошим етмайди,
Кузларим — меҳрингдан қонмаган кудук.
Сен кетма, сенингсиз куним утмайди,
Сен булсанг, бағримда ҳеч бир ғамим йуқ.

Дунё шартларига ҳеч қунолмайман,
Сен келдинг, кетмоқни унут бир умр.
Сен — менинг номимга боғланган нурсан,
Сенинг-чун тангримга беҳисоб шукур.

Сен келдинг, умримни бир чаман этдинг,
Ҳиссиз юрагимга мангу ишқ солиб.
Сен менинг боғимни бир гулзор этгин,
Утайлик бир умр севгидан қониб...

Бунчалар суймоқни истайди кунгул?!

* * *
Бир кун меҳрингиздан тулиблар эдим,
Бир кун қузингизда кулган эдим, мен.
Бутун бахтингизни гулларга боғлаб
Азизим, хуш қолинг, энди кетайин.

Куп азият чекди нозик қалбингиз,
Аламлар ичдингиз, ситамлар ютиб.
Сизга гул булмадим, бу кунгул ярим,
Сиз менсиз, мен сизсиз кетгаймиз утиб.

Сизни дунёлари куп курди менга,
Қисмат қушигини куйиб айтаман.
Осмону фалакка чиқиб фиғоним,
Азизим, хуш қолинг, энди кетаман.

Қарғаманг, тилга ҳеч олманг аччиқ сўз,
Ногоҳ оромингиз бузса ҳам — тилсим.

Фируза

СЕН —
МЕНИНГ
НОМИМГА
БОҒЛАНГАН
НУРСАН

Куксингизга сингиб кетса қаргаманг,
Менинг муҳаббатга афсона исмим.

Бир кун меҳрингиздан тулиблар эдим...

* * *

Дилимга азобнинг сувин ичирдим,
Узим бичим бичдим покдил руҳимга.
Фалакка бермагум тангрим кечиргин,
Лекин ҳадя этма гамнинг кўҳига.

Қалбимни шаббода шилдиратинг шод,
Найсонлар кетинглар юзимни ювиб.
Э воҳки, булмади кунгўл дилшаббод,
Бахт гуноҳ қулимни юборди қўйиб.

Саҳарлар сойларга дилимни ёрдим,
Сойлар-эй сирларни бунча севдингиз?!
Гар юрак само-ла юзма-юз эса
Қулайди севгига асранди бир қиз...

* * *

Кетдим нигоҳимдан қулгулар тинди,
Юрак минг армонни жим қучиб ётар.
Қароғимга гамлар суврати инди,
Йиғлаб ғнаётган сўзимга қайтар!

Утдим тушларимда аллалар айтиб,
Қуешлар дил қукин қилмади тавоф.
Саҳар нигоҳимдан уйғотган упиб,
Субҳда салом айтган рузимга қайтар!

Кундузлар шўх қулган насим мен эмас,
Сиздан кетмоғим-чун келмадим қайта.
Гуллар пойингизни упганим эмас,
Тийнатим, сийратим ўзимга қайтар!

Минг иккинчи кеча эртаги эдим,
Шаҳризод бир кунмас, бир куни айтар.
Унут булмоқ учун йиғлаб булдим,
Кел, дийдам нуруни қўзимга қайтар!..

* * *

О, кунглум маскани олтин қафасми,
Юракка ташрифинг ё бир нафасми,
Пойингда титраниб турган бир хасми,
Нечун билолмадинг кунглумни менинг?!

О, сенинг дунёингда менинг куним йўқ,
Дилим — ҳур оҳую, қўқсимда бир ўқ,
Дунёмда боримсан, минг бир тасаддуқ,
Нечун билолмадинг кунглумни менинг?!

Билсанг саройимда султон эдинг, сен,
Узим тупроқ эдим, осмон эдинг, сен,
Бемаҳал қутилган меҳмонмидинг, сен,
Нечун билолмадинг кунглумни менинг?!

О, кунглум маскани олтин қафасми?!

* * *

Севинчим йиғлайсан қўзларинг маржон,
Юрагинг ҳасратдан оғир олар тин.
Узлитинг кашф этган шу улуғ дамни
Дардли варақларга, майли, яширгин.

Дунё пароканда, қўзларингни оч.
Утиб кетгусидир бу гамгин кузак.
Ҳали куп, куп ширин тушлар курасан,
Мен меҳр қулбамда айтаман эртак...

Маматқул Ҳазратқулов

АФҒОНЛИ КУНЛАР

Қисса¹

Бешинчи боб

1

Кўклам келди. Адирларнинг кунгай томонида майсалар ниш урди. Ҳаво илиб қолди. Темир, у билан бирга келган йигитлар бу ернинг шароитига мослашиб кетдилар. «Қария»ларнинг ёшларга зуғуми анча сусайди, бинобарин, улар ҳам анча «улғайиб» қолдилар. Булар-булмасга Новчадан дакки эшитаверадиған, туртки еб, жазо олаверадиған Носиржон энди бу балолардан бир қадар халос бўлди.

Икки ойча бурун Темир бўлинма командири қилиб тайинланди. Энди у ўн икки аскарга бош.

Ана шундай кунларнинг бирида уларнинг ротасига жанговар топшириқ берилди. Қишлоқдан тўрт-беш чақирим наридаги бир ғорда душман ўрнашиб опти. Йуқ қилиш керак.

Рота командири капитан Волков бошчилигида ўнта бронетранспортёрга ўтиришиб ярим тунда ўша ғор тарафга йулга тушдилар. Ҳаммада автомат. БТР на баланд-пастликка, на ўйдум-чуқурга парво қилади. Музёрар кема сингари париллаб илгарилайди. Волков утирган БТР олдинда, унда дурбин ҳам бор. Темирнинг бўлинмаси бешинчи-олтинчи БТРда. «Душман қанча экан? Балки капитан билар... Жиддий отишма булса керак», деб ўйлаб борарди Темир. Олдин ҳам бирикки жанг қилишди. Аммо у даражада кўп давом этмаган. Қисм жойлашган худуддан ўтаётган душманга ўқ отишганди. Ким билади, озчилик булганми, қаттиқ қаршилиқ кўрсатмай қочишган эди. Ҳозир ўзлари душман уясига бостириб боряптилар. Уйкуда ётган жойида қириб ташлаш керак. Режа ва топшириқ ана шундай. Шу иш мўлжалдагидай амалга оширилса яқин-атроф душмандан тозаланади.

Бир муддат юришгандан кейин, тўхтанглар, деган буйруқ булди. Волков взвод ва бўлинма командирларини тўплади. Ғорга жуда яқин қолганини, душман сони аниқ эмаслигини, маълумотларга қараганда, камида уч юзта эканини айтди, шу боис ниҳоятда ҳушёр ва дадил бўлишликни, қайси машина қайси тарафдан боришини қаттиқ тайинлади. Буйруқсиз ҳар ким ўзича ҳаракат қилмасин. Мен билан алоқани узманглар, деди. Иложи булса ўзимиз тинчитамиз душманни, кучимиз етмаса артиллериядан ёрдам сўраймиз.

Ҳамма ўз жойига кетди. Буйруққа биноан Темир утирган бешинчи машина

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

туғридан бориши керак. Машиналар белгиланган чизик буйича аста-секин жилмоқда. Темир ойначадан ташқарини кузатди. Сунгра, милни тушириб, снарядларни босув нуқтасига тўғрилади. Шу пайт рупарада — тахминан беш-олти метр нарида бир одам кўринди. Темирнинг назарида у ҳарбий кийимда эмас, афгон фуқароларидан эди. Беихтиёр машинани бошқариб бораётган операторга «Тухта!» деб юборди.

— Нима гап? — деди оператор.

— Одамни кўрмаяпсанми, босиб кетасан-ку?!

Оператор ҳайрон бўлди:

— Қани одам, қанақа одам?

— Кўрмисан?! — бақариб юборди Темир. — Қанақа одам буларди, одамга ухшаган одам-да.

— Ҳеч қанақа одамни кўрмаяпман, — деди оператор. — Тухтасак бўлмайди.

Бошқа жангчилар ҳам ҳайрон қолишди. Улар ҳам рупарада ҳеч ким йўқлигини айтишди. Темир хижолат тортди. Наҳотки, кўзига кўринган бўлса? Кўрқдимми? Нимадан кўрқди? Бари-бир сир бой бергиси келмади.

— Тухта деяпман! Бегуноҳ одамни янчиб кетмоқчимисан?

Оператор машинани тухтатди-да, Темирга ажабланиб қаради:

— Ахир бу уруш...

— Э, урушни падарига лаънат!

Ташқи алоқадан взвод командирининг қичқириғи эшитилди:

— Бешинчи, нега довдирайсан? Нимага тухтаяпсан? Ким буйруқ берди сенга? Олга!

Оператор машинани юрғизди.

Шу маҳал чап томондан шувиллаб снаряд учди. Қаршидан ҳам ўқ овози эшитилди. Темир сездики, горга етиб келишяпти. Душман хавфни пайқаган. Яна буйруқ келди:

— Бешинчи! Ўт оч! Бул тезроқ!

Тугмачани босиб юборганини Темирнинг ўзиям сезмай қолди. Снарядлар бирин-кетин шувиллаб уча бошлади. Тўплар огзидан чиқаётган олов тун қаърини ёритиб ўтади. Машина тухтаб қолганини на Темир, на оператор сезган эди.

Ташқи алоқадан Волковнинг асабий овози эшитилди.

— Бешинчи! Нимага тухтайсан, ярамас! Бос олдинга! Ҳозир портлатади сени, тезроқ бўл!

Темир, ўзи тухтагани етмагандай, орқадаги машиналар йулини ҳам тўсиб қўйганини англади. Операторга қичқирди. Машина олдинга силжиди. Уч-тўрт қадам юриши билан ўнг томонда — шундоққина ёнида портлаш юз берди.

— Э, хайрият! — деб юборди Темир.

Горга отилган снарядлар душманни инига чўп суқилган аридай тўзғитган эди.

Турли томондан ўқ ёмғирлари қуярди. Темир тўп милини гоҳ ўннга, гоҳ чапга тўғрилайди. Бундай ҳолга тушгандан кейин одам ўзидан ўзи ишга киришиб, қаҳри ошиб кетганини билмай қоларкан.

Душман чинданам кўп экан. Атрофни мўр-малахдай босиб кетди. Улар на снарядларга, на автомат ўқларига парво қилар, ўлганигаям қарамай бостириб келарди. Хатти-ҳаракатлари соғ одамникига ухшамас, қутурган каби ваҳший эди улар.

— Наша чакканга ухшайди, — деди кимдир. — Йўқса бунчалар дадил урушмасди кучли техникага қарши.

— Кўп валдирама, кўзингга қара!

Яна тўп, автомат овозлари оламни тутди.

Жанг ўзоқ давом этмади. Кутилмаганда бостириб келган қудратли техника душманни, улар ҳар қанча кўп, жасур, аламзада бўлмасин, довдиратиб ташлади. Қочишга, бекинишга улгургани улгурди, аксарияти қирилиб кетди.

«Ҳамма жой-жойида тухтасин», деган буйруқ келди. Ўқ овозлари тинди.

Темир енгил нафас олди. Атрофга қаради, ёнидаги жангчиларни суриш-тирди. Шунда билдики, олти жангчидан иккитаси йўқ. Тўс-тўполонда улар қачон, қай пайтда машинадан қўлаганини билмайди. Юраги увишиб кетди, аммо ҳеч кимга ҳеч нарса демади. Хаёлига лоп этиб Носиржон келди. У бошқа машинада эди. «Ишқилиб эсон-омонмикан у?» Носиржон биринчи марта жангга кириши эди. Темирнинг хавотири шундан. Лекин шу тобда ундан хабар олишнинг иложи йўқ.

Буйруқ келди: орқага қайтилсин!

Бир қақирим юришгандан сунг тухташди. Жангчилар машиналардан чиқдилар. Бораётганда сезмаган эканми ёки бошқа йўлдан қайтишдимми, катта бир майдонда туришарди. Шу ерда бироз дам олиш учун рухсат берилди. Шунда Темир

Носиржонни ахтара кетди. Тўда-тўда бўлиб утирганча дуд босган қуролларини тозалаётган жангчилардан суриштирди.

— Темир!

Бу — Носиржон эди. Темир дарҳол таниди. Овоз келган тарафга угирилди. Носиржон унга пешвоз келарди.

— Омонмисан? — деб сўради Темир.

— Худога шукур, узинг-чи?

— Яхшиман.

Ёнма-ён ўтиришди. Қоп-қоронғи тун. Ҳаммаёқ жим-жит. Гуё яқин орада бу ерларда ҳеч нарса юз бермагандай. Юлдузлар жимирлайди — гуж-гуж, шундай яқинки, гуё қўл узатсанг етгудай. Темир осмонга термилиб қолди. Назарида қулоқлари шанғиллар, бир томондан командирнинг буйруғи, бир томондан снарядларнинг овози қулогига урнашиб қолган эди. Юлдузларга боқиб шуларни эсдан чиқармоққа интилди.

Капитан Волков ҳар бир тўданинг ёнига бориб «раҳмат, йигитлар, артиллериядан ёрдам олмай ўзимиз тинчитдик душманни, аммо анча йигитларимиздан, иккита машинамиздан айрилдик», деди. Шунда Темир жангчиларга разм солди: камида утгизи йўқ. Кимлар экан улар? Бу ҳали номаълум эди...

II

Бир ҳафтадан бери Темир Кобулда. Куйбишев раҳбарлигида беш жангчи бу шаҳарга командировкага келган. У Кобул кучаларига ҳайрат билан тикилади. Киноларда кўргани, китобларда ўқигани — шарқона қурилиш услублари анча-мунча сақланган. Кучаларнинг икки тарафи қатор дукон. Энг узун кучалардан бири Майванд ҳам турли дуконлар билан тула. Бу ерда бутун мамлакат савдо олами ўз аксини топгандай.

Баъзи йирик бинолар ёнида бир-икки танк, бронетранспортёр кўзга ташланади. Қуриқчиликда афғон аскарлари туришар, айримлари бош кийимини «ёстик» қилганча юзини офтобга тоблаб мудрарди. Бошқалари машиналарга қизиқиб келган болаларни гоҳ ҳайдар, гоҳида уларни гапга солар, ҳаттоки кунгли ўксимасин деб, улар зирҳли машиналарга чиқишса ҳам индашмасди.

Кобулда вазифалари нимадан иборат? Буни на Темир, на шериклари биларди. Фақат Куйбишевга қулоқ солишади, унинг айтганини қилишади. Бир куни ҳатто Темир сўрадиям, буйруқни бажариб юравер, бошқаси билан ишинг бўлмасин, деди. Ҳозирча тайинли бирон иш қилишгани йўқ. Куйбишев бир ҳарбий қисмга кириб ўтиради, асосий вақти шу ерда ўтади.

— Мана шу мавзеда бизнинг мутахассислар яшайдилар, — деди Куйбишев бир куни айланиб юришганда.

— Бутун бир квартални эгаллаган бўлса, кўп экан-да шўро мутахассислари-ям.

Темирга Куйбишев масхараомуз қаради.

— Гўдакни гапини гапирасан-а, Темир, — деди у жиддий. — Дипломатлар, қурувчилар, инженерлар, таржимонлар, мелиораторлар... Эҳ-ҳе, қай бирини санай, озмунчами... Ахир бу саводсиз афғонларга ҳамма нарсани ўргатиш керак-да. Шунча одам уйдан, бола-чақасидан кечиб, хавф-хатар ичида ишлаб, буларга ёрдам берайлик, деб юрипти-ю, бу ярамаслар яна бизларни ёмон кўради. Иложини топса битта қолдирмай қириб ташласа ҳаммамизни... Нонкўрлар...

Қаерда бўлишмасин, дукондами, бозорда, Темир афғонларга эътибор беради, улар ўзларини хуш кўрмаслигини сезади, улар кўзида шўро аскарларига нисбатан кучли нафрат, газаб акс этиб турипти. Ёш болалардан тортиб, кексаларгача — ҳаммасида шундай кайфият ҳукмрон. Бундан Темир гоҳ эзилади, гоҳ очиги, чўчийди. Аламзада одам қутилмаганда ҳар иш қилиб қўйишиям мумкин-да...

Ўша мавзе кўчаларидан утаётганда Темир атрофга диққат билан разм солади, кузатади: балки бирон-бир ўзбекни учратиб қолар. Ахир ўзбеклардан ҳам анча-мунча мутахассислар, таржимонлар бор-ку.

Ҳаёт тасодифларга тула.

Бир куни оқшом чоғи кўчада дафъатан ўзбекча сўз қулогига чалинди. Орқасига угирилиб қараса, ўрта ёшлардаги, пешона сочлари бироз тўкилган, истараси иссиқ бир одам ўғилчаси билан ўзбекча гаплашиб келяпти. Беихтиёр унга салом берди. Бояги одам ҳам ҳеч ажабланмай алик олди. Бу ерда ўзбек жангчиларини куравериб ўрганиб қолган бўлса керак-да.

— Кечирасиз, ўзбекмисиз? — деб сўради Темир.

— Ҳа. Сиз-чи?

— Менам.

— Қачон келдингиз?

— Олти ой бўлди.

— Қаерликсиз?

— Самарқанддан.

Бояги одамнинг думалоқ, йирик-йирик кўзлари чақнаб кетди.

— Самарқанддан? Қаеридан?

— Ургутдан.

— Оббо, зўр-ку, — шундай деб Темирга қўлини узатди. — Менинг отим Ҳасан, менам самарқандликман, бир йилдан бери шу ерда ишлайман, таржимонман.

Хуллас, танишиб олишди.

Сунгра, Ҳасан ака биров уйланиб қолди.

— Хўш, — деди жимликни бузиб, — нима қилсак экан. Командирингиз бир-икки соатга ижозат берармикан; Бизникига келсангиз биров гаплашиб утирардик.

— Билмадим. Сураб кўраман.

— Ёки ўзим борайми?

— Йўғ-э, — деди Темир, — ўзим сўрайман. Рухсат берар.

— Булмаса жавоб олиб келинг, бугунми, эртами, қанча ижозат берса. Мен ҳар куни кечқурун уйда буламан. Янгангиз шу ерда, гурунглашамиз. — Кейин ўғилчасига деди: — Санъатжон, тоғанга салом бер, куриш.

Темир Санъатжон билан қўл олиб куришди. Ҳасан ака манзилини тушунтирди-да, хайрлашди.

Шу қисқа суҳбатдан Темирнинг кўнгли тоғдай кўтарилди. Энди қандай қилиб булса-да, Куйбишевдан рухсат олиш йўлини қидирди. «Ижозат берармикан у ярамас. Унча-мунча гапни тушунадиган одамга ўхшамайди-да лекин... Ҳа, таваккал, бир сураб курайчи». Тўғри Куйбишевнинг олдига йўл олди.

Куйбишев сўзларини эшитди-да, Темирга термилиб қолди. Унинг кўм-кўк кўзлари ўткир тикилар, ҳар қандай одам бу кўзларга узоқ қараёлмас, бардош беролмасди. Аммо Темир чидади, киприк қоқмай тураверди. «Бу қараши билан у, рост гапиряпманми ёки ёлғон, шунини текшириб кўрмоқчи шекилли», деган фикр ўтди Темирнинг хаёлидан. Ва қўзини олиб қочмади, у қанча турса буюм ундан қаттиқроқ тикилиб тураверди.

Темир янглишмаганди. Чиндан ҳам Куйбишев синамоқда эди. Шу алфозда беш дақиқалар туришди. Охири Куйбишев кулиб юборди.

— Ҳа, шайтон, балосан-а? Кўнглимдан ўтган фикрни англадинг-а?

Темир ҳам кулди. Куйбишев соатига қаради.

— Яна йигирма дақиқадан сўнг Петровнинг вақти тугайди. Шунинг урнига бориб икки соат турсан. Кейин бошқа одам боради. Сен ҳамюртингнинг олдига бориб келасан. У ёққаям икки соат муҳлат...

Соат еттида Темир Ҳасан аканинг уйини топиб келди. Учинчи қаватда экан. Эшикни тақиллатди. Кутиб ўтирган экан чоғи, Ҳасан аканинг ўзи очди.

— Э, келинг, Темирбек. Командирингиз инсофли одам экан, жавоб берипти. Гажирроқ одам бўлганида кўйвормасди. Янгангизга айтиб утирувдим ҳозир.

Дарҳол дастурхон ёзилди, турли ноз-неъматлар кўйилди.

— Самарқандча қилиб бир кўк чой дамланг, аяси, — деди Ҳасан ака хотинига. — Темирбек кўк чойни соғиниб қолгандир.

Темир кулиб қўйди.

Иккови у ёқ-бу ёқдан гурунглашиб ўтирди. Ҳасан ака Темир Ургутнинг қаеридан эканини, ўқишини сўради. Темир ҳаммасини гапириб берди. Суҳбат давомида маълум бўлдики, Ҳасан ака Тошкентда ишлар экан. Темир Тошкентда ўқишини эшитиб, бу томондан ҳамшаҳар эканмиз-ку, деди.

Бирон соатлар ўтгач, овқат келди. Ҳасан ака «Самарқанд» коньяги олди.

— Қани, Темирбек, икки ҳамшаҳар Самарқандни эслаб, манавиндан қиттай-қиттай отайлик.

— Менга мумкин эмас, Ҳасан ака.

— Нега?

— Командир билиб қолса уришади.

Ҳасан ака кулди.

— Э, қизиқмисиз, Темирбек, қаёқдан билади. Уларди ўзи ҳар куни тортади. Унақа одам бошқа бировнинг ичган-ичмаганини пайқамайди.

— Ичмайди у.

— Нима? Ичмайди? — Ҳасан ака ажабланиш, ҳайрат ила гапирди. — Уларди ичмайдигани бўмайди. Уннан кейин, — худди сирли бир гап айтадигандай овозини пасайтирди, — йўлини қиламиз. Темирбек, кетаётганингизда бир шиша ароқ бераман, командирингизга берасиз. Шу билан олам гулистон-да.

Қадахларга коньяк қуйди.

— Қани олинг, сизам, бизам хизматни тугатиб, юртимизга, ота-она, қариндош-уруғларимиз олдига эсон-омон кириб борайлик.

Ичишди.

Санъатжон дам-бадам дадаси ёнига келиб нималардир чулдирар, суҳбатни буларди.

— Аяси, Санъатжонни ухлатинг, дам олсин. Гапни гапга қўшмаяпти. Қани, ўғлим, аянгизди олдига боринг. Энди уха-а қилинг. Ҳа, баракалла.

Санъатжон чиқиб кетди.

Ҳасан ака яна қадах тулдирди. Борган сари яқинроқ танишгани, бунинг устига коньякнинг таъсири туфайли уртадаги дастлабки бегонасираш, тортиниш анча кутарилди. Эски ака-укалардай гурунгни авжига чиқаришди.

Шу маҳал уйнинг чап томонида отишма бошланди. Икковиям жойидан ирғиб турди. Ҳасан ака Темирга таскин бермоқ ниятида:

— Қўрқманг, ҳозир тинади, — деди.

Лекин тинчиш қаёқда. Баттар кучайди. Артиллерия ва гранатамётлар ишга тушди.

Ҳасан ака Санъатжон қошига югурди. У отишма булаётган тарафдаги хонада эди. Шунда уйнинг унғ томонидан ҳам ўқлар уча бошлади. Ҳасан ака Санъатжонни кутариб чиқди. У эндигина ухлаган экан шекилли, кўзларини ишқалаб: «Дада, урушми?» — деди. Ҳасан ака шошганидан «ҳа», деб юборди. Кейин бу гапи уни қўрқитиши мумкинлигини сезиб, «уруш тугади» деди. Бола бола экан-да, гоҳ у деразага чопади, гоҳ бу деразага: отишмани томоша қилади. Муштдеккина бола бунақа отишмаларни куравериб кузи пишиб кетган чоғи, сира чучимас, «вуй, дада, анавини қаранг, ҳаммаёқни ёритиб кетганини», деб узича чулдирарди. Ёруғлик берадиган ўқлар осмонда олов чизиқ қолдириб учар, симёғоч, дарахт, турли тўсинларга тегиб майда-майда лахчалар бўлиб ёрилиб кетарди. Автомат овозини ора-чорада пулемёт ва тўплар гулдуриси бузиб утарди. Ҳамма хона ўртасида тик қотган, нима қилишни, узини қаерга олишни билмасди. Ҳозир турт одам орасида энг кичиги — Санъатжон ҳаммадан кўра дадил, жасур эди.

Бир нарса қулоқни қоматга келтиргудек қарсиллади. Уй ларзага келди, деразалар шарақлаб кетди. Ошхона деразаси чил-чил синиб тушди. Уй тепасига снаряд келиб урилган эди. Бетон уй деворларидан кўчган парчалар, снаряд қолдиқлари чор тарафга ўқдай визиллаб учади.

Отишма тахминан ярим соат давом этди. Аммо бу вақт Темир учун ярим кундан ҳам зиёд туюлди. Жангга кирган кезлари ҳам хавотир босган, кунглидан турли уй кечган. Лекин ҳозиргиси ҳаммасидан ошиб тушди. Чунки жангга ҳозирлик кўриб, руҳан тайёрланиб боради, қўлида қурол булади. Ҳозир-чи, ҳозир аввало қуроли йўқ (Ҳасан аканинг тўппончаси билан иш битармиди), унинг устига не кайфиятда ўтиришувди. Ширин суҳбат, орзу-хаёллар, мазали таом, хушбўй «Самарқанд» коньяги — ҳаммаси жой-жойида қолди.

Баҳор момақалдиروғидек ҳаммаёқни алғов-далғов қилиб кетган отишма тинди. Улар оҳиста, бемажол уринларига ўтиришди. Фақат Санъатжон тинмайди, деразадан қараб онда-сонда узоқ-узоқлардан чарақлаб кетадиган ёрунги қўли билан кўрсатиб, «Ана, дада, яна отди. Ура-эй, бизникилар енгди», деб қичқирарди.

Булар эса жим. Худди яқин кишилари қазо қилгандек, бошларини қуйи солиб хаёлга толишган. Санъатжон ҳайқириқларигаям биронтаси эътибор бермайди.

— Ана шунақа, — деди Ҳасан ака оғир тин олиб. — Қурдингизми, Темирбек, шу аҳволда ишлаб, шу хавотирда яшаяпмиз. Бунақа ҳодиса деярли ҳар ҳафта, баъзан ҳар куни рўй бериб туради. Шундай пайтда «Афғонистонга мўмай пул ишлагани, машина олгани борадилар», дейдиган одамларни уйлайман. Шулар лоақал бир мартагина шу туполонни куришса, балки бу ерда ишлаш улар ўйлаганчалик осон эмаслигини пайқашармиди... Ҳай, майли, ким нима деб ўйласа ўйлайверсин. Қани, Темирбек, овқатга қаранг. Совуб қолди. Ярамаслар ҳеч курса овқатланиб бўлганимиздан кейин бошламайдими. Кайф ҳам тарқаб кетди-я, — деди қулиб, қадахларга коньяк қуяркан.

— Энди мен турай, Ҳасан ака, вақт бўп қолди. Кечиксам Куйбишев уришади.

Ҳасан ака ялт этиб Темирга қаради.

— Куйбишев? Ушам командирингиз? Чирчиқлик-а?

— Ҳа.

— Ҳе, унда парво қилманг. У мени журам. Тошкентда танишганмиз. Ажойиб йигит. Боядан бери шуни айтмайсизми, бемалол ўтираверинг. Ўзим бирга олиб бораман, индамайди.

— Барибир ноқулай-да, ҳарбий интизом бор.

— Интизомни қўяверинг. Ҳар куни меҳмондорчиликка бориб юрибсизми?

Қани олинг, ишқилиб бошимиз омон бўлсин. Оббо, Куйбишев-эй, ҳозир шу ерда денг. Уни анчадан бери йуқотиб қуйган эдим.

Анча ўтиришди.

Темирнинг қистови билан соат тўққиз яримда турдилар. Ҳасан ака уни кузатиб қўйди. Қисмгача ун минутлик йўл экан.

Ҳасан ака Куйбишевни топиб, Темир номидан узр сўради.

— Сен келмаганингда бунга бир сутка гулбах бермоқчи эдим, — деди Куйбишев кулиб.

— Темир бизникини куриб олди, энди бирга боринглар, хўпми. Албатта кутаман.

Ҳасан ака айтгандай бўлмади, Кобулдан қайтиб кетишгунча бошқа учрашмадилар. Темир бир-икки Куйбишевга эслатишни хаёлига келтирди-ю, турли мулоҳазаларга бориб индамади.

Уйига бошқа боролмагани-ку майли-я, Ҳасан аканинг адресини олмаганига афсусланди.

III

Тазунга — ўз қисмига қайтиб, Темирнинг ҳафсаласи пир бўлди. Носиржон йўқ, бошқа қисмга кетипти. Бошқа йигитлар кепти. «Яна Новчага Худо бериптида, — деб ўйлади Темир. — Буларни яна эзаркан-да, ярамас».

— Темир, — деди бир куни Новча, — ёш солдатлардан икки-учтасини олсанг. Бир қовун об келайлик. Пишган бўлиши керак.

— Қаердан оласан?

— Полизда тикилиб ётипти.

— Сенга бераман деб ўтириптимми?

— Бермай нима қилади. Биз улар учун қон кечиб юрибмиз, иккита қовун бермайдими? Бермаса тортиб оламиз.

Темирнинг жаҳли чиқди. Қон кечиб юрган бўлса деҳқоннинг айби нима? Охири куринмайдиган уруш жонига тегиб кетгандир. Ҳаммадан ҳам ушаларга қийин. Улар учун урушния, инқилобния кераги йўқ. Фақат ер, сув керак. Бечора деҳқон, ҳамма жойда уларга оғир экан-да.

— Кетдикми? — деди Новча; Темирнинг хаёли бўлинди. — Мунча ўйланиб қолдинг. Ёки шеър кеп қолдимми?

Шеър эмиш... Шу ҳолатда, шу кайфиятда, шу шароитда юракка шеър сигарканми? Уйинчоқ экан-да сенга.

— Уғирлик қилиш мумкин эмас, биласан-ку, ўзинг. Волков нима деди, ёдингдами?

Баъзи енгилтак йигитлар қўй-эчки ўғирлаб сўйишар, буни билиб қолишса аяшмасди.

Бир аскар қўй ўғирлаётганда эгаси ушлаб опти. Уни уриб, калтаклаб қўя қолмапти, ҳаммаёғига пичоқ санчиб, нимта-нимта қилиб ташлапти. Буям етмагандай, уни қисм олдига келтириб ташлаб кетипти. Кейинчалик маълум бўлишича, унинг шериклариям бор экан, улар бир амаллаб қочинган, командирдан қўрқиб, бўлган гапни яширишган экан ўшанда. Қачон, қай пайтда олиб келган — ҳеч ким билмайди. Шурликнинг боши бир тарафда, оёғи бир томонда, қўллари бир томонда. Қараб бўлмайди. Янги келган йигитлар уни куриб, кўрқиб кетдилар. Бир бола тўрт-беш кунгача ўзига келолмай юрди. Шундан кейин Волков жангчиларни йиғди-да: «Афгонлар ҳамма нарсани кечириши мумкин, аммо ўғирликни сира кечиришмайди, шунинг учун ҳеч нарсасига тегманглар. Шусиз ҳам сизу бизни улдиришга қулай имконият пойлаб юришади... Жонларингга жабр қилманглар, йигитлар», деб қаттиқ тайинлади.

Ҳозир Темир шу воқеани эслади.

— Э, у аҳмоқ қўй ўғирлаган, — деди Новча. — Бизга қўй нима керак? Бир-иккита қовун тилла бўптимми? Сўрасак берар...

Охири, Темир кўниб, йигитлардан иккитасини эргаштирди. Ҳаммаси автоматини елкасига осиб олди. Билиб бўладими.

Полиз бошига боришганда кичкина қапа кўринди; ичида икки йигит утирарди. Буларни куриб, ошиқиб чиқишди. Елкаларига милтиқ осиб олган, куринишдан баджаҳл, соқол-мўйлови ўсиб кетган, кўкраги тўла жун.

— Сен гапир, — деди Новча Темирга, — тилига тушунасан.

— Э, қаёқда тушунаман...

Унгача бояғи йигитлар пешвоз келди. Кўзлари чўгдай ёнади. Темир бу кузларда нафрат туйғуларини кўрди. Шу боис бир дам шошиб, гангиб қолди.

— Ассалому алайкум, — деди кейин.

— Ваалайкум ассалом.

Йигитнинг талаффузи ўзбекчага ўшаб кетди. Булар ўзбек экан чоги, деб ўйлаиб турувди, ҳалиги йигит:

— Ҳуш, кебсизлар, нима хизмат? — деди соф ўзбек тилида.

Темирга эргашиб келган ўзбек йигитлари анграйиб қолишди. «Демак, ўзбек экан-да». Темир шу ўй билан бемалол суз қотди:

— Ҳорманглар, оғайнилар...

Бояги йигит гапни чўрт кесди:

— Нимага келдиларинг бу ерга?

Темир яна довдираб қолди. Новча эса илжайди, иш осонроқ пишади, деб ўйлади шекилли, «Яна тилига тушунмайман, дейсан-а», деди Темирга.

— Ўзбекмисизлар? — деб сўради Темир.

— Ҳа, гапинг борми, гапир.

Йигит гапни чузишни ёқтирмаётгани, буларнинг бу ерга келганини хуш кўрмаётгани сезилиб турарди.

— Менам, манавилар ҳам ўзбекмиз...

— Ҳамманг бир гўрсан, сенам, анавиларам — баринг шўравийсан. Нимага бошимизга қурол кўтариб келасанлар?

— Сизларга эмас, йўлда душман чиқиб қолмасин деб, ҳар эҳтимолга қарши олганмиз буни.

Йигит бурнини жийирди, жаҳли чиққанидан кузлари уйнаб кетди.

— Ким душман? Кимга душман? Сен душман! Манавилар душман! Бировнинг юртига бостириб кирган одам душманми ё юртини босқинчилардан мудофаа қилмоққа отланган киши душманми? Ҳаммаёқни фарот қилдиларинг, шаҳару қишлоқлар кули кўкка совурилди. Ким қилди шуларни? Сизлар?

— Ке, куй, оғайни шу гапларди, — деди Темир мавзуну ўзгартирмоқчи бўлиб — Ростини айтсам, юримдан чиққанимга бир йилдан ошди. Қовунни жуда соғиндим. Мумкин бўлса иккитагина беринглар. Шу илтимос билан келувдик.

Йигит бирибир паст тушмади, Темирнинг йулига юрмади. Аламини тукиб сола бошлади.

— Наҳотки гўдакларга, қарияларга қарата уқ отаётганингда қўлинг қалтирамаса?

Энди Темирнинг ҳам жаҳли чиқди.

— Қачон мен болага уқ отганимни кўрдинг?

— Сен отмасанг у отади, бошқаси отади. Отиб келяпсанлар-ку ахир. Сенам сўфимасдирсан. Ҳамманг қотилсан. Яна тиржайиб юраверасанлар.

— Менга қара, — деди Темир астойдил. — Бу ерга менам, буларам ўз ихтиёри билан келгани йўқ.

— Демак, қўл экансан.

Темирнинг сабр-қосаси тошди. Бу ёғига узини идора қилолмай қолди.

— Ҳай, менга қара, мунча кўп ақл ўргатдинг. Сени олдингга одам деб иккита қовун сўраб келдик тўрт бирдай одам. Айбимиз шуми? Бермасанг берма! — Шундай деб, йигитларга қаради: — Кетдик! Э, қовуни бошини есин. Яна буларни ўзбек деб андиша қилиб ўтирибман-а.

— Булмаса отиб ташлармидинг? Сени қўлингдан келадигани шу! Ақли йўқ одам кучига зўр беради.

Темир шарт изига бурилди. Орқасидан йигитлар ҳам эргашди. Гап оҳангидан аҳвол мураккаблигини сезиб турган Новча воқеа бундай тус олиб кетишини кутмаган, Темир қовун олмай орқасига қайтганидан ҳайрон эди.

— Нима гап, Темир? — деди Новча.

Темир жаҳл билан қўл силтади-да, йўлида давом этди. Новча югуриб келиб, йўлини тўсди.

— Шу икки мишиқидан кўрқиб индамай кетаверамизми?

Темир қўлоқ солмади.

— Қовун емасанг ўлиб қоласанми? Бор, олсанг олавер, лекин мен қайтмайман орқамга.

Шундай деб, Новчанинг қўлини силтаб ташлади. Новча бир зум қаққайиб қолди. Сўнг жаҳл билан сўкинди:

— Отиб ташлайман ҳозир икковиниям.

Темир шарт уғирилди:

— Эсингни едингми?

— Алам қилмайдими, биз буларни деб қон кечиб юрибмизу иккита қовун бергиси келмайди. Ҳаммасини қириб ташлайман.

Новча қутурган каби полиз томонга югурди. Пуштада дарё тошидай дўнграйиб ётган қовун-тарвузларни тепа кетди. Оғзидан боди қириб, шоди чиқади. Жаҳли қўзинганидан, бир томони кун иссиқ, Новча қип-қизариб кетди.

— Новча, эсингни йиғ!

Темир ҳали гапани тугатмовдиямки, уқ овози гумбирлади. Новча қовун пуш-тасига бўйи баравар учиб тушди. Боя Темир билан баҳслашган йигит Новчага термилиб турар, милтиги милдидан тарам-тарам тутун чиқарди. У атайлаб қилди-ми ёки шошганидан мўлжали нотўғри кетдими, ҳарқалай уқ Новчанинг оёғига теккан эди. Темир уларга қаради. Иккала йигит энди Темирга ва унинг орқасига турган аскарларга ўғирилди. Темирнинг юраги шувиллаб кетди.

— Узларингни босинглар, биродарлар...

Шу маҳал автоматнинг қаҳрли тариллагани сукунатни бузди. Ҳалиги икки йигит баравар йиқилди. Темир Новчага қаради. У ётган жойидан бор кучи билан автомат тепкисини босарди. Ана-мана дегунча магазиндаги барча уқи тамом бўлди. Темир гангиб қолди, ёнидаги аскарлар эса таёқдек қотган, нима қилишни, қаёққа қочишни билмасди. Шу маҳал яна уқ овози гумбирлади. Кўкрагини кутариб турган Новча шилқ этиб йиқилди. Ярадор йигитлардан қайси биридир охирги кучини тўплаб, Новчани мўлжалга олган эди.

Бу воқеалар бир зумда кечди. Аммо юракларни уртаб кетди. Атиги бир неча дақиқада учта ўлим: улар ким, қайси миллатдан бўлишидан қатъий назар, алам қилади одамга. Учовиям одам улдиришга ишқибоз йигитлар эмас аслида. Лекин вазият уларни қотиллик қилишга мажбур этди. Дилларидаги орзулари, ниятларини узлари билан ола кетишди. Эҳ, уруш, уруш...

Темир катта бир кесакка утирган куйи, бошини кафтлари орасига олиб, оғир ўйланиб қолди. Бу нима деган гап ахир. Бу аҳволда охири нима булади? Ҳар икки томондан одам қирилиб кетаверса... Миясини турли фикрлар, қарама-қарши ўйлар пармалай бошлади. У гуё ёнидаги йигитларниям унутган эди. Қайси биридир: «Темир ака, нима қиламиз энди?» — деганидан кейингина улар эсига тушди...

Узоқ утирди Темир. Мияси ғовлаб кетди. Нималарнидир ўйлар, аммо нимани ўйлаётганини узиям билмас, идрок қилолмас эди.

Кун пешиндан оғди, ҳаво иссиқ, ҳамон куйдиради. Қайдадир турғай бузлади. Хаёли бўлинди. Бошини кўтарди. Губорларни тукиб ташлайдигандек, бошини қаттиқ силкиди. Чиндан ҳам сал кўзи очилиб, фикри тиниқлашгандай туюлди. Оғир тин олиб ўрнидан турди. Бўгинлари қисирлаб кетди. Туриши билан полизда ётган Новчанинг мурдасига кузи тушди. Беихтиёр қапа томонга қаради. У ерда ҳам иккита мурда, иккита ўзбек йигитининг мурдаси...

Олтинчи боб

I

Телепатия деган нарса бор. Ҳарқалай Темир ишонади бунга. Жуда кўп дуч келган, уз ҳаётида синаб курган.

Бугун ҳам шундай бўлди.

Тонгда тушига Гавҳар кирибди. У билан қайсидир соя-салқин боғда музқаймоқ еб утирган эмиш. Гавҳар музқаймоқни чучиб-чучиб, эҳтиёт бўлиб ермиш. Яқинда томоғи оғриган экан, шу қайталаб қолмасин, деган хавотирдамиш. Темир қис-тармиш. Бир миршаб келиб, пуписа қила кетипти: «Нимага бу ерда морожний еб утирипсанлар?» Темир билан Гавҳар ҳайрон қопти. «Нима ишингиз бор? Утирамиз-да», «Бу ерда... мумкин эмас!» «Ие, нега энди. Ахир ҳамма еяпти-ку!..»

Туш ғалати нарса-да, бирдан бояги соя-салқин жойдан пахтазорга утиб қоли-шипти. Пахта тераётган эмиш-у, Гавҳарнинг қўлида музқаймоқ бормиш.

Хуллас, айқаш-уйқаш туш.

Темир ўйғониб, кўрган тушини ўйлаб ётди. «Сентябрнинг ҳам ярми ўтди. Эҳтимол студентлар пахтага чиқиб кетишгандир». Шу топда Темир пахтазорда буп қолгиси келди. Уртоқлари билан ҳазил-ҳузиллар, талашиб-тортишишлар, кечқурунги ўйин-кулгилар... Қанчалар завқли... Вақтида ўшаларниям қадрламаймиз. Пахтасиям жонга тегди деб, эртаю кеч нолиймиз... Гавҳар ҳам пахтададир. Ишқилиб, ҳеч ким хафа қилмаяптимики уни? Ким кўп, шилқим йигит кўп. Терим пайтида не-не ишлар буп кетмайди. Бечора қизлар. Уларнинг тақдири кўпинча пахта билан боғланиб кетгани ғалати...

— Подём!

Дуриллаган овоз Темир хаёлини мушук панжасига тушган бедана патидай тузгитиб юборди. Сакраб турди...

Нонушадан қайтаётганда алоқачиларга тегишли хонага кирди. Столда беш-олтита хат ётарди. Темир уларни бирма-бир куздан кечирди. Таниш дастхатга нигоҳи тушиб севиниб кетди. Гавҳардан!

Хатни очиб, шу жойнинг ўзида тик турганча уқий бошлади.

«Ассалому алайкум Темир ака!

Ишонсангиз сира ҳаловатим йўқ. Эртаю кеч сизни уйлайман. Тинч, эсон-омон юрибсизми? Жанглardan йироқмисиз ишқилиб? Узингизни эҳтиёт қилинг, жон ака.

Мен яхшиман. Уқишни бошладик. Қизларнинг айтишича, яна беш-олти кундан кейин пахтага кетармишимиз. Аммо мен бормайман. Биласиз, томоғим тез-тез оғриб туради. Духтир билан гаплашдим, ангинамни олдирмоқчиман. Бўлмаса юрагимга таъсир қилар эмиш. Сал қўйналсам ҳам қутулай шундан. Баҳонада пахтадан қоламан. Курсдошларимиз жунаб кетиши билан касалхонага ётаман...

Негадир кейинги пайтда кам ёзадиган бўп қолдингиз. Мен эса ҳар куни сиздан мактуб кутаман.

Темир ака, сиздан яна илтимос, аввало Худо асрасин, лекин ўзингиз ҳам эҳтиёт булинг. Нимагадир дилим ғаш, қаттиқ хавотирдаман...

Сизни соғиниб қолувчи Гавҳар».

Дарров хат ёзилган кунга қаради. Ун кун бўпти. Демак, Гавҳар касалхонада Операция қилдимикан? Яхши утдимикан? Шундай нияти бор экан, олдинроқ ёзмайдими, Робия опага учрашинг менинг номимдан, деб маслаҳат берарди. Ҳарқалай тажрибали, қўли енгил опанинг... Майли, шифо берсин. Бир жиҳати яхши бўпти, бира-тула қутулиб олади.

Бугун у буш. Казармага кирди. Бироз ётгиси келди.

Каравотга чўзилиб хаёлга берилди. Яхшиям хаёл бор...

Қовун воқеасидан бери янаям уйчан бўлиб қолган. Қарийб бир ой утган эса-да, ҳеч ёдидан чиқаролмайди, уйлайверади, уйлайверади. Ҳозир ҳам хаёли айланиб-айланиб шу воқеага келди. Узи билан тортишган йигитнинг фикрлари миясидан сира чиқмайди. «Бировнинг юртига бостириб кирган одам душманми ёки юртини мудофаа қилишга отланган киши душманми?» Ҳақиқатни буюб курсатиш осон экан...

Кўндан бери қалам ушламай қўйган эди. Негадир ҳозир шеър ёзгиси келди. Қоғоз-қалам олиб машқ қила бошлади. Қоғозга термилиб узоқ утирди. Сунг нималарнидир ёзди, нималарнидир учирди, қайта кучирди. Аммо барибир кунгли тўлмади.

Серёжа хаёлини бўлди.

— Нима қиялсан, Темир? Ҳа, хат ёзаяпсанми? Қизинггами?

Темир унга юзланди.

— Нима дейсан?

— Юр, бир айланиб келамиз. Ҳаво жуда яхши.

Темир Серёжани ҳурмат қилади. Бошқаларга ўхшамаган одатлари бор. Шу боис таклифини рад этолмади.

— Қўймадинг қўймадинг-да, — деди қоғоз-қаламини йиғиштириб. — Бир нарса хаёлимга келувди, шуни шеърга солмоқчи эдим.

— Шуни айтмайсанми, мен бошқача уйлапман. Майли бўлмаса, ёзавер унда.

Темир кийина бошлади.

— Булди энди, фикр қочиб кетди.

Уларга Андрей деган йигит ҳам қўшилди. Андрей кейинги чақириқда келган бу ерга. Шароитга тез кўникди: анча дадил, ҳеч нарсадан кўркмайди. Ҳаракатлари, гап-сузларидан безори, қиморбоз бўлганга ўхшайди. Унда-мунда командирдан яшириб наша чекади. Дастлаб Новча Андрейнинг ғашига тега бошлади. Носиржондай унгаям ҳар хил ишлар буюрди. Лекин Андрей қилмади. Новча урмоқчи бўлганда у ҳам хезланди. Иккови роса муштлашди. Пишиб кетган экан чоғи, Новча калтаклари таъсир этмади. Новча ҳеч кимдан шунча кўп калтак емаган бўлса керак. Куринишдан ихчам, чуваккина Андрей унча-мунча каратэ сирларидан ҳам хабардор экан. Шу-шу Новча унга бошқа иш буюрмади. Андрей эса мавқеини тиклаб олди.

Очиғи, ҳозир Темир уни кўриб ғашланди. Чунки у галва чиқармай юрмайди. Тўполондан Темирнинг юраги безиллаб қолган.

Бу фикрини Серёжага айтолмади. Орқага қайтишни эса эп кўрмади. Йигит одамга ярашмайди.

Уови елкасига автоматини осиб (бу ерда қуролсиз юриш хавфли) қишлоққа йўл олди. Мақсад — дўконларни айланиб, у-бу нарса харид қилиш. Темир ойига ўн тўрт сўмлик чек олади, Серёжа билан Андрей тўққиз сўмдан. Шу вайдан ҳозир ораларида «бойи» Темир. Бунини улар ҳам билдилар.

— Яхшироқ нарса учраб қолса чекимиз етмаса қарз бериб турасан-да, Темир, — деди Серёжа.

— Бўпти, гап йўқ.

Қишлоқ ҳувиллаб ётипти. Кўп уйлар вайрон. Айтишларича, икки йил олдин

бу кишлок, қаттиқ жангда қолиб, артиллериядан ўққа тутилган экан. Натижада ярми тамоман йўқолиб кетган. Шундан бери одамлари асабий — шуровийларни ёқтирмаслигини яширмайдилар.

Бир неча дуконларга кирдилар. Тузукроқ нарса йўқ, борлари қиммат.

— Булар атайлаб бизга баланд айтади нархини, — деди Андрей сўкиниб.

— Узининг моли, хохлаган нархида сотади-да.

Серёжанинг бу гапи Андрейга ботмади. Бир ўқрайиб қараб қўйди.

Тарвузлари қўлтигидан тушиб, кишлокдан чиқишди. Кимларгадир совгалар олишни мўлжал қилишганди-да. Бир чақиримча наридан катта асфальт йўл утади. Шу йўлдан кийим-кечак ортган юк машиналари қатнайди. Буни аскарлар яхши биладилар. Ҳатто баъзилари тунда чиқиб, машиналарни тўхтатиб, кийим-кечаклар олишган. Туя жунидан тўқилган свитер, Хитой, Покистон ва бошқа мамлакатларда чиққан турли кийимлар...

Андрей таклифи билан ўша томонга жўнашди. Узоқда бир юк машинаси пайдо бўлди. Буларга қарама-қарши — Ҳайратон томондан келмоқда. Нимадир юкланган, усти брезент билан ёпилиб, арқон тортилган.

— Шўни тўхтамаиз, — деди Андрей.

Машина яқинлашгач, у қўл кўтарди. Ҳайдовчи ёлғиз ўзи экан, кўрқди шекилли, тўхташ ўрнига баттар тезликни оширди. Бундан Андрейнинг газаби қўзиди. Машина олдидан шувиллаб ўтиб кетиши билан орқасидан ўқ узди. Баллон қарс этиб кетди-ю, машина бир томонга оғиб, ун метрча судралиб борди-да, тўхтади.

— Нега бундай қилдинг, Андрей? — деди Темир.

— Нимага тўхтамайди?!

— Мажбурми тўхташга? Истамаса тўхтамайди-да.

— Унда жазоси шу.

Серёжа ҳам Темирнинг гапини маъқуллади.

— Икковингам гирт аҳмоқ экансан, — деди Андрей ҳафсаласизлик билан.

— Қароқчилик қилгани келганимиз йўқ-ку бу ерга, — Серёжанинг жаҳли чиқди.

— Бўлди, — Андрей унга қараб қўл силтади. — Кўп политика суқаверма.

Андрей югуриб бориб, кабинани очди. Ҳайдовчи бошини рулга қўйиб жим утирарди. Эшик очилиши билан чўчиб тушди. Ранги оқариб кетган, қўллари дағ-дағ титрайди.

— Нима бор машинангда? — деб пўписа оҳангида сўради Андрей.

Ҳайдовчи гапига тушунмади шекилли, елка қисди.

Андрей эпчил машина устига чиқди. Чўнтагидан пичоқни олиб брезентни шарт-шарт кесди. Тойланган пахта босилган экан. Андрей ҳафсаласи пир бўлиб тушди пастга.

— Сени юртингдан келяпти чоғи, — деди Темирга. — Машинаям ўзимизники-ку. — Сўнг ҳайдовчига бақирди: — Ҳайда! Йўқол кўзимдан, аҳмоқ. Тузукроқ нарса ортсанг уласанми?!.

Серёжа ҳазиллашди:

— Уч қароқчи йўл тўсишини билганида «Адидас» костюмлар, жинси шимлар ортардику-я. Бу аҳмоқ билмаган-да!

Яна йўлда давом этдилар.

Улар анча узоқлашгандан кейингина ҳайдовчи узига келиб, кабинадан тушди. Кўтаргични олиб, баллонини алмаштиришга тутинди.

— Кетдик, энди, оғайнилар, — деди Темир.

Серёжа ҳам қўшилди. Аммо Андрей газабдан тушмас, овга чиқиб ҳеч нарса отолмай қайтаётган овчидай тажанг эди. Нимадир олиб кетишни истарди.

Орқадан гувиллаш эшитилди. Енгил машина келарди. Яна Андрей қўл кўтарди.

— Буни нима қиласан тўхтатиб?

Бу ҳам тўхтамади. Андрей бунга ҳам ўқ узди. Ичида ўтирганлардан бири бақириб юборди. Темир билан Серёжа югурди. Бирови эшикни очди. Орқа ўриндикда ўтирган аёлга ўқ теккан, оғзидан қон оқиб ётар, ҳайдовчи, — эри бўлса керак, — уввос солиб йиғларди. Бу ҳол Темирни кўтуртириб юборди. Бамайлихотир келаётган Андрейнинг елкасига автомат кўндоғи билан туширганини ўзиям сезмай қолди. Қўтилмаган зарбадан Андрей шилқ этиб асфальтга йиқилди.

— Нима қилдинг? — деди Серёжа. — Улдириб қўясан-ку.

Темир ҳамон ўзини босолмас, лаблари пирпираб учар, қўли қалтирар эди.

— Улдираман! Улдираман бу ярамасни. Бу нима қилиқ ахир. Қара узинг, Серёжа. Аёл шўрликнинг айби нима?

У Андрейни яна урмоқчи эди, Серёжа қўлини ушлаб қолди. Темир чидаёлмай, асфальтга ўтириб, хўнграб юборди. Худди узининг жигари улгандай хўнграб-хўнграб йиғлади.

Серёжа гангиб қолди. На Темирни овутишни билади, на Андрейга қарашни...

Бироздан сўнг Андрей инграб, ўрнидан кўзгалди. Темирни қидирди, чамаси уни уришни мулжаллар, бироқ мадори етмас эди.

Серёжа келиб уни кўтарди. Андрей автоматини судраб, бир-бир босди. Ҳали қуввати йўқлиги кўриниб турарди. Серёжа автоматни юлиб олди. Кейин Темирнинг ёнига борди.

— Тур ўрнингдан, кетамиз, — деди елкасидан туртиб.

Темир унинг кўлини силтаб ташлади:

— Йўқол! Қўй мени ўз ҳолимага!..

Темир ўзини йиғидан тиёлмас, у ёқда афгоннинг фарёди тинмас эди. Афгон йиғи аралаш «Шурави, шурави» дея сўкинарди. Машинасининг орқа ва олд ойналари чил-чил синиб, ер билан битта бўлиб ётарди.

Серёжанинг боши қотди. «Қаерданам Андрейга юр дедим», деб ўзини-ўзи койирди.

Ниҳоят, Темир ўзини қўлга олди. Базўр жойидан турди. У афгонга кўмак беришни ўйлар, аммо бунга оғиж — вақт ўтган эди...

II

Эрталаб хабар тарқалди: яна жангга кирилар экан...

Пешинга бориб миш-миш ростга айланди.

Жангчилар БТР, БМПларга утирдилар. Жунаш ҳақида команда бўлди. Қаерга, неча кунга, қанақа жанг? — ҳеч ким билмайди. Аниқ манзилга, аниқ топширик билан кетишгани тузук экан, ҳар қалай шунга руҳан ҳозирлик кўришади. Аммо бугунгиси негадир ўта сирли. Офицерлар қовоғи очилмайди, аслида улар унча-мунча жангни писанд этмас, кайфиятида мутлақо ўзгариш сезилмасди. Демак, жиддий жанг бўлиши керак.

Темир бу сафар Серёжа билан битта машинага тушди. У ойнақдан атрофга разм солиб бормоқда. Нотаниш жойлар. Бир неча қишлоқ, қир-адир орқада қолди. Яйловларда туялар, қора моллар, қўй-эчкилар. Нимаси биландир қишлоғини эслатади. Қишлоғида ҳам мана шундай куз кунлари тоғ этагидаги лалми ерларда моллар эринибгина қуриган хашақларни тергилаб юради. Бундай пайда купчилик бедана овига чиқади. Ҳаво булут аралаш губорли бўлиб турган кунлари бедананинг рави келади. Беданавозларга Худо беради. Йигирма-уттизталаб ушлашади бир кунда.

Бу ерларда ҳам бедана кўп бўлса керак, деб ўйлаб борарди Темир. Тўплар гумбирлаши, дам-бадам отилган ўқлар уларнинг ҳам инини бузганди. Уруш на одамларга, на ҳайвонларга, на қўшларга ором беради.

Зимдан Серёжага қаради. Ҳозир балки у ҳам ўзининг қишлоғини, Рязань далаларини куз олдига келтириб бораётгандир. Яхшиям шу бор, бундан бўлак сал очилиб-сочилиб гаплашадиган одами йўқ. Носиржон сал-пал ҳангома бериб турарди, уни ҳам қаёққадир олиб кетишди. Азим билан Журакул қайдалигини билмайди. Тани-жонлари соғмикан? Бир мамлакатда бир хил вазифани бажариб юрсангу бир-бирингни адресингни билмасанг, жуда галати-да. Азимнинг роман-тиклиги, устига қизиққонлиги ёдига тушди. Ишқилиб соғ бўлса бас. Журакул, бечора жуда мўмин-қобил-да. «Қария»лардан роса калтак егандир. Бировнинг гапини икки қилиб урганмаган бола бу азобларга қандай чидаяпти экан. Новчага ўхшаган аблаҳлар ҳамма қисмда топилади... Ҳай, майли, калтак есаям, жони соғ бўлсин. Улмаи уйига борса бўлди...

Қош қорайганда кенгина майдонга етиб келишди. Машиналар маълум чизик бўйича ипга тортилгандай тизилиб турибди. Икки томон қуюқ дарахтзор, рўпарада тоғ куринади. Этақда қишлоқ элас-элас кўзга ташланади. Маълум бўлишича, уша қишлоқда, унинг атрофларида босмачилар тўдаси ўрнашган экан. Улар ҳаддан ташқари кўп эмиш. Барча йўллар ҳар қаричигача миналаштирилган. Шу боис қишлоққа яқин кириш қийин. Машиналар панасига, иложи борича курунмайдиган жойларга ўтиш буюрилди. Жангчилар ўзларини пана-панага олдилар.

Орадан куп ўтмади, атрофга шом пардаси ёйилди. Шунда қишлоқ томонда гумбурлаган овозлар эшитилди. Бу овоз кетма-кет давом этди. Артиллерия қишлоқни тўпга тутаётган эди. Шу маҳал кутилмаган ҳужум бошланиб қолди. Ердан чикдими, осмондан тушдими — душман бостириб кела бошлади. Дарахтзорда пистирмачилар яширинган экан.

— Олга!

Шиддатли жанг кўпди. Атрофни қий-чув, тус-туполон тутди. Машиналардаги тўпларни ишга солиш қийин — ўзимизники билан душманни ажратиб бўлмас, ҳаммаси қоришиб кетган эди. Душман буларга томон бостириб келаётганини ҳам, қочиб кетаётганини ҳам англаш қийин. Тўсатдан «ура!» товушлари янгради.

Дарахтзор орқа томонида ҳам шуру жангчилари ўрнашган, душман ўраб

олинган экан. Артиллерия қишлоқни тинчитгандан кейин* икки томондан ҳужум бошланиши режалаштирилган, буни пайқаб қолган душман олдинроқ отини қамчиллаган экан...

Жанг бир соатча давом этди. Беҳисоб одам қирилди. Жасадларни ажратиш, ким улди, ким қолди — билиш қийин... Салдан сўнг ҳалок бўлган жангчиларни машиналарга орта бошладилар.

Темир бунақа қирғинни — одам боласи чумоли мисоли хор бўлганини кўрмаган эди. Уқлар шангилаши, жангчилар қий-чувидан қулоғи гарангсиб, нима бўлаётганини идрок этиши оғирлашиб қолган эди.

Ана шу аҳволда Темир ҳам ўлганларни, ярадор жангчиларни таший бошладди.

Ё алҳазар!

Темир бир мурдани қулидан ушлаб тортувди, кўзи оқарган бетига тушди. Юраги увишиб, жойида тўхтаб қолди. У бунга ишонмасди. Наҳотки, рост бўлса? Афсуски, кузлари адашмаган эди. Оғзи-бурнидан қон оқиб ётган Азим эди.

Бечора, раҳматли Азим! Қандай далли-ғулли йигит эди. Армиядан қайтсам катта туй қиламан, туйимга Шерали Жураевни олиб келаман, деб юрарди шўрлик!

Темир унинг ёнига утириб қолди. Ким ўлдирди уни? Ким учун ўлди у? У ҳозир бошқа ҳеч нарсани ўйлай олмас, кўрмас, эшитмас, қарахт эди. Йиглай дейди, йиглаёлмайди, на товуши чиқади, на кўзларига ёш келади. Мутлақо бегона — бир афгон аёли улиги устидан уввос солиб йиглаган одам жонажон жүраси ўлганда йиглаёлмас-я. Э, Худо, бу не кўргулик, не жазо бу?

Уруш барибир уруш! Одам ҳар қанча кўнгилчан бўлмасин, аста-секин лоқайдлашиб, улимни оддий бир ҳодиса сифатида қабул қиладиган бағритош бўлиб бораверар экан. Бошқа на илож? Шаҳид кетган дусту тепасида аза очиб утиришнинг имкони йўқ!

Темир Азимнинг мурдасини елкасига олиб, машинага элтди. Ана шундагина ичидан қаттиқ, жуда қаттиқ укирик келиб, вулқондай отилиб чиқди. Ҳунграб юборди, кузларидан дувиллаб ёш қуйилди. Уни бу аҳволда кўрган бир офицер сука кетди:

— Қанақа солдатсан, аҳмоқ! Қиз болага ухшаб йиглаб утирипсан. Бас қил!

Темир узини қўлга олишга интилиб:

— Уртоғим эди! Бирга ўқир эдик... — деди.

Офицер пинагиниям бузмади.

— Нима қипти уртоғинг бўлса... Гапини қаранглар...

Балки офицер ҳақдир. Йиглаган билан не наф? Уруш-да бу...

Аmmo одам темир эмас-ку. Йиглаш, кўнглини бушатишга ҳақи борми, йўқми? Ҳеч бўлмаса шундай қилиб энгил тортиши мумкин-ку. Нега энди унинг устидан кулиш керак?

Темир индамай, бир чеккага ўтиб, дуппайиб турган тошга утирди. Миясига лоп этиб Журақул урилди. У бечора қаерда экан? Азим билан бирга кетувди чоғи. Ҳаётмикан ишқилиб? Уларнинг қисмиям шу атрофда бўлса керак. Манави жангга келишипти-ку.

У ҳозир Журақулни жудаям кўргиси келди. Мириқиб гаплашишни, ажрашиб кетишганидан бери ўтган воқеаларни сўрашни, студентлик чоғларидаги хангомаларни эслашни ич-ичидан истади. Яна кўп нарсаларни истади. Лекин хоҳиш осон, унинг рўёбга чиқиши эса ҳамиша ҳам осон эмас. Хусусан, мана бундай жангу жадаллар, қонгоҳ ичида истаган нарсанг амалга ошишини хаёл қилиш — такадан сут кутишдай бир гап.

Тунни улар шу ерда утказдилар. Кечаси ҳеч ким деярли ухламади. Беш-ўн дақиқа утирган жойларида мизғиб олишди, холос.

Нега бундай бўлаётганини жангчилар тугул, офицерлар ҳам билмасди, билса ҳам айтишмас эди. Жангчилар узларича, эртага кетади, деб тахмин қилишарди.

Одатда қишлоқ жойларда бундай кечаларда чигирткалар чириллайди, итлар ақиллайди, эшакнинг ханграгани эшитилади. Бу ерда бирон-бир сас-садо йўқ. Молу ҳол, қурт-қумурсқагача ё қирилиб кетган, ё инига кириб нафасини чиқармай пусиб ётибти. Тундаги жангдан нимаям омон қоларди. Чор-атрофда уқлар ёмғири, гўё дарахтлардан ўқ отилаётгандай. Ҳалиям одам боласининг жони қаттиқ, бардоши кучли экан. Бу қонгоҳда ундан бўлак тирик мавжудот чидаши қийин. Ҳатто осмондаги юлдузлар ҳам пастдаги қирғин-баротдан чучигандай пир-пир этади. Одамзодга қўйиб берса уларни ҳам тинч қўймасди, яхшики шунга қолганда қули калта...

Темир юлдузларга термилиб шуларни ўйлади. Ўйлагани сари фикри чувалашиб кетаверади, кетаверади, охирига етолмайди.

Азонда олов из қолдириб снарядлар учди. «Яна бошланди». Темирнинг хаёлига келган фикр шу бўлди. Лекин нима учундир ҳамма жим. Снарядлар қишлоқ

томонга учади. Уша томонда бақириқлар эшитилади. Жангчилар уйғоқ, сергак. Аммо бу тўполон тезда тинди.

Қоронғида билинмаган экан, тонг ёришгач аскарлар бир-бирини танитай қолдилар: қош-киприқлари, юз-кўзларини сариқ тупроқ қоплаган. Болалик йиллари эсига тушди Темирнинг. Қишлоқнинг сертупроқ кучаларида уйнашганида шундай аҳволга тушишар эди...

Машиналар овози тутди ҳар ённи. Улар занжир ҳалқалари каби тизилиб тоғ тарафга — қишлоқ сари йўл олдилар. Темир йўл-йўлакай далаларни, дарахтзорларни кузатиб боради. Ҳамма жой куйган, дарахтлар ёниб кетган, тутун ҳамон босилмаган.

Машиналар қишлоққа кириб тўхтади.

Қишлоқ... Номини қолган, холос. Тик турган уй йўқ ҳисоби, ҳаммаси вайронага айланган. Ҳар қадамда серсоқол кишилар, аёллар, болаларнинг мурдалари...

Ун минутча шу ерда туришди. Машиналар атрофидан узоқлашишга ижозат йўқ.

Яна йўлга тушдилар. Энди тоғ этаги бўйлаб ўнг томонга юрдилар. Яна қишлоқ, яна ўлиқлар, куйган, ёнган, тутаган уйлар...

Темир ортиқ қарай олмади. Кўзларини юмди. Кунгли айниди, боши айланди. Сир бой бермай, бошини ойнакнинг темир қирғоғига қўйиб олди. Аҳволини Серёжа сезди чоғи, аста туртди.

— Темир, сенга нима бўлди?

— Ҳеч нарса.

Тоби қочгани овозидан ҳам билинди. Серёжа унинг бошини кутарди. Ранги бўздай оқариб кетган эди. Серёжа ташқи алоқа орқали ҳамшира кераклигини айтди. Машина тўхтади. Тиббий бўлинмадан врач етиб келди.

— Бизнинг машинага утказиш керак, — деди врач.

Серёжа Темирни суюб, тиббий бўлинма машинасига олиб борди. Врач ичкарига ётқизиби, укол қилди, дори берди. Салдан сунг Темир узига келди. Аммо юрак уриши ҳамон безовта эди.

— Сен кетавер, — деди врач Серёжага, — бу шу ерда қолади.

Серёжа кетгандан кейин машина жилди. Темир чалқанча ётар, туришга руҳсат беришмас, аксинча врач дам-бадам томирини ушлаб кўриб, ҳамширага укол қилиш ёки дори беришни буюрарди. «Нима бўлди, дўхтир?» деган саволга «Ҳеч нарса, ваҳима қиладиган жойи йўқ, бироз чарчагансан, утиб кетади», дея врач хотиржам жавоб қилди.

У шу аҳволда ярим соатча ётди. Кейин ухлаб қолди...

III

Икки ҳафтадан бери Темир ҳарбий касалхонада. Асаби қаттиқ толиққан, бу юрагига таъсир этган экан, ҳар куни бир нечтадан укол олади, дори ичади. Узига ухшаган йигитлар кўп, уларнинг аксарияти ярадор. Урнидан туролмай ётганлари қанча. Ҳар ким ўзи бошидан утказгани, кўргани, эшитганини гапиради. Душманнинг аёвсизлиги, ута шафқатсизлигидан нолийдилар. Инқилоб, озодлик охири-оқибат ризқ-насиба уларга керак, аммо бизнинг не-не гулдай навқирон йигитларимиз жувонмарг булиб кетаётгани афгонларнинг хаёлигаям келмайди. Йигирма ёшга етиб-етмаган усмирлар қандайдир мулоҳазакор, қаримсиқ, лоқайд булиб қолган, ҳаётдан кунгли совуган, улар бу дунё ишларига қўл силтагани сезилиб туради. Кунгил кутарадиган, хуморни ёзадиган, дилларга нур берадиган гап йўқ. Маҳзунлик, тушкунлик... Эшитадиганлари Аҳмад Зоҳирнинг изтиробга тўла нолалари...

Темир касалхона боғини айланиб хаёл суради. Хизмат тугашигаям оз қолди. Омонлиқ бўлса яна олти-етти ойдан кейин уйга қайтади. Лекин шу ойларни утказиш осмонми. Ҳар кун, ҳар соат ҳавфда. Эртага нима булишини ҳеч ким билмайди. Борар манзилни билмай саҳрода тентираб юрган қарвондай гап...

Қашқадарёлик Жовли деган йигит билан анча яқинлашиб қолди. У елкасидан яраланган экан. Бир ой бупти. Ҳозир анча тузук. Темир иккови сайр қилади, гурунглашади. Шу йигит даҳшатли бир воқеани гапириб берди.

— Биздан уч-тўрт ёш катта Хуррам деган йигит армияга кетди. Опа-сингиллари бору ёлғиз угил эди. Отаси бечора ўғлим афгонга кетипти, деб хафа булиб юрарди...

Дунёнинг ишларига ҳайрон қоласиз. Бирдан қишлоқда Хуррам армияда ўлипти, ўлигини оп келаймиш, деган шов-шув тарқалди. Ростданам икки кундан кейин оп келишди. Ота-онани Худонинг зорини қалди, лекин тобутти очтирмади бирга келган солдатлар. Қишлоқти, колхозди катталариям уртага тушди, бироқ боягилар қўймади, мумкин эмас, деб туриб олишди. Шу туриш кўмишди.

Жовли оғир хўрсинди. Эзилган юраги ором бераётгандай жим қолди. Бир нуқтага термилади. Темир ҳам жим... Бунақа фожиа неча юзлаб, неча минглаб хонадонларда бўлдийкан, яна қанча давом этаркан, деган уй уртарди Темир дилини.

— Ота-онаси бечоралар тоза тамом бўлди. Энасини бутун қишлоқ Майрам чеча дерди. Шўрлик қон босими ошиб, ярим жон бўлиб қолди, — Жовли аста-секин гапирар эди. — Улим армиядан келса уйлантираман, келин қиламан, деган орзу-ҳавасда эди-да бечора...

Бугун йигирмаси деди, эрта қирқи деди, шу билан кунлар ўтаверди. Майрам чеча мазористонга боради, ўгли қабрини кучоқлаб йиғлайди. Юраги сиқилиб қон босими ошиб кетади-да, ётиб қолади. Ун-ун беш кундан сўнг сал ўзига келиб, яна мазористонга йўл олади, яна ўша аҳвол.

Тўрт-беш ойлاردан кейин сал куникди. Қизлари, ҳақ-ҳамсоя таскин беравери-риб, насиҳат қилавериб бечора биров ўзига кела бошлади. Тақдирга тан бермай иложи қанча.

Жовли яна жим қолди. Юзига қандайдир кулгига ўхшаш ифода югурди. Темир ҳайрон қолди, ҳатто ичда сал ранжидиям. Шундай даҳшатли воқеани гапирган одам юрагига кулги сиғадиими? Темир ўйларини сезган каби Жовли деди:

— Ҳайрон бўлаяпсиз-а, Темир? Бу бола жиндимни нима бало, бировди боласи улганини гапириб кулади деб. Ҳайрон бўлманг, жўра, мен жиндияммасман, бировнинг фожиасидан кулмоқчияммасман. Лекин у воқеа шундай даҳшатлики, на йиғлашни биласиз, на кулишни...

Хуррам ака вафотига тўққиз ойлар бўлган, ота-онаси йилини беришга тайёр-гарлик кўриб юрган кезлар эди. Бир куни, айти пешин чоғи, Майрам чеча нон ёпаётган экан, эри ҳамсоя қишлоққа жанозага кетганакан, дарвозада бир мошин тухтапти. Майрам чеча ким келдийкан, деган уйминан нонини ёпаверипти. Дар-воза очилиб бировнинг киргани сезилипти. Чеча бечора ўтирган жойидан бурилиб қарапти. Бир солдат кўринипти. Ия, бу саллот кимаган, деб тикилиб турса, бояги аскар: «Эна, танимаяпсизми?» — депти. Майрам чечанинг юраги уриб кетипти, бундай қараса ули Хуррам эмиш. Ули ўлганмасми, бечора боламди арвоҳи кўриндимми, деп уйлапти-ю, узидан кетипти. «Эна, эна, мен келдим, улингизман, Хуррамман», депти. Афсуски, Майрам чечанинг жони узилган экан... Олдинги гаплардан беҳабар Хуррам ака, энам мени кўриб, суюнганидан ўлиб қолди, деб уйлапти...

Темир Жовлига термулиб қолди. Жовлиям ундан кўзини олмайди.

— Нималар деяпсиз, Жовли?..

— Ишонмасангиз Худо урсин, — деди Жовли астойдил.

— Йўқ, ундай деманг. Мен сизга ишонаман. Аммо бу қадар даҳшатли хаёлимга келтирмаган эдим. Агар шу воқеани кинода кўрсатса ёки китобда ёзишса, улай агар, биров ишонса.

— Тўғри айтасиз, Темир. Лекин булган гап. Ўзим кўрганман. Хуррам ака тирик. Олдинги воқеаларни у киши кейин эшитган. Ҳатто, биласизми, отаси бечора ёлғиз улимди гўри белгисиз қоп кетмасин, деб пенсия пулидан йиғиб мрамартош ҳам кўйдирган эди. Хуррам ака кўриб, қотиб қолган.

— Э, Худо, — деди тин олиб Темир, — бу қандай кўргиликки, одам ўзининг қабрини ўзи кўриб ўтирса.

— Шундайчаларам булган, Темир. Куз кўриб, қулоқ эшитмаган гаплар... Бу афгон уруши одамларди бошига не-не балоларди солмади.

Орага сукунат чуқди. Икковиям ўз хаёли билан банд. Ҳар бири ўзича йўлар, ўзича фикр юритар, аммо икковининг ҳам ўйлари мағзида афгон уруши, унинг жароҳати, ҳали неча-неча йиллар минглаб, миллионлаб одамларнинг юрагини парма каби уядиган, каламуш каби емирадиган сўнгсиз ўкинч, учмас армон ётарди...

Бу воқеа анча кунгача Темирнинг хаёлидан чиқмади. Эсламай дегани сари эсига тушаверади. Ўлган, азаси тутилган ўғил эшикдан кириб келса. Бу ҳолат Темирнинг кўз ўнгига жонларан, ўзи кўрмаган, аммо қиёфасини тиниқ тасаввур қилаётган Майрам чечанинг ўша пайтдаги аҳволини ичи-ичидан ҳис этар эди.

Бундан ортиқ жафо борми инсон боласи учун!?

Шундан кейин Темирнинг юраги тагин оғирлашди. Эрта-индин рухсат берамиз, деб турган врачлар фикридан қайтдилар.

— Жуда юмшоқ феъл экансиз, — деди врач Темирга унинг электрокардиограмма қоғозини кўра туриб. — Ҳамма нарсани юрагингизга олаверманг. Кунгилни кенг қилиш керак одам. Яхши нарсаларни эсланг, шерикларингиз билан қизиқ-қизиқ гаплардан, қизлардан гаплашинглар, латифа айтинглар. Шунда тезроқ тузаласиз.

Темир кулиб қўйди. Унинг кулгиси маъносини тушунди врач.

— Англадим нима демоқчи бўлганингизни, — деди. — Қайси яхши нарсаларни эслаб, қанақа қизиқ гаплардан гаплашайлик, шу пайтда одамнинг юрагига қизлару латифа сигадами демоқчисиз? Шундайми?

Ё, алҳазар! Кунглидан кечган гапларни аниқ айтди-я.

— Лекин бошқа иложи йўқ, ука, — врач салмоқлаб гапирди. — У гапларни менам биламан. Аммо чидайсиз. У ёгини суриштирсангиз мениям юрагим илматешик бўп кетган. Сиртимга қараб баҳо берманг, қуруқ суратим қолган... Ҳалиям сизлар ёш, бир-икки йил бўлгандир кетганингларга; мен эса шу жанжал бошлангандан бери шу ерданман. Сизлар икки йил хизматни тугатиб кетасизлар. Менчи? Худо билади, ука. Баъзилар бизга ўхшаган ҳарбий врачларга ҳавас қилади, боласини шунга ўқитмоқчи булади, пули кўп деб уйлайди чоғи. Марги пули, кўрган кунимиз кўрсин... Э, ука, гапираверсам гап кўп. Лекин ҳасратингни ким эшитадияу дардингга ким малҳам бўлади...

Темир яна кулди. Энди врач астойдил ажабланди.

— Мен дарду ҳасратимни айтсам сен бола куласан, деб уйлаяпсизми?

— Тугри-да, — деди врач упкалаганнамо, ҳатто гапи сал кўполроқ чикди.

— Хафа бўлманг, дўхтир, яхши нарсаларни эслаб, қизиқ-қизиқ гаплардан, қизлардан гаплашиб юрсангиз ҳаммаси ўтиб кетади.

Иккови барабар қаҳқаҳа отди.

— Оббо, укам-эй, бопадингиз-ку. Нўл қилдингиз аммо. Ёш бўлсангизам гапга уста экансиз. Қойилман, қойилман, тан бердим.

У шундай деб урнидан турди. Палата эшигига борганда орқасига ўгирилиб, Темирга қаради:

— Мен айтгандай қилинг-а.

— Хўп бўлади.

Яна кулишди...

Еттинчи боб

I

Темир касалхонада бир ойдан кўпроқ ётди. Даволаниб чиққанидан сўнг ўз қисмига жунатишмади. (Армиянинг галати қонун-қоидалари борда.) Шу атрофдаги қисмлардан бирига борди. Бу кунглига шубҳа солди. «Балки юрагим тоза тuzалмагандир. Шунинг учун узоққа юбормаётгандир... Ундай бўлса уйга жавоб берса бўлмайдими?..» Лекин бу дардларини кимга айтади, ким эштади. Армия деб қўйипти буни ахир...

Янги қисм ҳаётига тез кўникиб кетди. Ўзбеклар ҳам анчагина, деярли барча вилоятлардан бор. Улардан юрт янгиликларини суриштирди. Гарчи булар йўлга чиққанига етти-саккиз ой бўлган эсада, Темир она қишлоғи ҳавосидан нафас олгандай сездди узини.

Анчадан бери сокинлик, жанг йўқ, душман ҳужуми ҳам тинган ҳисоби. Онда-сонда чет-чақада битта-иккита душман дуч келиб қолади. Зора, шу билан тинчиб кетса, уруш тугаса.

Бироқ бу ҳали шунчаки орзу эканини, олдинда яна неча йиллар қонли курашлар бўлишини на Темир, на ундан катталар биларди. Уни биладиганлар бу ердан жуда олисда эдилар...

Кўкламнинг илиқ кунлари, қуёшда турсанг қиздиради, сояда совқотасан. Афғонистон баҳори ана шундай. Қир-адирлар кўм-кўк. Чучмомаларнинг сафсаранги кўзга ором беради. Яккам-дуккам лолақизгалдоқлар очилган.

Темир атрофга суқ билан термилади-да, шундай гўзал гўшани наҳотки уруш қатагон қилаётган бўлса, наҳотки, эртами-индин мана шу гуллар, ям-яшил майсалар устига ўқлар ёғилса, деб афсусланади, юраги эзилади. Одамзоддай олижаноб, меҳрибон, одамзоддай ваҳший, шафқатсиз жон йўқ бўлса керак бу дунёда. Меъёрни билмай утади оламдан, ё у ёққа тортиб кетади, ё бу ёққа.

Ана шундай кунларнинг бирида Темир командировкага жўнайдиган бўлди. Очиғи, у гўзал манзарали, ҳозирча нисбатан тинч жойни ташлаб кетгиси келмас, жангу жадаллар жонига тегиб кетган эди. Хизмати тугашига узоғи билан уч-тўрт ой қолди. Шуни шу ерда тинчгина, эсон-омон ўтказишни жуда-жуда орзу қиларди. Шу боис ҳарбий тартиб бўйича қаёққа, нимага, бормайман, деган гаплар айтилмаса-да, Темир юрак ютиб рота командиридан сўради.

— Нима ишинг бор сени, — деди командир гапни кесиб. — Сен буйруқни бажар.

— Буйруқни бажаришга мажбурман, аммо мумкин бўлса айтинг, узоқми-яқинми? Бордию сал-пал иложи топилса мени шу ердан қимирлатмасангиз.

Командир сапчиб турди-да, сўкина кетди:

— Сен кимсан узи? Генералмисан? Кру-гом! Шагом-марш! — деди кескин.

Орқасига бурилиб чиқиб кетишдан узга чораси қолмади.

Шундай қилиб, икки булим жангчилари бир офицер раҳбарлигида йулга тушдилар.

Уч соатлар юрилгач, шаҳар куринди. Темир таниди: Кобул, «Демак, шу ерда бирон иш бордир-да», деб уйлади.

Шаҳарга яқинлашгач, унг тарафда «Бодомбоғ» деб аталадиган машина-ускуналар сақлаш корхонаси, чап томонда эса шуро аскарлари қароргоҳи куринди. Темир олдинги гал Кобулга командировкага келганида бу ҳарбий қисм ҳақида эшитган, шу ерда қурол-яроғ омбори, сонсиз казармалар, машқ полигонлари борлигини билар эди. Ҳарбий иморатлар, тахта уйлар машина бораётган йулдан тоғнинг қарийб чўққисигача чузилган. «Лоақал шу ерда қолдирса ҳам майли эди», деган илинж пайдо бўлди Темирда. Аммо машина, бу ҳарбий ҳашамларга парво қилмаган каби, шаҳарга элтадиган йулни бир ёнда қолдириб, чекка мавзелар оралаб кетди.

Бир маҳал рўпарада тайёралар кўзга ташланди.

— Аэропортми? — деб сўради Темир офицердан.

— Ҳа, — офицер гапни қисқа қилди.

«Самолётга чиқамиз шекилли. Қаерга борамиз экан. Масофа узоққа ухшайди-ку». Сўрашга ботинмади. Булгани бўлди, пешонада борини куради. Уйлагани тўғри чиқди.

Бироз учишгандан кейин, Темир чидаб туrolмади, офицердан сўради.

— Қаерга кетяпмиз?

Офицер анча кўнгли юмшоқ одам кўринади, жилмайди.

— Барибир эмасми, оғайни. Афғонистоннинг у бурчига бординг нимаю бу бурчига бординг нима. Ҳамма жойда уруш, ҳар ерда душман, хавф-хатар.

— Ҳар ҳолда сўраяпман-да.

— Хиротга, — деди офицер яна кулиб.

Бу гапни рост айтдими ёки «жуда узоққа» деган маънода ҳазиллашиб айтди-ми — Темир билолмади.

— Ростданми? Ростдан Хиротгами?

Темирнинг ҳаяжонли саволи офицерни қизиқтирди.

— Рост бўлганда нима, Хирот курортми сенга?

— Йўқ, курорт эмас. Аммо Хиротга борсак хурсанд бўлардим.

— Сабаб?

— Сабаби у ерда бизнинг буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг қабри бор. Уни зиёрат қилардим. Агар шу ниятимга етсам бу ерда утган умримга, йўқотган соғлигимга ачинмасдим, — деди Темир ҳаяжондан ўзини босолмай.

Офицер маъноли қаради Темирга.

— У ҳолда хурсанд бўлавер, ниятингга етишинг мумкин. Хиротга бораётганимиз рост. У ердан яна қаерга кетамиз — буниси менгаям қоронғи. Аэропортда кутиб олишади. Қаёққа деса — шу ёққа кетамиз.

— Шунинг олдинроқ айтишмайдими...

Ранжли оҳангда чиққан бу гапни кимга айтди, офицергами, ўзигами, билолмай қолди.

— Олдин билганингда нима қилардинг?

— Ҳеч нарса.

Чинданам олдин билганида бирон нима узгарармиди? Узгарарди! Туйғулари ранжимасди, балки таскин топарди, шодланарди. Бирон жойга мажбуран, улганингни кунидан борган қаёқда-ю, ўз хоҳишинг билан борганинг қаёқда. Буни армиянинг темир интизомига ўрганиб, ўзиям қарийб темир одамга айланиб қолаётган мана бунга ўхшаган офицерлар қаёқдан тушунсин, ҳис этсин! Булар учун Хирот билан Кандаҳор, Мозори Шариф билан Кобул, Жалолобод билан Кунарининг фарқи йўқ. Ҳаммаси Афғонистон, ҳаммаси жанг майдони, ҳаммасини душмандан тозалаш керак! У ерлардаги муқаддас масканлар, табаррук одамларнинг хоки туроби қўйилган азиз жойлар аҳамиятсиз...

II

Темир анчадан бери йўқотган бебаҳо нарсасини дафъатан топиб олган одамдай қувонди. Бу заминга келганидан бери бунақа суянмаганди. Ич-ичидан сеvinди. Ҳатто Оллоҳга шукроналар билдирди. Чеккан азобларим, хавф-хатарга тулиб утган кунларим бесамар кетмайдиган бўлди, деб қувонди. Ахир ҳазрат Навоий қабрини зиёрат қилиш ҳаммагаям насиб этавермайди-да!

Тайёра бир маромда гувиллаб парвоз қилади. Ҳамма жим, кимдир мудраган, кимдир хаёлга чумган.

Навоий қабрини зиёрат қилиш истаги унда биринчи курсда ўқиб юрганидаёқ тугилганди. Бунга Гафур Гуломнинг машхур шеъри сабаб булганди. Шеър унинг қалбига кириб борган, икки-уч марта ўқиши биланоқ ёдида қолган эди. Ҳозир ҳам эсида:

Дилим равшанлигин ҳиссим йулида офтоб айлаб,
Мозоринг бошида турмакдадурмен сарҳисоб айлаб,
Қулогинг сўз эшитмас бўлса ҳам қалбдан хитоб айлаб.
Ватандошлар саломин неча жилдли бир китоб айлаб,
Навоий деб Мусаллога келибман интихоб айлаб.

У ерга киритармикан? Мақбарага ўқ тегмаганмикан? Зиёратчилар кўпдир...

Шунга ўхшаган саволлар қуршовида ўзини Навоий қабри тепасида тасаввур этди. Тасаввур этдию юрагининг бир чеккасида ғашлик пайдо бўлди. «Шундай буюк зотнинг қабри тепасига елкамда автомат билан борсам-а. Қандай даҳшат! Етти ухлаб тушимга кирганмиди шундай қилиш?! Умри буйи уруш-жанжалларни қоралаб, беклар, амирлар, ҳаттоки ота-боболар ўртасидаги низоларни бартараф этиб келган Навоийдай табаррук зотнинг қабрини зиёрат қилгани қурол кўтариб бориш — ақлга сиғмайди. Бу юртда бўлаётган жангу жадаллардан ҳазратнинг руҳи чирқираётган бўлса ажаб эмас...

Сунг, Темир узига ўзи таскин берди. «Майли, нима бўлсаям боришим, зиёрат қилишим шарт. Ахир автомат кўтариб юришга мажбурманку, ўз хоҳишим билан олиб юрганим йўқ-ку буни...»

Тайёра пастлай бошлади. Темир бутун кучини кўзига жамлаб қуйига — ҳазрат Алишер Навоий таваллуд топган ва ҳозир хоки туроби ётган машхур Ҳирот шаҳрига қаради.

Маълум муддатдан сунг тайёра оёқлари қуналганинг бетон йўлкаларига келиб урилди. Темир енгил нафас олди. У гуё елкасига автомат осиб, душманларга қарши жанг қилиб юрган жангчи эмас, билъакс бир адабиёт, шеърят мухлиси, табаррук жойларни зиёрат қилиб юрган сайёҳ каби ҳис эта бошлади ўзини. Ҳозир қуналгандан автобусга утирадию Навоий қабри томон йўл олади.

Қани эди шундай бўлса...

Улар тайёрадан тушибоқ машиналарга утиришди. Навоий қабри қаёқдаю улар қайси томонга кетишяпти — билмайди.

Анчагина йўл босишди. Назарида шаҳардан ташқарига чиқиб кетишяётгандай туюлди. Темир хавотир ила офицердан сўради:

— Шаҳардан чиқиб кетяпмиз шекилли?

— Саёҳатга келаётганинг йўқ ҳар ҳолда.

Офицер пичинги ҳафсаласини пир қилди. Наҳотки, орзулари саробга айланса, етдим деганда қоқилса.

Афсуски, шундай бўлди. Улар тушган машиналар аллақачон шаҳардан узоқлашиб кетган эди.

Темирнинг кайфияти тушиб, кўнглига ҳеч нарса сиғмай қолди.

Узоқ юрдилар. Қош қорайиб, одам одамни таниши қийинлашди. Тазун қишлоғи атрофидагига ўхшаш тепаликлар, қир-адирлар бошланди. Чор-атроф ҳувиллаб ётипти. Тонг шаҳардан бери йўлда келаётган жангчилар толиқдилар, кўзлари юмилиб, уйқу элитди. Қаёққа кетишяпти, нимага шунча сарсон бўлиб боришяпти — ақлга сиғмайди. Шу ерларнинг ўзидаям ҳарбий қисмлар бордир ахир.

Кутилмаганда, оёқнинг остидан чиққан илондай, чап тарафдаги қоя остидан ўқлар визиллаб ўча бошлади. Мудраб келаётган жангчилар кўзи чарақлаб очилди. Дуч келган томонга автоматларини бушатишди. Лекин душман қаерда, қайси тош панасида — ҳеч ким билмайди. Машиналар тезликни пасайтирмади. Икки тарафдан шанғиллаб ўқлар учиши авж олди.

Бир маҳал Темирнинг чап тирсаги жаз этди. Ўнг қўли билан ўша жойини ушлади: ҳул. «Ўқ тегди, тамом». Хаёлига келган фикр шу бўлди. Яраланган қўлини кўтармоқчи эди, бўлмади.

Хайриятки, ҳайдовчиларга зиён етмади, машиналар тухтамади. Қояни айлаиб ўтишгандан кейингина отишма тинди.

— Ҳеч кимга ҳеч нарса қилмадимми? — деди офицер.

Темир яраланганини айтди. Дарров қўлфонарни ёқиб қуришди. Тирсагидан пасти шалвираб осилиб ётарди. Боя иссиғида билинмаган экан, совугандан сунг оғрий бошлади.

Тиббий ходимлар Темирга астойдил ачинишди, уни зудлик билан ҳарбий касалхонага олиб бориш зарурлигини айтишди.

Бахтига касалхона яқин экан.

Жарроҳлик столига ётқизишганини билади, у ёғини эслаёлмайди.

Кузини очса палатада ётипти, тепасида ҳамшира. Дарров қулига қаради. Тирсагидан кесиб ташланган. Кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди. Хаёли чарх-палакдай айланди, кўз унгида ота-онаси, Гавҳар, опа-сингиллари гавдаланди. Оғриқданмас, энди умр бўйи бир қул бўлиб қолганидан йиғлади, эзилиб йиғлади.

Оқ халатли ҳамшира йигит кўзида ёш кўриш нақадар оғирлигини сезарди-ю, нима дейишни билмас, фақат нозик бармоқлари билан унинг ёноқларини артар-ди.

Ичидаги дардлари кўз ёшларига қўшилиб чиқиб кетдими, анчадан кейин сал енгил тортгандай булди. Ҳамшира утирганини гўё энди сезгандай, унга маъюсланиб қаради.

— Мени кечиринг, — деди хаста товушда. — Узимни тиёлмадим.

— Бошингиз омон булсин ишқилиб. Пешонангизда бори шу эканда, нима қиласиз. Хафа бўлманг... — Ҳамшира хўрсинди-да, гўё ўзига ўзи гапираётгандай пичирлади: — Не-не йигитлар улиб кетди-я.

Йигирма кунлардан кейин яраси сал битиб ҳовлига чиқиб юрадиган булди. Ҳеч кимни танимайди, ёлғиз ўзи айланиб юради. Бирда кўнгли ўксиб, ичидан йиғи босиб келади, бирда омон қолганига шуқур қилади. «Уша ўқ қулимгамас, бошқа жойимга текканида нима бўларди. Ҳозир бу дунёда юрмасдим. Ҳалиям Худо асради».

Бир куни касалхона ҳовлисидаги эндигина гуллай бошлаган олчалар соясида айланиб юрган эди, кимнингдир «Темир» деб чақиргани қулоғига чалинди. Шарт ўғирлиб қаради: ҳеч ким кўринмади. Мени бу ерда ким танирди, бошқа бировни чақиргандир, мендан бўлак Темир йўқми бу дунёда, деган ўйда йўлида давом этди. Бояги товуш яна, фақат яқинроқдан эшитилди. Темир яна қаради. Нариги йулақдан бир киши оқсоқланиб келарди. Э воҳ, қараса — Журақул!

Иккови бир-бирининг кўксига отилди.

Кучоқлашиб турдилар, узоқ турдилар...

Тиллар жим, диллар сўзлашарди. Жўралардан бири силкиниб кетди, қайси бири — икковиям билмай қолди. Ажралишганда ҳар иккисининг кўзи намли эди.

Унсизгина бориб скамейкага утирдилар.

— Хайрият, кўришар кунимиз бор экан, — деди Журақул.

— Учрашган жойимизни қара-я.

— Шунга айт.

— Кобулда ажрашганимиздан кейин энди учрашмасак керак бу ерда, деб уйлагандим...

Икковиям бошидан ўтганини гапириб берди. Журақул оёғидан яраланган экан.

— Носиржон қалай, биргамидинглар? — деб сўради Журақул.

— Бошида бирга эдик, кейин уни бошқа жойга жўнатди. Қаерга кетди — билмайман. Хатам ёзмади, ёзган булсаям етиб кемадими, менам у ёқдан-бу ёққа кўчиб юрибман. Тайинли бир жойимиз йўқ.

— Азим-чи, Азим? Ундан дарак борми?

— Биргамасмидинглар?

— Йўқ, Кобулдан кейин у сизлар билан кетган, деб юрайдим.

Темир Азимни қачон, қаерда, қай аҳволда кўрганини кўзига ёш олиб айтиб берди. Журақул «Худо раҳмат қилсин» деб юзига фотиҳа тортди.

— Раҳматли ўт-олов йигит эди-я. Душманни қириб қаҳрамон бўламан, деб юрайди шўрлик.

— Қаҳрамон эмиш... Бошини есин ўша қаҳрамонлиги, ўзи омон бўлса майли эди...

Бир томондан қулидан айрилгани, оғриқ, бир томондан зеркиш юрагини қон қилиб юборгани Темирнинг. Худо ўзи етказди Журақулни, ҳар нечук гаплашиб турадиган одам топилди-ку.

— Навоий қабрини зиёрат қилдингми? — деб сўради бир куни Темир.

— Шу алам қияпти-да. Бурнингни тагида турсаю боролмасанг.

— Яқинми бу ерга?

— Аниқ билмайману эллик-олтмиш километр чиқса керак.

— Бу ердан чиққанимиздан кейин борсак булмасмикан-а?

— Рухсат беради, деб уйлайсанми?

— Ким билади...

Бир ҳафталардан кейин Журақулга жавоб берадиган бўлишди. Аммо қаёққа боради, қисмгами ёки уйига кетадими — номаълум.

Врачлар сузида турдилар, айтилган вақтда Журақул сафар халтасини елкалади, уйига кетадиган булди. Хайрлашар чоғи Темир унга тайинлади.

— Жон жура, танишлардан биронтасигаям бу ердалигимни айтма. Туркма-нистондан турли томонга таркаганмиз, қаерда хизмат қилаётганини билмайман, де.

— Кунглинг тинч бўлсин.... Сенам тезроқ тузал. Эсон-омон Ўзбекистонда қуришгунча...

Кучоқлашиб хайрлашдилар.

Шундай қилиб, Журақул жунаб кетди.

Темир учун яна зерикарли кунлар, ёлғизлик изтироблари бошланди.

Журақулга ўрганиб қолувди. У кетгандан бери гўё ён-атрофида ҳеч кимса қолмагандай, ҳаммаёқ хувиллаб ётгандай туюлади. Қули анча тузалиб, юзигаям сал-пал ранг кириб қолган бўлса-да, кайфияти ҳамон тушкун...

Саккизинчи боб

I

Мана энди уша оғир кунлар ортда қолди...

Темир, уйда уч ҳафтани ўтказиб, Тошкентга ошиқа бошлади. Пойтахтдаги ҳарбий комиссариятга учрашмоғи керак. Лекин асосий мақсади тезроқ Гавҳарни қуриш эди. Анов куни отасидан ижозатини олгандан кейин ер-кўкка сигмай қолди.

Эрталаб Темир тайёрага чиқди, тайёра Тошкент қўналғасига кўнгунича Гавҳарни уйлаб келди. «Имтиҳонлар тугагандир. Фаргонага кетиб қолмаганми-кан? Балки имтиҳонлар чўзилиб, ҳали шу ердадир».

Ичида Худодан тилаб бордики, Гавҳар Тошкентда бўлсин деб. Уйлаб курса ундан хат олмаганигаям анча бўп қопти. Тазунда олувди охиригисини. Кейин ёзган бўлсаям Темирга етиб бормади. Касалхонада эканлигида ўзи хат битиб, ҳозирча ёзмай туринг, манзилим ўзгариши мумкин, аниқ бўлгандан кейин ўзим маълум қиламан, деганди. Яралангани, касалхонага тушгани борасида лом-мим демаган. Бу аҳволда қуриб Гавҳар қандай аҳволга тушаркан?.. Айниб қолмасми-кан?

Темирнинг миясида минг хил уйлар чирпирайди. «Бордию Гавҳар эрга тегиб кетган бўлса-чи? Ота-онаси қараб утирармиди? Йўғ-э, ундай бўлса ёзмасмиди. Хатларида бу ҳақда ҳеч гап йўқ-ку. Турмушга чиқса аввало мени унутарди. Рост-да, эрга теккандан сўнг бегона йигитга хат ёзиб нима қилади... Йўқ, Гавҳар унақаларданмас, у мени кутади, ишонаман».

Худди биров билан тортишаётгандай Темир ўзи билан ўзи фикран олишар-ди. Хаёл экан-да, у жиловга сигмаса, истаган томонга, хоҳлаган гушасига кира-верса. Хаёл туфайли гоҳо одам жоҳиллик қилиб қўяди, энг яхши қадрдон одами тўғрисидаям гумонларга бориб қолади. Бўлмаса ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ Темир Гавҳар ҳақида шу уйларга борармиди? Наҳотки, Гавҳардай мулоҳазали, ақлли қиз севган йигити армиядан келгунча кутмаса? Кутади, ҳали икки йил экан-ку, ун йил бўлса ҳам кутади. Бунга Темир ишонади.

Темир узини ўзи қойиб, ўзига ўзи таскин бериб, фикран олишиб Тошкентга етди. Соат тўртга яқинлашган эди, Тошкентда ҳарорат қирқдан зиёд, нафас олишгаям қийналади одам.

Олдин жой масаласини ҳал этмоғи керак. Ким билади, икки йил давомида Нина Ивановнаникида нима гап, ўзи уйидами-йўқми, ёзда Красноярскдаги қариндошлариникига жунаб қоладиган одати бор эди. Ундан ташқари жой борми-йўқми — буни билиши керак. Ижарачисиз ўтирмайди кампир.

Шу уйлар билан бекатга келди-да, такси тухтатди.

У кириб борганда кампир ҳовлисидаги бир тупгина олча соясида уша пас-таккина стулчасида пайпоқ туқиб утирарди. Темирни кўрди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Темирчик, сенмисан?

— Менман, Нина Ивановна, — деди Темир хотиржам.

— Қўлингга нима қилди? Афғонистонда бўлдингми?

— Шундай.

— Вой, бечора болам, роса қийналибсан-ку. Қачон келдинг?

— Ҳозир келишим.

— Армиядан-а?

Темир кулди.

— Э, йўғ-э, уйдан келяпман, Нина Ивановна, ишларимни тўғрилагунимча бир-икки кун қолишимга тўғри келади. Жой борми?

— Нималар деяпсан, Темирчик, сенга жой бўлмаса кимга жой бўлади.

— Ижарачи қўйгандирсиз, демоқчиман-да.

— Куйишга куйганман, аммо сен учун ҳамиша жой топилади.
— Раҳмат, Нина Ивановна. Бўлмаса мен кетдим. Кечқурун бемалол гаплашамиз.

— Чой ичмайсанми?

— Йўқ, аввал ишларимни битказай.

Керакли хужжатларини олди-ю, дипломатини қолдириб, чиқиб кетди.

Катта куча сари илдамлаб, режа тузди: олдин район ҳарбий комиссариатига учрашади, кейин Азимникига кириб фотиҳа ўқиб чиқади, кечқурун, ётоқхонага — Гавҳарнинг олдига боради.

Ҳарбий комиссариатдагилар ҳали у, ҳали бу деб, анча тутиб қолишди. У ерда— бир оз кайфияти бузилиб чиқди. Азимникига бормоқни уйлади. Аммо фикридан қайтди. Эрталаб уйда еган овқати билан юргани учун қорни очди, бирон жойдан тамадди қилиш даркор. Унганча анча кеч бўлиб кетади. Қолаверса, ҳозир боргиси келмади. Билади — борса ота-онасининг ярасини қайтадан янги-ланади, онаси бечора оби-дийда қилади... Узи йўлдан чарчаб келди, устига устак анов маҳкамада асабига тегишди. Шу аҳволда яна юрагини эзишни истамади, бу оғир, албатта. «Эртага эрталаб бораман яхшиси. Ҳозир бирон жойдан овқатланиб, кейин Гавҳарнинг олдига жунайман».

Гавҳарни уйлаб, сал кайфияти кутарилди.

Ўқиб юрган кезлари марказий хиёбондаги «Дустлик» қаҳвахонасини ёқтирарди, чунтаки пул тушди дегунча ўша ерга борарди дўстларини етаклаб. Гавҳар билан ҳам икки-уч марта кирган.

Шулар эсига тушиб ўша жойга боришга қарор қилди. «Балки олдин Гавҳарни топишим керакмиди? У билан бирга келсам булармиди?... Йўқ, аввал узим тамадди қилиб олай, уни қачон топаман? Қорин пиёз пусти буп кетди».

Шоша-пиша овқатланиб, ширин хаёлларга кўмилганча, йўлга тушди. Афсуски, Гавҳарни тополмади. Ётоқхона, қоровулдан булак ҳеч ким йўқ, хувиллаб ётарди...

Тарвузи қўлтиғидан тушиб изига қайтди. Ётоқхона ёнидаги хиёбонга кирди, ёғоч уриндиққа утирди. Утган-кетганни томоша қилиб сигарет чекди. «Эҳ бўлгани бўлди, энди кампир билан валақлашамиз бугун. Эртага Азимникига кириб чиқаману кейин кетаман. Сандирақлаб юраманми Тошкентни жазирамасида... Сентябрда насиб ётаркан-да энди Гавҳар билан кўришиш».

Нина Ивановна билан телевизор кўриб, анчагача гаплашиб утирди. Кампир ҳамма: ини эринмай сўради. Сентябрдан бошлаб яна шу ерда туришга Нина Ивановна билан келишиб олди...

Темир ўқиб юрганида бир-икки борган эди Азимларникига. Дадасиям, ойисиям танирди. Агар хотираларидан кўтарилган бўлмаса, ҳозир ҳам танишлари керак.

Эшикни Азимнинг дадаси очди.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом.

Сезилдики, у киши Темирни танимади. Темир, гангиб, «Мен Азимни ўртоғиман», деса дабдурустан, қандай буларкин?

— Келинг, углим, марҳамат, — деб ичкарига бошлади мезбон.

Ҳовлига стол-стул кўйилган экан, шу ерда ўтиришди. Азимнинг ойиси ҳам уйда экан.

— Мени танимадингиз чамамда, — деди Темир.

— Айбга буюрмайсиз энди.

— Менинг исмиим Темир... Азим билан бирга ўқирдик.

Мезбон ялт этиб қаради.

— Шундай денг.

— Менам яқинда келдим армиядан.

Мезбон Темирнинг кўлига қаради-ю, сўрашга истиҳола қилди.

— Сизам Афғонистонда хизмат қилдингизми?

— Ҳа, мана битта кўлни ташлаб келдик... Биз Азим билан бирга жунаган эдик Туркманистондаям бирга эдик. Афғонистонга борганимиздан кейин ҳаммамизни ҳар ёққа сочиб юборди... Бир фотиҳа ўқиб, сизлардан кунгил сураб кетай, деб келувдим.

Мезбон фотиҳа ўқиди.

— Раҳмат, углим, умрингиздан барака топинг, — Азимнинг ойиси Темирни дуо қила-қила йиғлаб юборди.

Орага оғир сукунат чўқди.

— Бўлди. Ҳадеб йиғлайверганинг билан фойдаси борми?

— Қиличдай углим ўйнаб-кулиб жунаб кетса-ю...

Она шурлик оғир хурсинди, азиз фарзандини тобутда олиб келишганини айтишга тили бормади.

Ҳе, дунё!..

Темирнинг кузларидан ҳам ёш тирқиради.

Азимнинг дадаси хотинини чалғитиш учун:

— Бор, чой дамлаб кел, — деди.

Хотини туриб кетгандан сунг Темирдан сўради:

— Азим бундай бўлганини кимдан эшитдингиз?

Темир курган-билганини қисқача айтиб берди.

Азимнинг дадаси Темирнинг ҳикоясини тинглаб, баттар эзилди. Унугилаёзган дарди қайтадан ачиштира бошлади юрагини. Узини босиб, ичдан титраб кетаётганини сездирмай утирди.

— Бу гапларни ойиси билмай қўя қолсин. Булмаса тоза эзилиб кетади Аммо сизга минг раҳмат, ўғлим. Умрингиз узоқ бўлсин.

Она бечора бу гаплардан беҳабар қолди. У келиши билан эри гапни бошқа тарафга бурди...

Пешингача суҳбатлашиб ўтиришди.

Кетар чоғи Темирга чопон, дўппи кийдириб, белига қийиқча боғлаб қўйишди.

Темир «овора булманглар, керак эмас», деган эди.

Азимнинг ойиси куз ёшларини тиёлмай деди:

— Раҳматли Азимимга олиб қўйган эдим... Умрингиз ўхшамасин. Илоё кўёв булганингизда, яхши кунларингизда кийинг, ўғлим. Энди бизга қадрдон бўп қолдингиз, тез-тез келиб туринг. Уғилларим билан ака-ука булинг.

Хонадон эгалари Темирни дуо қилиб кузатишди...

2

Август охирлаб қолган бўлса-да, Тошкент иссиғи тафтидан тушмаган, жизиллаб куйдиради офтоб. Ургутнинг салқин ҳавосидан чиқиб келган Темирга иссиқ бошқача таъсир этди. Ҳаво дим, ҳаммаёқда асфальтнинг бад буйи. Уқиб юрган пайтлари сезмаган эканми ёки кункиб қолганмиди — билинмасди.

Нина Иванованинг кафтдай ҳовлисида, олча соясида бироз ўтирди Қилт этган шабада йук. Турт тарафи уйлар билан уралган бу ҳовлига шамолни боғлаб қўйсаям турмайди ёки нафаси қайтиб адо бўлади. «Бекорчилик бадга урди», ҳаммомга тушгандай бўлиб димиқиб утиргандан кўра кучага чиқай, ҳарқалай сал-пал бўсайам шабада бордир, ҳам ишим битади».

У тўғри факультетга борди. Деканатга кирди. Ҳеч ким йўқ. Нима қиларини, кимдан сўрарини билмай турувди, бир қиз келиб эшикни очди. Деканни сураб, изига қайтди.

Кучага чиқди. Энди Гавҳарни топиши керак. Келганмикан? Келгандир. Эрта утиб, индин ўқиш-ку.

Шу уйлар билан ётоқхона томонга юрди.

Гавҳарнинг олдинги хонасини биларди, кўп келган. Лекин ҳозир ҳам шундамикан? Таваккал деб таниш эшикни тақиллатди. Ичкаридан «ҳозир» деган товуш эшитилди. Гавҳарми? Нимагадир овози бошқачароқ чиқди. Балки бошқадир? Ёшгина бир қиз (бу йил ўқишга кирган бўлса керак) эшикни очди.

— Кечирасиз, синглим, Гавҳар деган қиз қайси хонада туради, билмайсизми?

Темирнинг тахмини тўғри чиқди — қиз шу йил ўқишга кирган, юқори курс талабаларидан ҳеч кимни танимас экан. Ҳайрон бўлиб, не қиларини билмай, уйланиб турувди, йўлакнинг нариги бошида бир қиз куринди. Ундан сураш учун шу томонга юрди.

— Танийман, — деди қиз, — бешинчи курсда ўқийдими? Фарғоналик-а?

— Ҳа, — деди Темир қувониб.

— Учинчи қаватда туради. Мана шу томондаги энг охириги хонада бўлса керак.

Темир раҳмат айтиб, юқорига кутарилди. Қиз тушунтиргани буйича йўлакнинг охиридаги эшикни тақиллатди.

— Ким? Кираверинг.

Темирнинг юраги уйнаб кетди. Бу уша! Гавҳар! Овози таниш. Худди ўзи. Икки йил ичда қанча-қанча одамлар билан гаплашган, не-не воқеаларни куриб қайтган эса-да, Гавҳарнинг овози қулоғига сингиб қолган экан, адаштиради.

Эшикни тортди. Очиқ экан.

Хонада Гавҳар ёлғиз (омадни қаранг) эди. Темирга кузи тушди-ю, ҳайкалдай қотиб қолди. Темир узини дадил тутиб, қиз томонга юрди.

— Гавҳар!

Қиз ўзини йигитнинг кучоғига отди.

— Темир ака!

Ҳаётнинг энг ширин, энг лаззатли онлари!

Улар шу ҳолда узоқ турдилар.

Йигит аста қизнинг бошини кутарди. Унинг қоп-қора кузлари узун-узун, қалин киприклари жиққа ёш эди. Темир ёшли кузларига лабларини босди. Сунг лўппи ёноғи тиниқ бўйнидан ютоқиб ўпди, ўпди, ўпди. У гапиролмас, фақат узоқ юғуриб чарчаган одам сингари ҳансирар, буса олишдан тухтамас эди. Йигитнинг ҳам, қизнинг ҳам юраги қафас деворига урилаётган каптардай потирлар эди...

Темир стулга, Гавҳар каравотга утирди.

— Қалайсиз? Тузукмисиз? — Темир сал ўзини босиб олиб суради.

Қиз сочларини қўли билан туғриларкан:

— Раҳмат. Узингиз яхши келдингизми? — деди. — Кузларим тешилиб кетди кутавериб.

— Келдим, мана. Лекин...

Гавҳар унга саволчан қаради. Темир кўнглидаги дардни — «Мен бир қўлимдан айрилиб келдим, айнамайсизми мёндан» демоқни ўйлади.

— Лекин, мана!.. — Ногирон қўлига ишора қилди.

— Илтимос, Темир ака, мени яхши курсангиз бу ҳақда гапирманг. Кўриб турибман... Сиз курортгамас, Афғонистонга — жангу жадалга бориб келганингизниям биламан. Аммо ҳозир гапирманг, вақти-соати билан айтарсиз. Айтмасангиз ҳам мажбур қилмайман. Энг муҳими жонингиз соғ қайтиб кебсиз-ку.

Темир қизга суқ билан термилди. У ҳозир уй кийимида — устида оддийгина чит халат, пардоз-андозлари ҳам йўқ, лекин шу ҳолда ҳам гузал, истараси иссиқ эди.

— Ростми, Гавҳар? — деди Темир унинг сочларини силаркан.

Унинг товуши хастароқ чиқди. Томоғига бир нарса тикқилганидан қийналиб гапирганини қиз сездди. Йигит юзини қизнинг кўксига қўйди. Мақсади — кўз ёшларини беркитиш эди. Лекин бекитолмади, кузларини яширса-да, елкаси титраб кетганини ўзиям билмай қолди. Гавҳар аста унинг бошини кутарди. Кузларига термилди. Йигитнинг киприклари нам эди.

— Рост, жоним! — деди Гавҳар майин оҳангда. — Ишонинг менга!

Деразадан ботаётган кўёшнинг қизғиш шуъласи тушди.

— Қани бўлмаса кийининг, кетдик!

— Қаёққа?

— Кетдик, кучага чиқамиз.

— Кучада нима қиламиз?

— Юринг дегандан кейин юраверинг.

Улар қадрдон жойлари марказий хиёбондаги «Дустлик» қаҳвахонасига келишди. Икки-уч соат гурунглашиб ўтирдилар.

Қаҳвахонадан чиқишганда ҳам кайфиятлари енгил, диллари чоғ эди. Гўё орадан икки йил ўтмагандай, Темир армияга эмас, қишлоғига бориб келгандай — шундай тасаввурда эдилар.

Темир Нина Ивановнанинг кулбаси сари бошлади. Гавҳар унамади, гарчи ичидан Темирдан ажралишни истамаётган булса-да, ўзини тутиб, ноқулай деб туриб олди.

— Нимаси ноқулай? Кампир сизни билади, яхши танийди...

— Кетдик! Барибир қўйиб юбормайман бугун.

Темирнинг қатъий гапидан сўнг ноилож йўлга тушди.

Улар келганда кампир ухлаб қолган эди.

Кичкинагина, деярли ҳеч қандай жиҳози йўқ хона Гавҳарга жуда қадрли, ўз уйидай кўнглига яқин эди.

Ана шу муъжазгина хонанинг чироғи шу куни тонггача ўчмади...

Дунё билан юзма-юз

Эрих Фрид

Елканларинг олдида

*Сенинг қайиғинг булсайдим қани
меники булардинг шаксиз шубҳасиз
биласанми мовий елканимни
сенинг қизил елканинг уйлаб топибди*

*шундай экан ойни кундир денгизга
тушир уни пастга
йигласам сен кул*

*йигидан тиниб
шундоқ елканларинг олдида
қайиғим билан чукабошласам
сен кукка чиқиб ол
йулчи юлдуз шаклига кириб.*

Ханс Юрген Хайзе

Чунки сен

*Чунки сен
асалари шовқинини
ямяшил қўйнига бекитадиган
қуюқ савитзорни орзу қилгандинг
чунки мен
утқазганим заҳоти шох ёйиб
баҳайбат алфозга кирадиган бир
антиқа дарахт устирмоқчидим
дарвоқе ичи кавак булиб
уша бебош болариларинг учун ҳам
жой берадиган дарахтни албатта.*

Улла Хаан

Ташбеҳлар

*Бошқа жойга эмас кафтинга
томир ташлар эдим дарахт булсам*

*денгизга айлансанг борди-ю
сенга атаб оқ қаср ясардим*

*бир думалаб гулга дунсанг сен
тупроқдан сугуриб олардим барибир*

*кулбангни кул устига урнатар эдим
оловга айланган вақтимда*

*аммо сув париси булсам
сув париси булсам сочи йилтироқ
кум-кук денгиз қўйнига тортардим сени*

*юлдуз булсанг ҳеч иккиланмай
кўкдан уриб туширардим сени мен.*

Урзулла Креҳел

Илова

*Кухна китобларда
уқиганим бор
хушидан кетганлар севги дардида
ранглари саргайган
сочи оқарган
аммо ҳеч ким уша севгини
излаб топиб билмаганидан
телба булмаган
шу ҳақда
куҳна китобларда уқидим
барча нуқсонларига қарамасдан ишқ
фақат эзгуликка дахлдор булар.*

Карин Кивус

Мўрт совға

*Сени севман
дегим келади
ҳали биз
ҳеч қачон нишонламаган
байрамга атаб совға юборгум
сен эса ушанда
ҳеч кимсадан гина қилмасдан
тутилган кўнингни
ўтказсанг танҳо
сенга тугунчани
элтиб берсалар
синиқ чинни идишлар
чиқса унинг ичидан
сен томоша қилсанг
оҳистагина.*

Дитер Лайзеганг

Чиройли сўзлар

*Бу керакли тош эмас
сен учун кўтариб юрганим
сўзлардир бир нафис
ёстигинг остига
қўяман билдирмай
аммо тонг билан
сен менга қўрқинчли тушингни
хавотирланиб сўзлаб берасан.*

Немис тилидан **Баҳром
РУЗИМУҲАММАД**
таржималари.

Суннатулла Анорбоев

АНКОВ

Ҳикоя

— Дадаси, эшитинг-а, — деб қолди Онаси.

Меҳмонхонада газета уқийтган эдим. Нимани эшитишим керак экан?

Бирорта дардни даволаш, дори-дармонга оид эшиттиришдир, деган хаёлга бориб, урнимдан турдим.

Йуқ, Худога шукр, ўзим анча тузукман. Фақат, мана, уч йилдан ошаяпти бекамнинг инсулт оқибатида аъзои баданининг чап томони фалаж бўлиб ётиб қолганига. Шифокорлар даволашди, юқори малакали массажчилар ходими қилишди. Фойдаси йуқ деёлмайман, бироқ кам. Оёққа туролмаёпти. Ноумид шайтон, дейдилар. Умид сўнмаган. Радио, телевидениедаги табобатга оид эшиттиришларни мунтазам тинглаб-қуриб боради.

Ётоқхонага кириб борганимда радиода тингловчилар билан фуқаро ҳуқуқига оид «Радио-адвокат» эшиттириши бўлаётган экан.

Тўғриси айтсам, ансам қотди. «Аргументы и факты» газетасида турмуш ташвишларидан кишининг хаёлини чалғитадиган эртақнамо хабарлар бўлади. Ушандай нарсалардан бирини энди уқий бошлаган эдим.

— Дадаси! — деб қолди.

Об-бо! Хул! Мана кирдим. Бу зерикарли икир-чикирнинг нимасини эшитаман? Лекин, ҳай-ҳай!.. Жаҳлни ичимга ютиб илжаяман. Балки ўриндан турғизиб ўтқизишим керақдир? Унга боқдим. Берилиб тинглаётгани кузларидан аён. «Эшитинг-а», дегандай индамай имо қилди.

Эшитаман-да, иложим қанча.

Кўп қаватли иморатлардан бирида истиқомат қилувчи бир аёл фуқаро қонунчилиги бўйича тушунча бераётган адвокатга телефон орқали мурожаат этиб, ўз дардини айтади. Мазмуни қуйидагича. Кимдир эшигини тақиллатган экан. Очса, йулакда, қари деб — қари эмас, ёш деб — ёш эмас, ўрта яшар, сумбатлигина бир хотин юмшоқ жилмайиб турган эмиш. Ҳа, киш бўлса-да, бошида пешонабоғ, устидан чочоқли оқ шоҳирўмол ўраган; эғнида энги бармоқларининг учигада ёпган, этаги түпигигача тушган оқ ҳижоб, (балки ҳижоб эмас, узун оқ камзулдир). Ҳар қалай эғни-боши ҳожи оналарникига ўхшаб кетаркан. У ийманибгина салом бериб, эски танишлардай, елка силаб сўрашибди. Кейин, айланай, эғачи, дея, ўз узрини айтибди. Ичкарига таклиф қилса, кириб, дуойи-фотиҳага қўл очибди-ку, аммо рўза тугганини билдириб, тузогли дастурхонга яқинлашмабди. Уй бекаси хижолат чекиб, ўзининг кўза эканини, негаки, қанд касаллигига мубтало бўлиб қолганини, бу дардга чалинган киши докторнинг маслаҳатига амал қилиб оз-оздан, лекин тез-тез тамадди қилиб туриши зарурлигини изҳор этибди.

Меҳмон ҳам бу дарддан хабардор эканми, мезбонни қувватлаб: «Жуда тўғри қиласиз, оқ нонмас, қора, ҳалиги, бор-ку, аржинной, ўшандан истеъмол қилиш керак», — деб маслаҳат бериб, Яратган Парвардигордан дардига шифо тилаб, кўнглига тасалли берган бўлибди. Сўнгра бу ташрифнинг боисини айтиб, мақсадга кучибди. Улар ҳам ёнма-ён тушган қўшни иморатда, лекин осмони-фалақда «харна бир газ бўлсада, Худой таоло даргоҳига яқинроқ» тўққизинчи қаватда туришар экан. Машиналари эса икки терак бўйи тубанда. «Яшшамагурлар» машинани-ку олиб кетиша олмабди, бироқ ён ойнасини синдириб очиб, магнитофон-ними-ей, яна аллақандай қиммат турадиган ускуналарини ўғирлаб кетишибди. «—Ху ана! — ҳожи оналарга ўхшаб кетадиган уша меҳмон деразага яқин бориб, бу иморатдан анча наридаги эшиги очик тунука гаражга ишора қилибди. — Тузатишвотти. Ҳожи амакингиз қарилқларига қарамай машинага ёмон ўрганиб қолганлар. Машинасиз худди оёқсиз бўлиб қолгандай ҳис қиладилар ўзларини. Шунга...» — Ҳожи она (эрлари ҳожи бўлгач бас, рафиқаси ҳам ҳожи она бўлади-да) қарз сўраб чиққан эканлар...

— Муқаддас рамазон ойи... Эртами-индин Лайлатулқадр келади кун-а, илойим, бирингизга ўн қўшиб берсин. Этга-бетга ифторликка айтишади...

— Айтган жойга бориш керак.

— Вой, бормасалар такабурлик бўлади-я! Хастимомга чиқиб туришади. Яна телеви-зорга. Рўза тутишнинг фойдаси, иймон-этиқод ҳақида маъруза ҳам қилганлар. Эшитган-дурсиз?

— Э! Ҳалиги...

— Фақат кўп эмас, беш юз бўлса етади, айланай. Эртагаёқ шу вақтга қолдирмай олиб чиқиб бераман.

Мезбон шошиб қолибди. Шундай табаррук одам-а. Ноиложликдан бош эғиб... Ҳожатларини чиқармаса гуноҳ-ку. Дарҳол пуллари турадиган ғаладонни очиб, борини узатибди.

— Керагича олинг.

Ҳожи она ёқимли кулимсираб қўйиб, бош чайқабди:

— Айланай, бунингизни ану уста назарига илмайди. Унга куки, доллар керак.

— Во-й! — дебди уй бекаси, — бизда унақасидан йўқ эди-ку.

— Қўшниларингиздан сўраб кўринг-чи, зора топилса, — илтимос қилибди ҳожи она.

Уй бекаси иккиланибди. Унгайсиз ахир, нима деб сўрайди?

— Эртагача, айланай. Теппамизда турган пок Парвардигор ўзи гувоҳ. Худди шу вақтгача қайтариш шарти билан, — ўртага Худони қўйиб ёлворибди меҳмон.

Одамнинг юзи иссиқ. Уй бекаси қисилиб-қимтиниб, бир даҳлизда турадиган қўшнисининг эшигини тақиллатибди. Эрак қўшни эшик очибди. Эр-хотин бир-бирига бирам мос тушган, қўли очик одамлар. Айниқса эрак баҳоси йўқ. Йўқ демабди. Суриштирмабдиам — берибди.

Уй бекаси олиб чиқиб, қандай олган бўлса, шундайлигича ҳожи онага тутқазибди. Уям санаб утирмабди. «Вой, айланай, сизга ишонмай жин урибдими мени!», — дебди-да, мингдан-минг раҳматлар айтиб, яхшилаб дуо қилибди.

Уй бекаси ҳожи онани шу кўнрача кутаётган экан. Қарз берган қўшниларининг кўзига кўринишга уялганидан уйда қамалиб ўтирган эмиш.

Радио орқали фуқаро ҳақ-ҳуқуқидан сабоқ бераётган ҳуқуқшунос нимаюм дерди. Тушунтиришга тушунтирди ҳижжалаб, албатта. Ўз дардини айтиб мурожаат этган аёлнинг кўнглини кўтариш учунми, умидвор ҳам қилди, эҳтимол ўшбу сўхбатимизни эшитса, ўша сиздан қарз олган хотин олдингизга келиб қолса, ажаб эмас, деб.

Мен бўлсам бу савол-жавобни эшита туриб, ҳайрон қолдим. «Радио-адвокат»га мурожаат қилган хотин гап-сузига қараганда ҳали ақлини еб қўядиган даражада қари эмас, тетиккина кўринади. Наҳотки нотаниш бир аёлга у отиноий, ҳожи она, боринги, авлиё қиёфасида кўринсам, беш юз долларни тутқазиб юбораверган бўлса?! Яна денг, узидан йўқ нарсани қўшнисидан олиб берганмиш?! Ҳеч ақл бовар қилмайдиган иш. Узи «ҳожи она» воқеаси, шундай хотин чиндан ҳам бўлганмикан? Бормикан? Еки тўқиб чиқарилган афсонами? Лекин, шу заҳоти, ахир, ён қўшнинг Ғозибой акани ёшгина бир жувон чув тушириб кетгани эсингдан чиқдими, дея ўзим билан ўзим олишаман.

Ҳўх-хў! Орадан ярим аср ўтиб кетибди. Мана шу девор-дармиён қўшним (у киши оламдан ўтиб кетган), Ғозибой аканинг эшигини очиб, ҳовлисига келишигангина бир жувон кириб келибди. «Амакижон, — дебди, — ўглингиз Нодир акамга қопми, халтами бериб юборар экансиз, магазинда гуруч бервотти!» Ғозибой ака ҳовлиқиб қолган бўлиши турган гап. Уруш энди тугаб, карточка системаси бекор қилингани билан очарчиликнинг эпкини ҳали эсиб турган оғир йиллар эди-да. Ғозибой ака ўша заҳоти шакарқоп топиб чиқибди. Тешикмасмикан, деб текшириб ҳам кўрибди. Қопни олган ҳалиги дастёр: «Пули-чи? Нодир

акамнинг ёнларида пули кам экан. Узлари очиритдагиларни «паратка»га солиш билан бандлар. Тумонат одам!», — дебди. Гозибой ака тушунадиган киши — бош иргаб тасдиқлабди. Магазинга гуруччи-ёғ келишидан дарак топганлар, одатда, ярим кечадан навбат олиб, ухламай пойлоқчилик қилишади. Магазин очилганида ур-йиқит бошланади. Албатта, бундай пайтда, милиция керак тартиб сақлаш учун. Гозибой ака монёр эмасми, симёғочга чиқиб юрган, оёқ-куллари узун-узун, лип этиб чордоққа чиқиб кетибди. Ортиқча сим-пим, лампочка (бундай буюмлар уруш йиллари топилмас, топилса ҳам анча пул турарди), шунга ўхшаш майда-чуйда нарсаларни сотиб, электр учганда кўни-қўшнингнинг ҳожатини чиқариб туплаган пули бордир-да, ҳар эҳтимолга қарши бола-чақанинг кўз олдидан нари яшириб қўйган жойидан олиб тушиб берибди.

Дастёр жувон кетгач, бир оздан кейин, Гозибой ака ҳалиги аёл кетидан у айтган жойга — Пушкин майдонидаги озиқ-овқат магазинига қараб йўл олибди. Угли Нодир милиция ходими. Ахир формадаги одамга қоп орқалаб юриш ярашмайди. Олиб қўйган бўлса ўзим олиб кела-қолай, деб ўйлабди.

Паркент кучасидан ўтадиган еттинчи трамвай ҳадеганда келавермабди. Гозибой аканинг сабри чидамай, пиёда жўнабди. Темир йўл куприги тагидан ўтиб, ҳарбий мактаб дарвозаси олдига етганда, бундай зехн солиб қараса, Пушкин майдонининг у томонидаги озиқ-овқат магазини яқинида, у ёққа-бу ёққа ўтиб турган йўловчилар демасангиз, ҳеч ким йўқ эмиш. Гуручга навбатда турган «тумонат одам» қани? Ушандаёқ Гозибой аканинг юраги шув этиб кетибди. Лекин ҳамон ўчмай ичида липиллаб турган умид уни олдинга ундабди. Тегарак дарахтзор майдонни апил-тапил кесиб ўтиб, магазин ичига кирса — бум-бўш. Сотувчи ҳам кўринмасмиш. «Ҳа, гуруч келади-ю, турармиди?! Сотилиб кетгандир. Нодир олган бўлса қўйиб кетгандир-да, тайинлаб». Гозибой ака у ёқ-бу ёққа синчиклаб боқибди. Пештахта устида, магазин бурчакларида ўзига таниш шакарқоп кўринмабди. Эҳтимол, ўзи орқалаб кетгандир-да. Луначарский кучаси томонидан. У хизмат қиладиган милиция булими уша ёқда.

Сотувчи — ўспирин бола ичкаридаги омборхонадан тишини кавлаб чиқиб келган экан, Гозибой ака Нодиржонини, мабодо шакарқоқда гуруч қолдириб кетмадими, деб суриштирибди. Успирин анграйиб туриб, охири гап нимадалигини англаб: «Амаки, нима девоссиз?! Карточка бекор қилинганидан бери магазинимизга гуруч бу ёқда турсин, оқушоқ ҳам келмавотти», — дебди.

Гозибой ака, ўглини йўқлаб милиция идорасига боришга ҳоли келмай, бир-бир босиб уйига қайтган экан. Аммо барибир пул, қоп, гуручдан кечгача умидини узолмабди. Тиқ этса куча эшикка кўз тикибди. Фақат хуфтон пайти Нодир остона ҳатлаб ҳовлиларига икки қўли бум-бўш кириб келганидагина, аллақандай бир хотин лақиллатиб кетганини англаб, тиззасига чарс этказиб урган экан.

Бу кўнгилсиз воқеани болаларига айтмабди. Гозибой ака орияти зўр одам эмасми, завжасигаям, тис-с, оғзингдан чиқара кўрма, деб тайинлаган экан.

Бироқ аёл киши аёл-да. Ичида сир сақлаши даргумон. Бу воқеани Анзираат хола (раҳматли кўп очик кўнгил, хушчақчақ аёл эди), қийинчиликлар ортада қолиб, туянинг думи ерга тегадиган булган яхши кўнлардан бирида даврада кула-кула бизникиларга айтиб берган экан. Кимдан куляипсан? Узинг-чи? — дегандай бўлди ички бир нидо. Туғри, ҳе-ей, соддалик курсин. Яширишнинг нима кераги бор. Бошимдан кечган бундан баттарроғи. Панд еган, доғда қолган, чув тушган пайтларим, э-воҳ анча-мунча...

* * *

Мени, ҳи-и, бир неча йил Наманганнинг тузини еб, Нориннинг сувини ичган, Тошкентдай дорилмакон дорилфунунида не-не алломалар қўлида таълим олган, ажабтовур шаҳарликка айланиб қолган мендай талабани лақиллатиб кетган-а, бир товламачи! Йўғей, у сарвиқад қиз боламас, нозанин жувон ҳам эмас. Анчайин бир чулоқ!

Бешоғоч бозори олдидаги темир йўл кассасида (уруш даврида ўша ерда эди касса) билет олмақчи бўлиб гезариб турган эдим. Чамаси, йигирма беш-уттиз ёшлардаги қотмадан келган чайир, қуюқ қора қош, қора кўз бир йигит ҳеч кимни писанд қилмагандай шахт билан ликонглаб келди-да, ёпик турган касса дарчасини тақиллатди. Очавермагач, белидаги энлик камарига қўл югуртириб, тиззасидан келадиган қора пальтоси ичидан кийган гимнастёркасини сириб қўйиб, мен томонга тевалаб қаради.

— Чипта керакми? — деди.

— Янгиариқ станциясигача... Наманганга бўлсаям, майли, — дедим дарҳол кўниб.

У яна бир бор дарчани тақиллатди. Ичкаридан жавоб эшитилавермагач:

— Майли, юр, — деди.

Кетидан эргашиб кетаверибман. Йўл-йўлакай ота-онам Қизилравот совхозида туришини, акам армияга қақирилганини, мен ўзим институт жамоаси билан пахта теримида бўлиб, Мирзачулдан кеча кечаси қайтганимни, энди ота-онамдан хабар олгани кетаётганимни, у сўрамасаям, гўё поезд чиптаси нақд, киссамга ҳализамон тушадигандай, қувониб валдираб бораёпман.

— Нениям эртами-индин армияга олишлари шубҳасиз.

— Нега шубҳасиз? — деб сурайди у.

— Негаки, Гитлер қўшинлари Ленинград остонасида. Москвагаям яқинлашиб қолишди. Ватан хавф остида...

— Ҳа-а, — дейди у менга уйчан боқиб. — Ундан чиқди менга ўхшаганларниям қўйишмас керак?

Мен унинг ликонглаб оёқ олишига зехн солиб, туғма майиб бўлса керак, деб кўнглимдан ўтказаман.

Тупроққургон биқинидан оқиб ўтадиган Анҳор суви юзида лип-лип, ғамгин қалқиб бораётган саргимтил-жигарранг чинор барглариға назарим тушган. Шундай, ҳамон кўз унгимда.

Ободхон опам мени қора тортиб, қишлоқдан Тошкентга баҳорда келган эди. Поччамиз колхозчи, қўй оғзидан чўп олмаган ювош одам. Урушга кетиб қайтмади. Узи иккита чақалоги билан сағир қолган. Қари қайнонаси, ёш қайнсинглиси ҳам унга қарам. Қишин-ёзин кетмон чопган, чигит эккан, пахта терган, кусак чувиган. Тирикчилик йулида тириша-тармаша ўпкасини совуққа олдирган — сил булган.

Касалхонада ётиб чиқди. Анчагина даволаниб, ўзига келиб ҳам қолган эди. Болаларини соғинибди шекилли, уйига отланди.

Ишдан қайтиб энди курпачага чўккан, ҳали ечинишга ҳам улгурмаган эдим. Эшиқдан Ободхон опам шошиб кириб келди. Ҳаяжонли кўринди: ёноқлари қизарган, чаккаларига тер тепчиган.

— Чипта қўлга текканга ухшайди? — дедим.

Кулимсиради. Бош чайқади-да, даструмолга ўралган алланимани менга узатди.

Олдим. Очиб қарасам — бир жуфт билакузук. Ярақлаб турибди. Тилла сирғасига алмаштирган эмиш. Яна устига пул ҳам берибди.

— Азроқ етмади, олиб бориб беришим керак, — деди менга илтижо қилгандай боқиб. — Кўтиб турибди.

Кўкрагимга муз ёпишгандай бўлди. Курпачада ёнбошлаб ётган жойимдан сапчиб туриб кетдим. Астағурулло, дея пичирлайман, деразага тикилганимча. Дарров фаҳмладим. Кўзүни қамаштиргудек ярақлаб турган билакузук жез. Албатта, мис, аммо жуда усталик билан сайқал берилган. Ахир, опа, бир оёғингиз ерда булганидаям, бир оёғингиз гурда-ку! Сизга шу ялтироқ тақинчоқ жудаям зарурмиди, деб бақириб юборишимга сал қолди. Гупириб келган жаҳлни ичимга ютдим. Кузига ҳам тик қарамадим. Иложим борича босиқлик билан:

— Қани, тақиб кўринг-чи, ярашармикан, — дедим кулимсирашга ҳаракат қилиб. Тишни тишга қўйишдан бошқа, айтинг-чи, нима қилаолардим?

Эй, бечора муштипар!

Учоқ бошида куйманиб юрган келини кириб келди. Уртамизда бўлиб ўтган гап-суз қулоғига чалинган бўлса керакки, гоҳ опамнинг тилла балдоқсиз қулоқларига, гоҳ билакларига билакузукларига аланг-жаланг қараб, нимадир дейишга шайланганида лабимга бармоғимни босдим. «Жим!» У индамай бир чимирилди-ю, қайтиб учоқ бошига чиқиб кетди. Фаҳмлабди чоғи. Нега фаҳмламасин? У шу шаҳар кучалари чангини ютиб катта бўлган.

— Кутаётган бўлса борайлик, — дедим.

Шундай қилиб, опамни кузатиб боришга аҳдландим. Шубҳамни юзига айтиб, умидини чил-парчин қилишни истамадим.

Сураган пулини бердим. (Ановии билакузук эгасидан қарздор эканлар-ку, ахир). Қаранг, уша куни маош олган, ҳали бекачам қўлига топширишга улгурмаган ҳам эдим. Трамвайда Пиёнбозоргача бордик. У ёғига яёв кетдик.

Менинг авзойимга қараб, юрагида ҳадик уйғонганми, қайдам, опамнинг ранги ўчган, камгап эди. Айниқса Тупроққургонга яқинлашганимиз сайин теварак-атрофга безовталаниб боқаверди. Қадам олишлари ҳам азда-базза тезлаша борди. «9 январ» кучасида, пастликдаги эгар-жабдук фабрикасига яқин қолганимизда тўхтаб, орқасига қайрилди. Мени кўрмаётгандай эди кузлари. Бутун диққат-эътибори пастқам Анҳор ўзани томонида — чанг, қора-қурум босган чакалакзорда эди. Ҳар бир туп бутанинг таги-теварагини нигоҳи билан титгилагудек тикиларди. Ҳам ачинаман, ҳам аччиқланаман унинг нотавонлигидан. Лекин мен ҳам у кишига қўшилишиб узоқ-яқиндаги ҳар бир қорайиб кўринганга синчиклаб тикиланман. Зора ўша «заргар» кўрина қолса.

Қараб туриб ваҳима босади мени. «9 январ» кўчасидан Бешёғоч томонга темир из утгани билан имиллаб, жуда кам трамвай қатнайди. Қош қорайиб қолганигами, йуловчилар ҳам сийрак. Қинғир-қийшиқ, хилват бу кўчанинг бир томонида паст-баланд томлари қора қоғоз, черепица билан ёпилган, олди галбиртахта, эски тунука, илма-тешик қанорқоп, шолчами, олача, муриларидан нафасни бугувчи тошқумир тутуни бурқсийтган кўримсиз қулбола қулбалар. Бошқа томонда қаланғи-қасанғи йўлтусарларга қулай пистирма-пастқамликдаги бутазор. Кўчанинг номи ҳам узиға мос — «9 январ»... 1905 йил қонли якшанба... Петербургда ўз ночорликларини подшоҳга арз қилишга бораётган минглаб оч-яланғоч чилангарлар уққа тутилган; кетидан казаклар оломон устига от қўйиб қиличдан ўтказган — қон туқилган мудҳиш кўнға ёдгорлик. Бу кўчада ҳам қон туқилиши, назаримда, ҳеч гап эмасдай. У бетдаги амал-тақал билан кўндирилган тутун қайтариб турган қашшоқ баракларга, бу томондаги чакалакзор босган чуқурликка, икки қирғоқ ўртасида сиқилиб аламзададай дам бўлиб оқаётган Анҳорга, ундан юқориқда мустамлакачи Россия империясининг рамзидай гуё қаққайганча хўмрайиб турган Тупроққургон қалъасига беихтиёр кўз югуртираман. Унинг кун ботишдаги бурчагида айна шу чоғ қип-қизил қондай шафақ ялғиланади.

Тикилиб туриб мени хаёл босади. Мабодо опамнинг йўлини тусиб чиққан ўша «заргар» мис билакузугини тилла сирғага алиштириб ўтирмай «отдай!» деса, нимаям қилоларди бу хилват, пастқам жойларда?!

— Юринг, — дедим.

Овозим қаттиқроқ чикдимми, қайдам, у киши чўчиб тушди. Раҳимим келди. Билагини аста силаб:

— Кетайлик, — дедим.

Опам бечора-ей, касалманд нарса, озгин елкаларини гуноҳқорона қисиб, бир тутам бўлди-қолди. Чуқур тушган, аммо ҳамон чиройли кузларининг оқи кукимтир товланиб, узун-

узун киприкларидан синиққан юзига қатра ёш юмалаб тушди. Демак... етиб борган. Бошига не савдо тушганини англаган. Куйлагининг енгги билан кузларини артар экан, мендан, уз инисидан қилмиши учун узр сўраётгандай термилиб туриб кулимсиради. Шунда қонагудек қаттиқ қимтилган юпқа лаблари титраб кетди.

Анҳор кўпригидан ўтаётганимизда у мендан андак кейинда қолди. Қулоғимга «чўл» этган товуш чалингандай бўлди. Ҳойнаҳой опам билакузуқларини сувга ташлади шекилли. Ташлаган бўлса ажаб қилибди, дедим ичимда. Кўзига кўринмаса эсидан чиқиши осон бу гурбат. Эй-й! Тилла болдоқ топилмас матоҳмиди! Бош-кўзидан садақа-е! Энг муҳими — саломатлик. Бош омон бўлса дўппи топилади, дея одатда одамлар бир-бирини овунтиришади. Бироқ афсуски униси ҳам топилмади, буниси ҳам. Оғир турмуш чақиб ташлаган Ободхон опам бу зарбани кутаролмади, обод бўлолмади — хазон бўлди. Раҳм-шафқат нималигини билмайдиган қаттол, қаллоб дунёдан ўттиз ёшида кўз юмди...

* * *

Ўз кўчам, ўз хонадонимда содир бўлган бундай кўргуликларни эслаганимда анави «Радио-адвокат»га арз қилган аёлнинг дардига ҳамдард бўлиб, шўрлиг-ей, дея ачинаман. Аммо ўзида йўқ беш юз долларни қўшнисидан олиб, аллақандай нотаниш хотинга нақд тутқазиб юборганига ақлим бовар қилмайди. Лекин яна қўшним, ўзим, опам (ҳа, ўғил-қизларим билан ҳам) юз берган бундай кўргуликлар эсимга тушиб, иккиланиб қоламан. Во ажаб! Шунчалик ҳам содда-баёв, лақма бўладими одам?!

Курсида, орқа суюнчиққа суюнганча, кўзимни юмиб ўтирганимни кўриб, пинакка кетибди, деган хаёлга борганми:

— Дадаси, — деб чақирди рафиқам.

— Ҳи-и, онаси, — дедим кўзимни очиб.

— Эшитдингизми, — деди куюнгандай.

— Эшитдим, — дедим.

— Бу ёғи нима бўлади? — деди, худди бу дунёнинг ишлари фақат мен билан унга боғлиқдай.

— Бўлганича бўлар, — дедим кўл силтаб ва терс ўгирилдим. Лекин шу заҳоти ўзимни тутиб олиб, руйхушлик билан муомала қилишга ўтдим. — Худо раззоқ, онаси.

— Лаббай?

Қарасам, савол-жавоб чузиладиган. Ҳовлида кучук вовиллаганини баҳона қилиб, чиқиб кетдим. Даҳлизда катта ўғлим Элбекка юзма-юз келдим. Унинг ранги учгандай эди.

— Тинчликми?

— Машинам... — дея чайналди.

— Ҳи?!

— Магнитофонни олиб кетишибди, очиб...

— Машинаним олиб кетишганда биратўласи қутулар эдик, — дедим.

Элбек, нима деяптилар дегандай, ер остидан қараб кўйди.

Ахир бу биринчи бор олдириши эмас. Бўғилиб кетар экансан киши. Унинг бошини осилтирганча лалайиб туриши жиғи-бийронимни чиқариб юбормоқда эди.

— Қачон? Қаерда? Узинг қаерда эдинг?!

— Кеча кечкурун ишдан кейин бозор қилувдик. Еттинчи қаватдан нарсаларни ташлаб тушгунимча...

Пули куймаган-да. Жони ачирмиди?

— Сумкам ҳам йўқ.

— А-а?!

— Паспорти, правам...

— Кўявер, машина сенлардан дам оладиган бўлибди, — дедим ачитиб. — Анқов! Олиб келиб кўйиб кўй бир чеккага!

— Правасиз-а? Милиция ушлайди-ку, йўлда? — эътироз билдирган бўлди ўғлим.

— Милицияга хабар қилдингми?

У бош ирғади.

— Нима дейишди?

— Нима дейишарди? Бақаришни билишади улар ҳам сизга ўхшаб. Анграймай эҳтиёт бўлгин эди узингга. Нима, милициянинг сенларнинг йўқотган буюмларингни қидиришдан бўлак иши йўқми?! Қара! — дейди. Идоралари мардикор бозоридан тутиб келинган нуқул қора соқолу малла соқоллар билан лиқ тула. Суроқ қилиб ётишибди. Қизиқ, нимасига қарашим керак экан?!

Тавба! Қаёқдан юққан унга бу лоқайдлик?!

Ишдан қайтиб кийим оскичга пальтосини осаётган катта қизим Гулнора «биздаям», деб гапга аралашмоқчи эди, зардам қайнаб, узимни туголмадим:

— «Биздаям!» Хўш, сизда қанақа ЧП, фавқулодда ҳодиса юз берди, айтинг?! Яна қандай фирибгарнинг фирибига тушдингиз?!

— Дада-а, «яна» деганингиз нимаси, вай? Илгари ҳеч қачон...

— «Ҳеч қачон»миш! Магазинга велосипедда бориб қайтишда пиёда қайтганингиз... ГДРга саяҳатингиз... Қай алфозда етиб келганингиз эсингиздан чикдими?!

— Дадаси, даққаянусдан қолган гапларни кўзгаб нима қилардингиз? — эшитиб ётган эканми, онаси ўртага тушди.

— Қўйинг-э! — Гулнора чимирилди.

Нега қўяр эканман?! Ёшлиқ қилиб йул қўйган хатоларини эсларига солиб турмасанг лапашангликлари қолмайди буларнинг! Ёшлар гуруҳига қўшилиб, бир марта чет элга борибди-ю, ўшайм бурнидан булоқ бўлиб чиққан. Бор бурдидан айрилиб бурнидан тортсанг йиқиладиган ҳолатда базур қайтган. (Ётоқхонада сумкасини тумбочкага қўяқолган экан ҳаммани ўзидай билиб). Ёдимга тушса ҳали-ҳали тутоқиб кетаман, денг. Ҳей, мусулмон! Узингга эҳтиёт бул, ўзгани ўғри тутма! Насихат қилсанг буларга ёқмайсан! Йўқ, бу қўлоғидан кириб, у қўлоғидан чиқиб кетади.

— Бари анқов!

— Нима қилайлик? Узингиздан ўтган. Ирсият қонуни бу, — иложимиз қанча дегандай, кафтларини очиб елка қисади Гулнора.

Шунда эшиқдан қўлочини ёзганча чопиб кирган Ёдгорой онасининг қўчоғига отилади:

— Мана, бунинг ҳам қўлоғи йўқ, анқовча, бувалари. Қап-қатта мактаб боласи-ку, — у ижиргангандай бир қилиқ қилади-да, қизини кўтарганча ошхона томон юради, — қаранг, исқирт, юз-қўлини ювишни ҳам билмайди.

— Дадаси, — ичкаридан яна онасининг муросаи-мадорага чорловчи товуши эшитилди. — Узингизни аянг-а, юрагингиз тагин...

— «Тагин!» — тикин таққандай бармоқларим билан қўлоқларимни гиппа беркитаман.

1999 йил, феврал—март.

Жамила Эргашева

Ҳикоялар

Мунаввар дунё

Бу дунёга ёлғиз келадилар, ёлғиз кетадилар. Кукда ун саккиз минг оламни яратган Оллоҳ ёлғиз, ун саккиз минг оламга сиғмаган ҳар мавжудот узича ёлғиз. Само маликаси ой Ой булса-да, уз нурлари бирлан дунёни мунаввар этгувчи офтоб Офтоб булса-да, ёлғиз.

Дустим, шундай қул узатса бас, кафтига юлдузлар кунали, ҳар босган қадамидан ташаккур гуллари унади, неча жонлар битта ишораси учун жон бормоққа тайёр. Ҳеч қачон ёлғиз юрмайди, юролмайди, ёлғиз юргани қўймайдилар. Уйнинг ичи-таши қандай билмадим-у, аммо истаса итининг ялогини ҳам тиллодан ясаб беришлари аниқ.

Мен чеккадаги одам, холис куз — куриб турибман, у ниҳоятда ёлғиз. Ёлғизлигини узи ҳам яхши англаса керак, кундан кунга енаётган шамдек чуқиб, кичрайиб бораётир.

Оллоҳдан узга ҳар не мавжудот ёлғизликдан қурқади. Дарду қувончларини, танишларини булишгувчи дусту ҳамдам, жуфти ҳалол излайди. Узларидаги бу интилиш-ни «Ёлғизлик фақат Оллоҳга ярашади» дея Яратганнинг иродаси билан боғлайдилар. Эҳтимол, оламнинг энг улуг саркотиби Оллоҳ таолло ростдан ҳам бандаларимнинг бир-бирларига булган қизиқишлари абадул абад сунмасин, қовушиб, узларидан наслу насаб қолдирсин, кўпайсин деб, эркак ва аёл қилиб яратгандир.

Яна билмадим, Оллоҳнинг Узи билгувчидир. Биз бандалар Яратганнинг кашфиётлари қаршисида гуё қизиқувчан гудаклардекмиз. Ҳар бир нарса кузимизга савол булиб қуринаверади. Қисқагина умр уша саволларга жавоб излаб утади ва ҳар сафар топилган жавоб, нолга кўпайтирилган рақамдек, яна саволга айланиб тураверади.

Ёлғизлик огир юк... Бир жойлардан кунглинг қавариб уйга қайтганингда чирогингни ёқиб утирган кимдир «яхши келдингми?» дея эшик очса...

«Одамнинг дардини одам олади». Бу гапни мен айтганим йўқ.

«Уйингда, ҳеч булмаса, талашиб-тортишувчи бир одамнинг булсин. Ёлғизлик жуда

ёмон!» дер эди ёлғизгина угли сувга оқиб улгач, ичувчи эр билан ёлғиз қолган бир танишим.

Унга жуда раҳмим келарди (Худонинг қаҳри келмасин). Бандасининг Оллоҳ таоло иродасига кунмоқдан узга чораси йўқлигини, шундай қилса, узига ҳам, фарзандига ҳам, Оллоҳга ҳам маъқул булишини тушунтириб, ҳолдан тойдим, илло, ҳеч қандай натижага эришмадим.

У менинг куйиб-ёниб айтган гапларимни эшитиб-эшитиб, яна йиғи бошлар эди: «Сен қайдан ҳам билар эдинг, ёлғизлик қанчалик оғир эканлигини? Уй ютиб юборай дейди. Яхшиям, эрим бор...»

Биламан, ёлғизликнинг ҳам, жудоликнинг ҳам оғирлигини. Аммо ҳовлида қандайдир қушиқни хиргойи қилиб юрган, қорнидан узга гами йўқ эрга қараб энсам қотади. Шундай ҳамдард, ҳамсухбатдан кура... Ҳа, майли, ҳар кимнинг уз фалсафаси...

У ҳам ёлғиз фарзанд эди, лекин бошқа ёлғизлар каби оломонга узини уравермасди. Ҳали норасида гудак эди, отаси куча айлантириб юриб, тупроққа бсланиб уйнаб ётган болаларни кўрсатиб, «сен ҳам шуларга кўшилиб уйнасанг-чи?» деганида, аввалига кузлари кўркувдан катта-катта булиб «булар мени уришса-чи?» деган, сунг отаси «йўқ, улар билан дўст тутинасан, сенга тегинишмайди» дегач, бурнини жийириб, бош чайқагани: «Йўқ, мен булар билан уйнамайман!»

У катта ҳовлида ўзи билан ўзи уйнар эди...

Ақлини таниб, туп-туп булиб юрадиган тенгдошлари жуфт-жуфт булиб юрадиган булганда ҳам у ёлғиз эди.

Дўст, дўстлик, ёлғизлик ҳақида маълум тушунчага эга эди, кунгли бир дўсти жонфило истар, аммо дўст танлашга кўрқар эди. Билади, одам оласи ичида. Тагин Ҳизр деб тутганинг хит чиқиб...

Бу феъли билан буткул ёлғиз қолиб кетиши аниқ эди, агар уни танлаб олишмаганда...

Дўсти куп ширинсухан, шоирзабон эди. Уни меҳр тула каломларга, мақтовли суханларга кўмиб ташлади. Унинг бироз боши айланди, у сархуш эди. Бахтиёр эди. «Дўст деганлари яхши-да, дарду қувончинга шерик. Унинг-ку ташвиши ҳам йўқ эди аслида. Юрагинг қувончларга тор келиб қолган дам ким биландир булиша олсанг, шу ҳам катта бахт экан».

Дўсти бироз омадсиз экан. У дўст булиб, гапларини бирга кемирди, дардларини бирга симирди. Ёнида олиб юрди, улуг давралардан жой олиб берди. Бир сафар катта бир даврада ҳамиша чап ёнида утирадиган дўсти унг томонига, ундан юкорига чиқиб утирди. Бу ҳам етмагандай, унинг юзига оёқ куйиб, арзимаган сўз учун уни қайириб ташлади. Шу ерда кимдир эс булди: «Агар уртада бурун булмаса, бир куз иккинчисини уйиб, еб қуярмиш. Сизлар-ку, ота-онаси ҳам, манфаати ҳам булак-булак дўстсизлар».

«Дўсти» қайтиб жойига ўтмади. Уни даврадан сиқиб чиқиш йўллариини излай бошлади.

У эскидан ёлғизликни ҳуш қуларди. Бемаслак манзилдан қайтгандай индамай изига қайтди. Йўлла кулоқларига қаландарларнинг «Ё Оллоҳу ё Оллоҳ, Ҳақ дўст, ё Оллоҳ» деган хиргойиси эшитилгандай булди. Ҳайрон булди. Фақат кинолардагина эшитган бу қушиқни эстрада оҳанглари урф булган бугунги замонда ким айтаётган экан? Қизиқсиниб атрофга разм солди, ҳеч ким йўқ, аммо бутун вужудини ларзага солиб таниш сўзлар халқона оҳанг бирла куйилиб келарди: «Ё Оллоҳу ё Оллоҳ, Ҳақ дўст, ё Оллоҳ».

У ҳозир жуда катта одам. Атрофида дўсти-биродарлари бисёр. Дарвоқе, аввал елкасига оёқ куйиб, чўққига чиқиб олгач, қўл бериш урнига тепиб юборган «дўст»и ҳам доим ёнида. Ёнида қисмини келтириб лаганбардорлик қилаётган кишиларни эшитгиси келмайди. Кунглида бир қаландар қушиқ айтади, «Ё Оллоҳу ё Оллоҳ, Ҳақ дўст, ё Оллоҳ».

Бу дунёга ёлғиз келадилар, ёлғиз кетадилар. Аввал онам дейсиз, сунг болам дейсиз, оғам-эғачим дейсиз, дўстим-биродарим дейсиз, меҳр олиб, меҳр улашасиз. Шоир айтмиш «Меҳр бу суннатдир, меҳр бу фарзидир». Аммо чин дўст Оллоҳдир, Оллоҳнинг меҳридин узга беминнат меҳр ҳам йўқдир.

ЎЛИМ

Унинг улганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб, унга қанча ачинган булсам, узимдан шунча хавотирландим:

«Ҳа, улим барҳақ! Ҳали ниҳоясига етмаган қанча ишларим бор!..»

Аммо, улим қачон эшик қоқиб келган? «Биз келдик; кираверсак майлими, у ёқ-бу ёгингни тартибга солиб олганмисан, йўқми?» деб.

Шурлик касалманд эди, узини эхтиётлаб, дори-дармон ичиб, зурга лошини судраб юрарди. Улим барҳақлигини у ҳам билар эди. Баъзан упкаси оғзига тиқилиб зинапоядан кутарилаётган дамларда, Азроил оёқларига осилиб олгандай булар, аммо унинг улим ҳақида уйлашга умуман вақти йўқ эди. Ҳар куни «ота, бугун нима олиб келдингиз?» деб кутиб оладиган болаларнинг бирини узатиши, бирини уйлантириши керак. Хотини «Сизга тегиб, умрим давлатнинг уйида утиб кетди, бир ҳовли-жой қилмадингиз» деб гингиллагани-гингиллаган. Бир ҳисобдан хотини ҳам ҳақ! Бир умр, давлатнинг иши, деб елиб-югуриб юравсирбди, бир парча ер олиб, узимга бир бошпа-на қурай, демабди. Энди ер бир тортади-ей... Қани, бир танобгина еринг булса, йил ун икки ой тупроққа қоришиб эксанг, тиксанг... Оҳ!.. «Одамзоднинг тупроқдан бино бўлгани ростмикан-а, мунча ерга интилди» деб қуярди баъзан.

Бу ёғи угли «Ҳамма уртоқларим машина миниб юрибди. Менга битта машина олиб бермадингиз-а» деб упкалагани-упкалаган.

Машина сотиб олишга-ку, кучи етмас эди. Аммо шунча йиллик хизматларини ҳисобга олиб, ишхоналарида чиқитга чиқиб, неча йиллардан бери ишламай, тукилиб ётган машиналардан биронтасини арзон-гаровга берар, деб каттанинг олдига кирди.

Катта йўқ демади, лекин негадир масҳара қилгандай мийигида кулди. Балки масҳара қилмагандир, ҳарқалай, унга шундай туюлди. Ёмон бўлиб кетди. Бошлиқ «Сизга бермасак, кимга берамиз. Фақат шошмай туринг» деган булса ҳам рад этилган одамдай кайфиятсиз ҳолда чиқди.

У умри бино бўлиб шошилган одам эмас. Аммо шу сафар кутиб-кутиб чарчади. Угли гиншийвергач, яна кирди. Яна ўша жавоб. Энди эса...

Кеча хонамга кирган эди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб, бирпас утирди. Унинг кайфияти яхши эди. Менинг эса вақтим зиқ эди, гапларини тинглаб туриб, телефон қулогини бурайвердим. У дарров ҳушёр тортиб:

— Ишларингизга ҳалал бермай, менинг ҳам ишим куп, — дея хайрлашиб чиқиб кетди.

Бугун эса...

Эрта тонгда ишга келиб эшитган биринчи хабарим шу булди.

Соат эндигина саккиз булган. Одатда маййит соат ун бирсиз чиқарилмаслигини билсам-да, ҳамма ишимни ташлаб, уларнинг уйига югурдим.

Назаримда, бу шумхабар кимнингдир қўпол ҳазили, ҳозир ўзи қаршимдан чиқиб, менинг ҳовлиқмалигимдан куладигандай, шубҳа билан йулга қараб борардим.

Ҳовлида гимирсиб юрган дуппили йигитлар, иккинчи қаватнинг очик деразасидан эшитилаётган йиги-сиги кунглимдаги шубҳани йўққа чиқарди: «Ростдан ҳам!..»

Пойгакда уюлиб ётган пойафзаллардан сакраб утиб, ичкарига кирдим. Мен киришим билан баландроқ овозда йўқлай бошладилар:

Олмадан отлар қилайин, турамов,
Турт оғиз ёдлар қилайин, турамов.
Олмаминдиг, нормидинг, кунимов, турамов,
Ёлгончида бормидинг, турамов.
Ариқ жога толини, турамов,
Тобут булар дебмидим, турамов.
Сендай сара кишини, турамов,
Нобуд булар дебмидим, турамов.
Отинг келар энишдан, кунимов,
Турт оёғи кумушдан, кунимов.
Энди мендан фойда йўқ, улим-ей, зулмей,
Насиб қилсин беҳиштдан, кунимов.

Таомил буйича йўқловга қушилишим керак эди. Мен эсам, уртада узала тушиб ётган маййитга қараб, анқайиб турабердим.

Кунглимдаги гумонни англагандай кимдир маййитнинг бошидаги докани тортиб, юзини очди.

Унга қараб уликларга хос юракни сескантирувчи ҳеч нарса кўрмадим. Худди ухлаб ётгандай, назаримда ёноқлари ҳам хиёл қизариб турарди. Ҳатто атрофдаги хотин-халажнинг уввос тортиб йўқлаётганини айтмаса, жағининг оппоқ мато билан тангиб қўйилганини ҳам «тиши оғриган экан-да?» дейиш мумкин.

Пешонаси узра тўзгиб ётган кумушдек оппоқ, хиёл кўнгироқ сочларини куриб ҳайратга тушдим. Шу тўзгиган ҳолатида ҳам бу сочлар кеча, жуда булмаса олдинги кун маҳоратли сартарошнинг қули билан қайчиланиб, тартибга солинганини англаш қийин эмас эди.

Узи жуда ораста, батартиб одам эди. Сезишимча, у сочларини жуда яхши кўрар эди. Купинча сузлашаётиб, беихтиёр кафти билан пешона сочини оҳистагина юқорига

кутариб қуяётганини, чекка сочларини бармоқлари билан силаб, узича тартибга солаётганини пайқаб қолар эдим.

Ҳозир эса ихтиёри узидан кетган. Бошида йўқлов айтаётган аёли ҳам, қизлари ҳам унинг сочларини ҳеч бўлмаса қўл билан орқага тараб қўйишни хаёлларига келтиришмайди.

Улик то жаноза ўқилиб, уйдан чиқарилгунча ҳаммасини эшитиб, билиб ётади, дейишади. Ҳозир сочининг бетартиб тўзғиб ётганидан роса гаши келаётгандир шурликнинг...

Эскирдим шекилли, йиғи бироз пасайди.

— Юзини епинглар!..

Одат буйича азадорларнинг кунгли учун бироз овоз чиқариб, сунг қушни хонага утишим керак эди.

Мен на овоз бердим, на чиқиб кетдим. Уйғотмоқчи бўлгандек чапак чалиб йиғлаётган хотин-халажнинг уртасида ётган маййитдан кузимни ололмай турган эдим, кимдир келиб, елкамдан оҳистагина тутиб, даҳлизга бошлади.

— Юринг энди.

Даҳлиз — катта хона, хона гирди буйлаб тизилишиб утирган аёллар жимгина йўқловга қулоқ тутишар эди.

Дарди бор ҳар одамнинг ҳам қулидан гуяндалик келавермайди. Гуянда булиш учун яхши овоз керак, дардни сўзга сола билиш керак.

«Тоғам»лаб йўқлаётган жувоннинг овози чиройли экан... Сузлари ҳам юракларни тилка-пора қилиб ташлади:

Узун сойга уй тикиб, улига туйлар берган, тоғамов, тоғамов,
Қизил сейга уй тикиб, қизига туйлар берган, тоғамов, тоғамов.
Ул давоси узундир, қиз давоси қийиндир, тоғамов, тоғамов,
Қизим деган, улим деган, уз даврини сурмаган, тоғамов, тоғамов...

Биз утирган хонага ҳайбат билан кўркам бир аёл кириб келди.

Кириб-чиққан одамларга бепарво утирган даҳлиздаги аёллар кўзгалиб қолишди.

— Ие, Баҳринисожон-ку!

— Баҳринисо опа! Ассалому алайкум!

Баҳринисо биз томонга бош ирғаб қўйиб, маййит ётган хонага утиб кетди. Ичкарида йиғи, қий-чув авжга минди:

— Баҳринисожон, амакингдан айрилиб қолдик. Энди нима қиламиз?!

— Вой тоғам-а, тоға-ем!

— Вой амакижоним...

Баҳринисо бир пасдан сунг кўзлари қизариб, аммо нимадандир дарғазаб ҳолда чиқиб келди:

— Ётишларини қара! Кийинтириб қуйсанглар булмайдими?

Ҳамма бир-бирига қаради, лекин ҳеч ким ҳеч нарса деб эътироз билдирмади. Афтидан, бу аёл оғайнилар ичида айтгани-айтган, дегани-деган, гапга етари булса керак.

— Янгамга айтинг, увуллаб утиравермасдан, янги кийим-бош берсин. Ҳозир эркакларга айтаман, кийинтириб қўйишади. Бошига дуппи кийгизиб қўйсин, жагини ҳам ечинглар.

...Бир пасда янги уст-бош етказилди, маййитнинг атрофидаги йиғи тухтади. Фақат... ичкаридан чиққанлар ичида букчайиб қолган бир кампирнинг овози тинай демасди:

— Вой иним-ов, шўр иним-ов. Во, мен улай, менгина улай-а! Сени шундай бечора кургунча, сендан олдинроқ кетсам булмасмиди-я.

Қултигидан тутмоқчи бўлганларни силта-силтаб ташлади:

— Мен кетаман. Қандай қилиб кўмсанглар, кўмаверинглар. Нима у урисми, кийим кийгизиб?

— Амма, қўйинг. Баҳринисо опам катталар келади, деяпти. Кийгизса, кийгизишсин, шу кийим билан жуммайдилар-ку. Ювинтириб, кафанлашади-ку, ахир! Кийимда нима гап? Амма, аммажон! Мен энди кимни ота дейман, амма?!

Танидим, бу раҳматлининг тўнғич қизи эди.

Дам утмай, ҳовлидан уч-турт эркак кирди-да, уртадаги эшикни беркитиб олишди.

Анчадан сунг, эшик очилиб, эркакларнинг бирови Баҳринисони имлаб чақирди: унинг ранги кўмдек оқариб кетган эди. Гивир-шивир қилиб утирган бир уй хотин битта қулоққа айланиб, эркакнинг оғзига тикилишди. Эркак хотинларга қарайдиган ҳолатда эмас эди. Шундай бўлса-да, биров эшитиб қолишидан кўрққандек ваҳима билан шивирлади:

— Жагини ечиб булмайди.

— Нега?

— Оғзи очилиб қолаятти.

— Нега очилади?
— Билмадим.
— Бир иложини топинглар, бошини баландроқ қилиб ётқизасизларми, ёнбошроқ қилиб қўясизларми?

Кимдир эс булди:

— Бир қайчи топиб, сочини, тирноқларини олинг. Олтмишдан ошган одам у дунёга баччадай бўлиб, пешонаси сочга тулиб бормасин.

...Эркаклар узун-қисқа бўлиб чиқиб кетгач, яна қий-чув бошланди.

Яқинлар маййитга эгалик қилиш учун уввос тортиб, ичкарига киришди.

Мен ҳам уларга қушилиб...

Йук, томоша қилиш учун эмас...

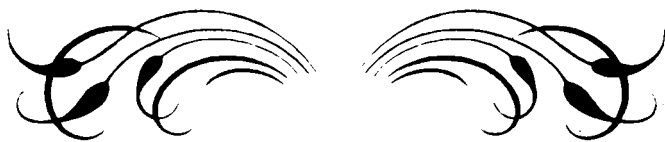
Ихтиёри узидан кетган бир бечоранинг аҳволини куриб, ҳеч булмаса, унга руҳан ҳамдардлик билдириш учун ичкарига кирдим.

Куйлак ҳам, костюм ҳам узоқ вақт тахланиб турган экан шекилли, умрида биринчи марта янги кийим кийган гариб кимсанинг эгнидагидек тахлам излари қабариб турарди. Сочини ҳам расво қилишибди. Дуппи тагида қинғир-қийшиқ қилиб қузалган узун-қисқа сочлар юрагимни эзиб юборди. Агар у ҳаёт булганида, сочларига шу қадар уқувсиз қулларнинг тегишига йул қўярмиди?

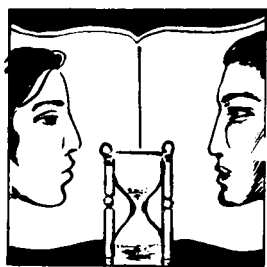
Ёстиқни баландроқ қўйишганми, ҳар тугул оғзи бутунлай очилиб қолмаган эди. Аммо хиёл очик лабларига қуниб турган қоп-қора пашшага бирон бир яқини эътибор бермас эди...

Улган одам учун қуйлагининг биринчи тугмаси утказилган-утказилмаганлининг ҳеч қандай аҳамияти йуқлигини билсам-да, унинг бўйнини сиқиб турган ёқага қараб бўғилиб кетдим: «Ёқаси кичик экан... Агар тирик булганида...»

Термиз, июл, 1998 йил.

Бу куннинг вақти

КУРАР КУЗЛАРНИНГ НУРИ ИЛМДАНДИР

Илм-фан тараққиёти биз учун энг устивор соҳалардан биридир...

Таълим Ўзбекистон халқи маънавияти-га яратувчилик фаолиятини баҳш этади...

Ёшлар, уларнинг иқтидорлиги ва билим олишга чанқоқлигидан — таълим ва маънавиятни тўшуниб этиш бошланади.

Ислом КАРИМОВ

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», Республика Вазирлар Маъжамасининг «Академик лицейлар ва касб-хунар коллежларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини бошқариш туғрисида»ги ҳамда «Ўзбекистон Республикасида урта-махсус, касб-хунар таълимини ташкил этиш чора-тадбирлари туғрисида»ги қарорлари Қашқадарё вилоят урта махсус, касб-хунар таълими ҳудудий бошқармасининг асосий фаолият дастуридир.

Жорий ўқув йилида вилоят урта махсус, касб-хунар ҳудудий бошқармаси тасарруфида 9 та коллеж, 1 та академик лицей, 4 та касб-хунар бизнес мактаби, 14 та билим юртлири, 16 та касб-хунар мактаби, 9 та касб-хунар лицейлари фаолият курсатмоқда. Уларда 34 минг 195 нафар фарзандларимиз узларини қизиқтирган турли мутахассисликлар буйича билим ҳамда касб куникмаларини оширмоқдалар. Кези келганда алоҳида эътироф этиш керакки, ислохотлар жараёнида шаклланиб бораётган узлуксиз таълим тазимида урта махсус, касб-хунар таълими ўта муҳим босқич ҳисобланади. Президентимиз ва ҳукуматимизнинг алоҳида ғамхўрлиги туфайли мазкур бугинни бугунги кун талаблари даражасига кўтариш мақсадида касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар қурилиши учун вилоятимиз буйича 2 миллиард 50 миллион сўм маблағ ажратилди. Шунингдек, 1999 йил смета харажатлари режасига кура 1 миллиард 779 миллион 228 минг 500 сўм маблағ ажратилди. Жумладан ўқув харажатлари учун 38 миллион 500 минг сўм, юмшоқ ва қаттиқ жиҳозлар учун 52 миллион 23 минг сўм маблағ ажратилди.

2005 йилга қадар вилоятимизда 10 та академик лицей ва 144 та касб-хунар коллежи ташкил этилади. Касб-хунар коллежларининг 29 тасида саноат-транспорт-алоқа, 22 тасида қурилиш ва коммунал хужалик, 52 тасида қишлоқ хужалиги, 3 тасида тиббиёт, 14 тасида педагогика ва ижтимоий иқтисодиёт, 24 тасида савдо, маиший ва умумий оқватланиш соҳалари буйича кадрлар тайёрланади.

Ташкил этилаётган касб-хунар коллежларининг 71 таси янги қурилиш ҳисобидан, 18 таси қурилиши тугалланмаган объектлар, 32 таси фаолият курсатиб турган касб-хунар билим юртлири, 14 таси урта махсус билим юртлири, 9 таси мактаблар негизида очилади. Янги бошланган ўқув йилида эса 7 та ўқув муассасаси реконструкция қилиниб, касб-хунар коллежига айлантирилди. Айнан мана шу янги коллежларни реконструкция қилиш учун эса ҳукуматимиз томонидан 1991 йил нархи билан 12 миллион 40 минг сўм маблағ ажратилган.

Маълумки, ислохотларимиз самараси юқори малакали, замон талабларига тула жавоб бера оладиган педагогик кадрларга боғлиқ. Яқунланган ўқув йилида 119 нафар муҳандис-муаллимларимиз урта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш институтида малака оширдилар. Бухоро озиқ-овқат енгил саноат институтида 32 нафар уқитувчимиз қайта тайёрловдан утказилди.

Урта-махсус, касб-хунар таълими ўқув муассасаларининг барча раҳбарлари ва раҳбар уринбосарлари 1999—2000 ўқув йилида ўқувчиларнинг билим савияси, куникма ва малакасини назорат қилишнинг рейтинг тизимини қўллаш буйича Олий ва Урта махсус-таълим вазирлиги мутахассисларидан кенг тажриба, маҳорат урганишга муваффақ булдилар.

«Устоз» жамғармаси ҳисобидан 1 киши АҚШ Университети қошидаги коллежлар иш тажрибасини урганиб қайтди. 3 нафар касб-хунар таълими ўқув муассасаларининг директорлари таълим соҳасидаги тажрибаларни урганиш мақсадида Германияда бўлиб қайтдилар. Айни кунларда 1 нафар ишлаб чиқариш таълими устаси тажриба урганиш мақсадида Германия Республикасига жунатилди.

Маҳмуда Жўраева

ОЙ ҚИЛАР
ҚОШИМФА
АРФАМЧИ
ТАШЛАБ

Ёш шоира Маҳмуда Жўраева битиклари — маъсума кангулнинг сувратига менгзайди. Бу сувратнинг ранглари — маъюс ҳислар, маҳзун хотиралар, мунаввар умидлар. Мазкур сазимлар тарзи кангулда восил бўлиб, кангулда макон тутади. Бинафша туйгуларнинг нафис исига айланади. Ажиб бир товланишга, гузал бир соғинчга дунади. Тилагим, шундайин сифатлар ёш шоира битикларига зёб бераверсин.

Икром ОТАМУРОД

* * *

Қай дилбар диердан эсан ел эдинг,
Ё селлар элидан айирган хотир?!
Бу унут гулшанга қаердан келдинг,
Исминг нима сенинг, маъюс баҳодир?!
Балки адаштирди шайтон изидан,
Чалиб сочларимнинг кунгиругини
Ва ё жазо олдинг подшоҳ қизидан,
Ечолмай энг сунгги топишмогини?!
Мени-ку бу мангу маъюс дийдага
Угирлаб келтирган фалак фаромуш.
Айт-чи, сен снгилдинг қандай ҳийлага,
Елгонларинг қувнок, кузларинг хомуш?!
Балки бу шунчаки кимсасиз, уксик,
Мунаввар кунгулнинг гамгин хаёли?!
Балки қуз ташламоқ гуноҳ хос эшнк,
Айт-чи, баҳодир, сен кимнинг саволи?!
Боши йуқ, чеки йуқ чулу биебон,
Мен бунда яшадим мангу қисилиб.
Қуп ёмон яшадим, соғиндим ёмон,
Бинафша туйгулар нафис исини.
Ҳеч ким уқимаган сирли чупчақдай,
Ҳеч кимга сездирмай на ҳолу зардим.
Қалб деган қоронгу ва тор кунжақда,
Билсайдинг, мен сени қанча ахтардим?!
Қандай узоқ кутдим, узоқ йўлладим,
Қандай узоқ етди сенга товушим?!
Келтирдингми ботир, топиб кузларим —
Ишқнинг угирланган тилла қовушинг?!
Исми армон булди, исми гам булди,
Исми сабр булди ва яна хотир.
Майлига, бир бора суйла, сунг сулдилр,
Исминг нима сенинг, маъюс баҳодир?!
Қай қошлар камони йўқотган уқсан,
Қиличин домида келтирган ҳаёт?!
Наҳот сен хаёлсан, наҳотки йўқсан,
Эрмак қилар яна ҳазилкаш хаёл?!
Балки бир бор сууб куз ташларингга,
Минг йиллик туллаган унларим етмас.
Ювдирсанг бир бора шўр ёшларимга,
Дилингнинг доглари кетмас-а-кетмас.
Юракни қовургум, жигарни эзгум,
Ойнинг косасида қип-қизил шароб.
Ич, е, лек давом эт, гойиб бул секин,
Баҳодир сувратли чиройли сароб.
Қароғлари қопқон, қуйилган рангсиз,
Осуда туғларим сокин комига.
Келдингми, кирмоққа тинчтина, жангсиз,
Юрагимнинг бум-буш истеҳкомига?!
Кунглумни ой каби яшир қуйнингга,
Кипригим нинадир, бармогим — тарок.
Бир бор чап берамиз тақдир қуйига,
Исминг нима сенинг, баҳодир, бирок?!
Билмадим, неларни келтирдинг бошлаб,
Исминг балки гуноҳ, балки хатодир?!
Ахир, юргандим-ку, сенсиз ҳам яшаб,
Исминг нима сенинг, маъюс баҳодир?!

* * *

Кетасиз, қайгадир, қуёшни бошлаб,
Кузлари — юрагим юклаган кема.
Ой куйлар қошимга арғамчи ташлаб:
у сени севмайди,
у сени севмас!

Бир тўлқин келади, тутолмас қирғоқ,
Қирғоққа қадалган сув илон, йулмас.
Куксимда ут олар қуриган япроқ:
у сени севмайди,
у сени севмас!

Ҳу, қайтган шамолми, манзилинг қайда,
Қароғим угирлаб, қайтариб бермас.
Қуңдош тун сочларин урдирар майда:
у сени севмайди,
у сени севмас!

Юлдузлар — фалакка сачраган фарёд,
Дунёнинг юзига чанг солган менмас.
Пойингда инграйди телба бир жаллод:
у сени севмайди,
у сени севмас!...

* * *

Билмадим, сен кимдан қолдинг айрилиб,
Фалакнинг кукида титраётган оҳ?!
Кипригим шоҳларин майин қайириб,
Қароғимда унсиз йиғлаётган моҳ...

Қайт десанг, қайтарми, кетиб бесурок,
Қошларим оралаб утаётган из?!
О, бутун бизлардан қанчалар узоқ,
Қаршисида тоғлар қулаётган қиз?!
Қанийди, булсайди менга-да унғай,
Уҳлардим, ярамга сепмасмидим туз,
Агарда ёнимдан секин, билдирмай,
Утиб кетса унинг каби ушбу туш...

Қанийди, булсайди менга-да унғай,
Уҳлардим, ярамга сепмасмидим туз,
Агарда ёнимдан секин, билдирмай,
Утиб кетса унинг каби ушбу туш...

Қуй, узим сочларинг қуйгумдир уриб,
Эш қилиб жонимнинг ҳар бир толасин.
Пинакларинг бузма, турсанг-да қуриб,
Фирибгар дунёнинг ғамгин ноласин.

Ойдин гуссаларинг кузларимга қуй,
Майли, жой бермасанг сен-да ёнингдан.
Ортиқ ҳеч кимсалан тиланмадим, қуй,
Кузларимга мил торт, кечтил қонимдан.

Кечар-да дуч келиб, чекарсан-ку оҳ,
Бир чиройли суврат синиқларига.
Сен тагин қоқилиб кетмагин ногоҳ,
Ул қаро қошларнинг чизиқларига.

Қоқилсанг, оҳ чекиб, булиб даргазаб,
Уша синиқларда қолдир кузимни.
Уша қошлар ила ташлагил чирмаб,
Уша қошлар аро учир изимни.

Сунг узинг...
Бир узинг, бир тун йўлиқиб
Қолгунча кутарсан балки кўп узоқ?!
Босгунча бағрига уша, тулиқиб,
Кимнидир,
кимнидир соғинган нигоҳ...

Насиба Юсупова

ЮРАФИМ ШҶАДИРИЇ СҶЗЛАР КЕЛАДИ

* * *

*Юлдузим, килавер осмонлигингни,
Сенга осмонларда юрмоқ ярашар.
Заминдан қизганган Самандар қушим,
Сенга кулмоқ, фақат кулмоқ ярашар.*

*Самоларнинг сирли тилсимларини
Утли нигоҳингда асраб олиб қуй.
Ишқнинг уқилмаган афсунларини
Менга атаб, фақат менга олиб қуй.*

*Оташларнинг беги — Самандар қушим,
Шубҳаларнинг узун йулларин куйдир.
Узгдан асраш-чун, кўздан асраш-чун,
Узингни узимга узимдек суйдир.*

* * *

*Ойнинг титраган ойдин огушларида,
Парюналар булганда гирдоб.
Сиз хурлаган ишққа сиғиндим,
Фақат ишқдан сўрадим имдод.*

*Нозли ёрнинг оҳу кўзларида.
Ғамга чўмган хаёлни кўрдим.
Қувончнингмас, шодликларнингмас,
Ғамнинг сочин қирқ урим урдим.*

*Нечун бажо қилмадинг, фалак,
Уша сулув тилакларини?!*

Мен энди қандай овутай
Ингластган гул юракларини?

* * *

Ой соқчилик қилган оқшомлар,
Муҳаббатнинг номи узгача.
Икки юрак уртаган туйғу —
Охи стар дил тубигача.

Сунбула, буйларинг бериб тур менга,
Буйларинг дунёни боғлаган бахтдир,
Сунбула, умидинг бериб тур менга,
Умидинг умримга уралган бахтдир.

* * *

Сен менинг исмиңдан чучиб яшайсан,
Гуё исмиң сен-чун мангута ташвиш.
Рухиңдан-руҳиңга кучиб яшайсан,
Исмиң ҳадик, исмиң қолиб кетар иш.

Юрагим тулдириб сузлар келади,
Биргина тиловим ҳабибинг булай.
Сунбула, қулимни бир сз тутиб тур,
Васлу дийдорингга жонимни тулай.

Шодлик булиб кирар исмиң дунёнга,
Нигоҳиңда мениңдан узгаси абас.
Уйларинг учарлар, арзи ҳол тонгга,
Юрагиңг безабон, юрагиңг қафас.

Сунбула, шамолингга ифор булмасам,
Майли дарёиңгга қуприк булайин.
Қушиқдан тирилган жон булса агар,
Бир кун қушигиңгга шерик булайин.

Сен менинг дардларим севиб яшайсан,
Гард юқмас аламлар, қайғулар бунда.
Ҳар дам нафасиңни сезиб яшайсан,
Исмиңни ой билан талашиб тунда.

Сунбула, куйлагиңг бериб тур менга,
Кийиб бир кунг.лумни кутариб келай.
Аслида, кимим бор кунг.лумдан узга,
Сениңг борлигиңгни бир билиб келай.

* * *

Сен менинг исмиңдан чучиб яшайсан,
Гуё исмиң сен-чун мангута ташвиш.
Рухиңдан-руҳиңга кучиб яшайсан,
Исмиң ҳадик, исмиң қолиб кетар иш.

Қуралай кузингизга кумиб кетдим, мен,
Андиша аталмиш утлиғ байтимни.
Юрар йулингизга чизиб кетдим, мен,
Ранги чуғли, ҳусни куҳлик байтимни.

* * *

Тонг отар, қутлуг бир кун ёришади,
Шодликлар, қупончлар, ғам қоришади.
Остонадан ҳатлаб чиқар вужудим,
Таниш бу кузлардан дил ёришади.

Узоқ-узоқлардан йул юриб келдим,
Ерниңг, тошнинг исин бир туймоқ учун.
Йиғлаб келдим, ёлбориб келдим.
Паҳса деворларни ҳидламоқ учун.

Йил — ун икки ой шундай утаверади,
Сутувлар бошда оқ кетаверади,
Тую азасини тингламас дунё...
«Менсиз ҳам кунингиз утаверади».

Баҳмал гулниңг ранги урди юзимга,
Ойнинг ислари бор, ойнинг иси бор.
Муздек бармоқларим ботди ёмғирга,
Тантримнинг Насиба отлиғ қизи бор.

Шукур қилдим тонгнинг отганларига,
Қуёш чиқиб зулмат ботганларига,
Ҳилолию юлдузини олқишлаб,
Ғам, андуҳлар шамдек қотганларига.

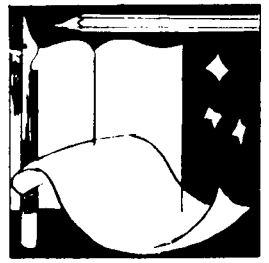
Илкингизга олтин туморлар тақдим,
Қозонадир кузим қудратли зафар.
Яратганга шукур, мен, чин бахт топдим,
Саодатим қилади руҳингизга сафар.

Янгибозор.

Насиба Юсупованинг шеърлари содда, бегараз, тилаклари бокира, туйғулари рангин... Уларни уқир экансиз, куз унгиңизда «Сунбуланиңг куйлақларини кийган», «Сочлари бор буйига беланган» муниса, маъсума аёл намоён булади. «Соғинчлари узун титроқ»қа айланган, улкан ҳаёт қаршисида ҳайратдан энтикаётган, «висол ва дийдор» илинжида, «дунёда бир яхши из чизиб кетиш» умидида ёнаётган, бстич-бсором юракни ҳис этасиз. Бу ҳис ёниб яшашга ундаб туради.

Гавҳар ИБОДУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, шоира.

Баҳодир Назаров

Солиҳларга раҳнамо пир

1. Мақомот — дил шарҳи

XIV асрдан кейин нафақат Мовароуннаҳрда, балки, Хуросон ва Ҳиндистонда ҳам Хожа Баҳоуддин Нақшбанд асос солган нақшбандия сулуки (тариқати) машҳур ва маъруф бўлди.

Тарих, тазкира, тасаввуф ҳақида ёзилган асарларда Ҳазрати Хожага бағишланган боб ва фасллар кўп учрайди. Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарларида улуг ватандошимиз шарафига махсус боблар бағишланган. Ҳазрати Хожага ва нақшбандия тариқатининг бошқа машойихларига бағишланган бир қатор мақомот китоблари ва рисоалар ҳам бизгача етиб келганки, улар бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Мақомотларда шайх, валий, пири комилларнинг ҳаёти, сулуки (тариқати), қилган ишлари, айтган сўзлари, улардан зуҳурга келган кароматлар, башоратлар, уларнинг пирлари, халифалари (уринбосарлари), саҳобалари (сафдошлари) ва муридлари ҳақида ҳикоя қилинади. Шундай мақомотлардан Ҳазрати Хожанинг мухлиси — Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али қаламига мансуб «Мақомоти Хожа Нақшбанд», халифаси — Хожа Муҳаммад Порсо қаламига мансуб «Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд», Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорий тарафидан битилган «Маноқиби Хожа Баҳоуддин Нақшбанд», шу муаллифнинг «Анисуг-толибин ва удатус-соликин» («Толиблар ошноси ва солиҳлар раҳнамоси») каби асарларни ёдга олишимиз мумкин. Уларда Баҳоуддин Нақшбанднинг тугилишидан то вафотигача бўлган воқеалар муфассал баён қилинган.

Мақомотлар тўлақонли бадий асар намуналари бўлмаса-да, улар илмий, тарихий асарларга нисбатан бадийлашган, бадий сўз воситасида, бадий тасвир санъатларидан фойдаланилган ҳолда, бадий образларни мужассам қилган асарлардир. Улар, агиографик асарлар сирасига киритилгани ҳолда, бадий сўз санъати, бадий тафаккур маҳсули сифатида бадий наср, бадий адабиётнинг ривожланишида муҳим бир босқични ташкил қилганлигига шубҳа бўлмаслиги керак.

Мақомотлар суфиёна бўрттиришлар руҳида ёзилган асарлардир. Уларда тасвирланган кишилар гайри оддий хислатлар, гайри табиий қудратлар соҳиби, уларнинг амаллари сиру асрорга бурканган, сўзлари рамзий маъноларни англатади. Улар ҳикмати тагида кўпгина яширин маънолар, рамзлар берилган. Уларни очиш учун махсус «калит»лар лозим. Шу сабабли бўлса керак уларни «қудсий сўзлар» (муқаддас, илоҳий) деб атайдилар. «Шуни таъкидлаб утиш жоизки, — деб ёздилар С. С. Бухорий ва И. Субҳоний, — Ғарб адабиётида новелла жанрининг, рицарлик (жавонмардлик) асарларининг пайдо бўлишида Шарқдаги мақомотларнинг улкан таъсири бўлган. Шунинг учун Ғарб адабиётидаги мемуар, автобиографик асарларнинг пайдо бўлишида ҳам мақомотларнинг таъсири беқиёс».¹

Юқорида номлари зикр этилган асарларнинг биринчиси Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир қаламига мансуб «Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд»дир. Бу асар нақшбандия

¹. «Дурдона», Т. 1993, 3-бет.

тариқатининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган ва 804/1401 йилда ёзилган. Асар муқаддима ва турт қисм (мақсад)дан иборат.

Муқаддима — таваллуд топишлари ва Ҳазрати Хожаи Бузург, қуддиси сирруҳунинг силсилалари нисбати ҳақида.

Биринчи мақсад — Ҳазрати Хожамиз, қуддиси сирруҳунинг бошлангич ҳоллари баёнида.

Иккинчи мақсад — Ҳазрати Хожамизнинг сулук йўли, дарवेशлик сифати, аҳвол ва ахлоқлари баёнида ҳамда шариф мажлислари, уларнинг муборак оғизларидан чиққан нозик сўзлар ва мўъжаз каломлар зикрида.

Учинчи мақсад — Валоят денгизи мавж урган пайтда ҳар хил жойда зуҳурга келган каромат ва гайри табиий ҳолатлар баёнида.

А. А. Семёновнинг «Бухарский или с Баха уд-Дин» асари Маҳмудхон Маҳмуд Ҳасанхон, Маҳдум ўгли тарафидан 1993 йили ўзбек тилига ўтирилган ва «Баҳоуддин Балогардон» номи билан «Ёзувчи» нашриётида чоп этилган.

Мазкур асар 1267/1851 йилда хаттот — Муҳаммад Маъсум Котиб томонидан кўчирилган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар жамғармасида 1.№9519, 2.№1901/11 рақамлари остида икки нусхада сақланмоқда. Настаълиқ хатида ёзилган.

Шайх Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёти, фаолияти, кашфу кароматларига бағишланган яна бир асар «Анисут-толибийн ва уддатус-солиҳийн» («Толиблар ошноси ва солиҳлар раҳнамоси»)дир. Муаллифи Салоҳ бин Муборак ал-Бухорийдир. Асар Шайх Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётлик чоғида ёзила бошлаган. У пайтда Салоҳ бин Мубирай Шайх Баҳоуддиннинг халифаси Шайх Алоуддин Аттор (802/1400) ҳузурда эди. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими кутубхонасида (1, 62.№250), Лондонда (Ени, 1, 1022, № 185) ва ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида (1, № 2520/1, 2, № 8288 ва ҳоказо) сақланмоқда. Жами 27 та нусхаси мавжуд. 8288-рақамли нусханинг титул varaғида «Мақомоти ҳазрат Хожа Нақшбанд» деб ёзиб қўйилган. Бу асар «Мақомоти ҳазрати Хожаи Нақшбанд» номи билан ҳам юритилади. Асар дебоcha ва 4 қисм (мақомот)дан ташкил топган. Улар қуйидагича номланади:

1. «Дар таърифи вали ва валоят» («Валий ва валоят таърифи»).

2. «Дар шарҳи ибтидои аҳволи Хожа (Баҳоуддин Нақшбанд) ва зикри силсилаи Хожагон» («Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ибтидо ҳоли шарҳи ва Ҳожагон силсиласининг зикри»).

3. «Дар баёни сифати аҳвол ва ахлоқи Ҳазрат Хожаи мо» («Ҳазрат Хожамизнинг аҳволи сифати ва ахлоқи баёни»).

4. «Дар зикри сойри каромот ва зуҳурот ва мақомот ва аҳвол ва осори ки аз Ҳазрат Хожаи мо зуҳур йофт» («Ҳазрат Хожамиздан содир булган бошқа кароматлар, мақомотлар, аҳволлар ва асарлар зикри»).

Бу асар хаттот Шох Ҳусайн ибн Исомуддин ал-Бухорий қули билан гузал настаълиқ хатида ёзилган. Унинг таъкидашича, бу нусха (1.№2520/1) Абдурахмон Жомий дастхатидан Марвда (964/1557) кўчирилган. Асарнинг тўла нусхаси (2.№8288) 1001/1592 йилда кучирилган ва 175 варақдан иборат.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд Ҳазратларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи «Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» рисоласи эса Ҳазрат Хожанинги иккинчи халифаси Хожа Муҳаммад Порсо томонидан битилгандир.

Турт қисмдан иборат: биринчиси — «Валийликнинг таърифи», иккинчиси — «Баҳоуддин Нақшбанднинг тариқатдаги даврлари ва Хожагон тариқати силсиласи», учинчиси — «Баҳоуддин Нақшбанднинг суҳбатлари ва қудсий сўзларидан намуналар», тўртинчиси — «Ҳазратнинг кашфу кароматлари» деб номланади.

Ушбу асар настаълиқ хатида хаттот Шоҳ Ҳусайн ибн Исомиддин ал-Бухорий тарафидан 965/1558 йилда Марв шаҳрида кўчирилган. «Анисут толибийн ва уддатус солиийн»нинг муаллифи Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорий қаламига мансуб яна бир асар «Маноқиби Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» деб номланади. Қўлёзмаси ЎР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида 1 №11594 рақами остида сақланмоқда.

Ушбу «Маноқиб» Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва фаолияти ҳақида муфассал ҳикоя қилувчи асарлар сирасига киради. У 162 варақдан ташкил топган бўлиб, насх хатида хаттот Абдуллоҳ ибн Абдуллатиф томонидан 993/1585 йилда кўчирилган.

Турт қисмдан иборат: Дастлабки қисм «Валийликнинг таърифи» деб аталган. Кейинги қисм Баҳоуддин Нақшбанд Ҳазратларининг тариқатга кирган илк даврларини баён қилади. Ва яна Хожагон тариқатининг силсиласи берилади. Учинчи қисмда Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг аҳволлари, ахлоқ ва сифатлари, шу билан бирга, тариқат аҳли билан қилган суҳбатлари ва муомалалари таърифланади. Охиргиси Ҳазратнинг кашфу кароматлари ҳақидадир.

Ҳар бир қисм турли ҳажмда бўлиб, турли шахслар томонидан нақд қилинган нақд-ҳикоятлардан иборатдир.

Мазкур жамгармада уч нусхаси ўрин олган. Юқорида зикр қилинган нусхадан ташқари 11425-рақамли настаълиқ хатида хаттот Абдурахмон Хожай Кўлобий томонидан 1246/1830 йилда кўчирилган 100 варақ ҳажмидаги қўлёзма ҳам мавжуд.

Яна бир нусха 3804/11 рақами билан белгиланган бўлиб, настаълиқ хатида битилган ва 142 варақдан ташкил топган.

Нақшбандия тариқати шайхларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар жамланган «Силсилаи Хожাগони Нақшбандия» асари Муҳаммад Тоҳир ибн Муҳаммад Таййиб Хоразмий (XVIII) тарафидан ёзилган. У «Тазкираи Тоҳир эшон» ва «Тазкираи Нақшбандия» номлари билан ҳам машҳур бўлиб, унда 321 нафар нақшбандиянинг машойихи ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Шунингдек, унда Аштархонийлар сулоласидан Бухоро амирлари — Субҳонқули Муҳаммад Баҳодурхон (1091/1680—1114/1702) ва Убайдуллохон ибн Субҳонқулихон (1114/1702—1123/1711) турғиларида ҳам маълумотлар учрайди. Муаллиф Мавлоно Қозий Омон Термизий (ваф. 1134/1722)нинг муриди бўлган ва бу асарни унинг тавсияси билан 1157/1744 йили ёзган.

Мазкур қўлёзма XIX асрнинг иккинчи ярмида настаълиқ хатида ёзилган. Хаттот — Мулло Муҳаммад Али Мударрис. Ҳажми — 262 варақ. Мазкур жамгармада 69-рақам остида сақланади. Саккиз нусха бўлиб, улар орасида ўзбек тилига ўтирилган уч нусха бор.

2. Шайх сиймоси

Бугунги кунда шайх Баҳоуддин Нақшбанд сиймоси ҳақида мавжуд бўлган, ҳосил қилинган тасаввур — унинг сиймоси ва унга бағишланган маълумотлардаги тасвир натижасида шаклланган сиймо-образдир.

Баҳоуддин Нақшбанднинг табаррук номини эслаганимиз заҳоти кўз ўнгимиз, тасаввуримизда гавдаланадиган сиймо — мўйсафид, доно, донишманд, шайх, дин ва тасаввуф арбоби, сўфий, нигоҳлари ўткир ва пурмаъно, чеҳрасидан нур ёғилиб турадиган нуроний инсон, элни бало-қазодан асрагувчи гайри табиий, илоҳий қудратлар соҳиби, тирикларни муайян муддатга ҳушидан кетказиш ва яна тириштириш қувватига эга бўлган шахс, воқеа-ҳодисаларни олдиндан башорат қилувчи, каромат кўрсатувчи авлиё, асрлар давомида ўз руҳи билан инсонларга мададкор бўлувчи, мушкулни осон қилувчи пири комили. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва фаолияти кўпроқ мақомотларда мақомотнавислар томонидан уни кўрган, билган, у билан ҳамсуҳбат бўлган, у зотга мурид ва муҳлис бўлган шахслар тилидан ёзиб олинган нақллар чуқур ифода топган.

Табиийки, Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари бизгача етиб келмаганида, балки биз Баҳоуддин Нақшбанд сиймоси ҳақида мавҳум бир тасаввурга эга бўлардик.

Юқорида билдирилган фикрлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мақомотнавислар ўз асарларида валий, шайх Баҳоуддин Нақшбанд сиймоси ва образини мукамал тасвирлай олганлар, биз уларнинг яратувчилик маҳоратлари маҳсулидан баҳраманда бўлоқдамиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шайх образи мақомотларда тайёр шаклда тасвирланган эмас, албатта. Муаллифлар мақомотлар таркибига киритилган юзлаб нақлларда, ҳикояларда тадрижий суратда Баҳоуддин Нақшбанднинг болалик, ўсмирлик йиллари, тариқатга кириши, пирлардан таълим-тарбия олиши, пир даражасига етгач, мурид қабул қилиши, улар билан суҳбатлари жараёнини тасвирлаш орқали ўз даврининг буюк донишманд ва баркамол инсон сиймосини яратганлар.

Авлиё, пир, машойихлар — ўта сирли инсонлар. Улар эгалланган зоҳирий ва ботиний илмлар, дунёвий ва ухравий билимларнинг чегараси йўқ. Улар бу дунё ва у дунё сиру асроридан хабардорлар, яъни, маънавий-руҳий камолот чўққисини забт этишган, Аллоҳ билан сўзлашувчи, Аллоҳнинг севган бандалари — ориф зотлар. Шу сабабли бўлса керакки, бундай зоти шарифларни зикр этганда «қаддасаллоҳу руҳаху азиз» (унинг азиз руҳларини Аллоҳ муқаддас қилсин), «қаддасаллоҳу сирраҳу азиз» иборалари исмларига замима қилинади. Бундан ташқари, пайгамбаримиз Муҳаммад Саллаллоҳу алайҳи-васаллам каломи «ҳадис» дейилса, авлиё, машойихларнинг лутфилисони «қудсий» — муқаддас сўзлар деб талқин қилинади.

Сиру асрор рамзи бўлган авлиёнинг ҳаёти ва фаолияти, аҳволи ва аъмоли ҳам сирли, мўъжизали. Оддий одамларникидан тубдан фарқ қилади. Шу сабабли уларнинг ҳаётларини, кашфу кароматларини, хавориқ одатларини қўлда қалам билан тасвирлаш, баён қилиш ва ифодалаш мушкул масаладир. Чунки, улар илми ҳол соҳибларидандирлар. Улар эса ўз кечинmalarини сўз билан ифодалашга ожизлар. Уларнинг ҳолини, эгаллаган мартаба-мақомларини ва ҳар бир мақомдаги руҳий кечинmalarини, ўзлаштирган ахлоқ-одобларини англаб етиш ва қозоғга тушириш, баён қилиш шарҳлаш учун ҳар бир мақоматнавис уларнинг илми-ҳолидан бохабар бўлиши, қисман бўлса-да, улар босиб ўтган йўл ва тариқатни босиб ўтган бўлишлари шарт.

Акс ҳолда улар яратган тасвир — авлиё сиймоси ишонарли чиқмайди, хом булиб қолади.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд мақомотларини ёзган Хожа Муҳаммад Порсо, Салоҳ бин Муборак ал-Бухорий ва Али Муҳсин Муҳаммад Боқир каби муаллифлар, бу вазифани мукамал адо этишга муваффақ булганлар, деб уйлаймиз ва қуйида шу хусусда фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Мазкур образ мақомотларда икки хил тарзда тасвирланади. Биринчи навбатда биз Баҳоуддин Нақшбанд сиймоси бошқа бошқа персонажлар айтган фикр-мулоҳаза ва хулосалар орқали тасвирланганлигини кўрамиз. Бундан ташқари, шайх-валий сиймоси турли ҳолатларда ўзини тутиши, нуомаласи, ўй-хаёллари, ички кечинмалари баёни шароитида ҳам кўз ўнгимизда гавдалана боради.

Мақомотларда Баҳоуддин Нақшбанд — шайх, валий, пир образи, бошқа шайхларга бағишланган мақомот ва маноқиблардагидек, унинг дунёга келишидан олдин муътабар машойих — Хожа Бобойи Саммосий тарафидан айтилган қутлуг хабарни баён қилишдан бошлайди. Бобойи Саммосий Қасри Ҳиндувонда бир чақалоқ туғилишини ва бу бола туғайли Қасри Ҳиндувон Қасри Орифонга, яъни Ҳақ таоло маърифатига айланишини башорат қилади.

Бундан шу нарсга ойдинлашадики, мақомотда баён қилинадиган воқеа-ҳодисаларнинг бош қаҳрамони Баҳоуддин Нақшбанд эканлиги, у оддий инсон эмас, балки Аллоҳнинг инояти билан ҳидоят соҳиби булиши олдиндан белгилаб қўйилган авлиё эканлиги уқтирилади.

Бундай башоратлар билан боғлиқ сюжетлар Шарқ халқлари адабиётида, хусусан, пайгамбарлар, авлиёлар, шайхлар образи яратилган асарларда доимо учрайди. Масалан, Жалолиддин Румий ҳақидаги асарларда унинг отаси Нишопурда Фаридиддин Аттор билан учрашиши ва унинг башорати, Боязид Ансорий ҳақидаги «Ҳолнома»да унинг туғилишидан аввал буюк шахслар тарафидан келажақда «диннинг чироғи» бўлажак зот таваллуд топиши башорати Саййид Амир Кулол мақомотида келтирилган. Ҳазрати Саййид Ато тарафидан Саййид Амир Кулол оталарига: «... Яқинда Аллоҳ таоло сизга бир ўғил ато қилур, зинҳор унинг исмини Амири Камол деб қўймангиз. Бу фарзанд хизмати бутун жаҳонни забт этур» — дея айтилган башорат ҳам эътиборга молик.

Модомики, мақомотларда шайх Баҳоуддин Нақшбанд сиймосини яратиш мақсад қилиб олинган экан, Ҳақ таоло карами билан ҳидоят соҳиби бўладиган инсонга хос хислатлар унда ҳам намоен эканлиги кўзда тутилади. Масалан, у тўрт ёшида гайриоддий хислатини баён қилиши болалик чоғидаёқ зуҳурга келган кароматдан далолатдир.

«Фарзандим Баҳоуддин 4 ёшли пайтида: «Мана бу сизнинг пешонаси қашқа бола тугади», деди. Тақдирдан булиб уч-тўрт кундан кейин уша айтилган сифатдаги бузоқ туғилди. Ҳамма таажжубда қолиб: «Ҳазрати Хожа Муҳаммад Бобонинг муборак нафасларининг асари зоҳир бўлди», дедилар.¹

Бу лавҳада ёш Баҳоуддиндаги кароматпешалик хислати ифодаланган. Мақомотнавислар, айтиб ўтганимиздек, бўлажак шайх, валийнинг гайри оддий хислатларини унинг болалик йилларини, ҳаттоки туғилишидан олдин айтилган башоратларни ҳикоя қилиш жараёнида шакллантиришга ҳаракат қиладилар.

Мақомотларда хабар берилишича, Баҳоуддин Нақшбанд дастлабки таълимни бобоси раҳнамолигида Саййид Амир Кулолдан олади. Сўнгра мустақил равишда диний-ирфоний билимларини ошириш билан машғул булади. Унинг истеъдодига, бошқалар у ёқда турсин, ҳатто пири Амир Кулол ҳам қойил қолади ва ниҳоят ўзидаги бор билимини сарфлаб тугатганини айтади ва унга бошқа устозлардан таълим-тарбия олишга ижозат беради.

Муаллифлар Баҳоуддиннинг истеъдоди жуда баян бўлганини ва унинг янада юқорироқ даражада билим олиш имкониятига эга эканлигини мана бу нақлда баён қиладилар. Бу нақл аслида мақомотларда мавжуд. Уни Алишер Навоий «Насойим-улмуҳаббат» асарида ҳам зикр этганлар. Биз қуйида улуг шоиримиз баён қилган парчани келтирамиз:

«Бир кун Амир Саййид Кулол шогирдларини ёнларига чақириб дедилар: «Эй, фарзанд Баҳоуддин! Хожа Муҳаммад Бобо нафаси васияти сизнинг борангизда ба жой келтурдум...». Дедиларки: «Ҳар не тарбият бобида борким, сенинг ҳақингда кўргузубмен. Сен фарзанд Баҳоуддин бобида кўргазгил». «Андоқ қилдим». Кейин ўз кўксиларига ишорат қилиб: «...Бу эмчакни сизнинг учун қуруттум ва сизнинг руҳониятингиз қуши башарият байзасидан (тухумидан) чиқди. Аммо сизнинг ҳимматингиз шаҳбози (овқуши) баландпарвоз тушубтур. Эмди ижозатдур, ҳар ерда матлубдин исе димоғингизга етса, тиланг ва талабда ўз ҳимматингиз мужиби (сабаби) била тақсир қилманг».²

¹. УР ФА Шарқшунослик институтида № 2520 рақами остида сақланаётган «Мақомоти Баҳоуддин Нақобанд»дан, 5-а бет.

². Алишер Навоий. Танланган асарлар, 15-жилд. 128-бет.

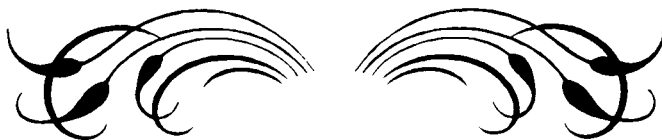
Баҳоуддин Нақшбандга хос бўлган тиришқоқлик, аҳдига вафодорлик, сабр-тоқатлилик, зийраклик ва ҳушёрлик каби олий инсоний хислатлар унинг «тавбага муваффақ» бўлиш, «аҳволнинг аввалида», яъни, тариқатга қадам қўйган дамларидаги руҳий ҳолатларини баён қилиш жараёнида очиб берилади.

Мана шундай тиришқоқлик, қўзланган мақсад сари огишмай интилиш натижасида у ниҳоят маънавий-руҳий камолот йўлини тўла-тўқис босиб ўтади ва, қариган чоғларида муридларига таълим берар экан, ўтмишни эслаб: «Биз бу йўлнинг талабига кирганимизда 200 киши эдик. Менинг ҳимматим уларнинг ҳимматидан ўтиш эди... ҳаммасидан ўтиб кетдим ва асл мақсадга етдим», дейди.¹

У уз муридларига: «Мақсад талаби йўлида ҳимматингиз менинг бошимга қадам қўйиб, мендан ўтиб кетиш бўлмаса, мен сизни кечирмайман», дер экан, шогирдларини ўзи — устозидан ҳам ўзиб кетишга даъват қилади.² Ёшлигида ўзи пирлари ва муридларининг ҳар бир буюрган ишини садоқат ва ихлос билан бажарган Баҳоуддин муридларини «Худодан бу йўлнинг ҳар қандай оғир юкларини кўтариш»ни сурашга чорлайди ва уларга қарата биз «бу йўлнинг оғир юкларини ёшлиқда кўтардик, қарликда озод бўлдик», дейди.

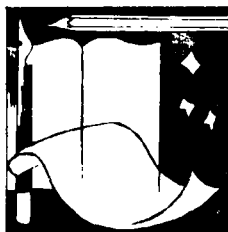
Баҳоуддин Нақшбанд Аллоҳ йўлида сулуққа машғул бўлмакни элга кўз-кўз қилишни (ошқора қилишни) қоралайди. Ҳатто ошқора хилватни ҳам шунинг учун рад этади.

Унинг фикрича, ошқора хилватда шуҳрат бор, шуҳратда эса офат бўлиши аниқ. Шунинг учун толиб у тахлитда шуҳрат қозонмаслиги керак. Бунинг учун толиб сиртдан одамлар билан бирга бўлиши, анжуманда — қўпчилик ичида ҳам қалбан-ботинан хилват қилавериши, яъни Аллоҳ зикрини ёддан чиқармаслиги лозим.

¹ Қўлёзма № 2520, 176-бет.

² Ўша ерда.

Эркин Самандар

Қадамнинг такомил йўли

Адабий суҳбат

Бугун мен сизларга таниқли адиб Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг ҳаёт йўли ва унинг қаламига мансуб асарлар борасида ўз билганларимни гапириб, айрим фикр-мулоҳазаларим билан уртоқлашмоқчиман. Бунинг ҳозир айна мавруди деб ҳисоблайман, сабабки, муҳтарам адибимиз таваллудига яқинда роппа-роса олтмиш йил тудди. Бугун чамалаб кўрсам, шу олтмиш йилнинг қирқ йили давомида биз ҳамдам, ҳамнафас, ҳамқадам бўлибмиз. Бу мен учун жуда мароқлидир.

Гапни бир бошдан гапирган яхши. Суҳбатнинг боши — адибимизнинг ҳаёт йўли ҳақида, албатта.

1

Булажак адиб 1939 йил 16 августда Тошкент шаҳрида таваллуд топди. У маҳалларда ҳозирги Оқлон маҳалласи кенг ва бог-роғларининг кўплиги жиҳатидан маълум ва машҳур эди. Бог-роғларнинг катта қисми ўз даврининг доврўқли ишбилармонларидан бўлган Иброҳимхожи Абдукаримбой углидан авлодларига мерос қолган эди. 1853 йили таваллуд топиб, 1925 йили вафот этган, Тошкентнинг Кўкча даҳасидаги шайх Зайниддин қабристонига мадфун бўлган Иброҳимхожи бу жойларни ўтган асрнинг тўртинчи чорагида сотиб олиб, янада обод қилиб, тўртта алоҳида-алоҳида, катта-катта бог барпо эттириб, ҳар бирида ёзги қўرғонлар ҳам қурдирган эди.

XVI аср муаллифи Зайниддин Восифий ҳам «Бадое ул-вақоеъ» асарида Тошкент боглари азалдан гузал, обод ва баҳаво бўлганини тасвирлаб ўтган, ўзи ҳам умрининг сўнги даврини шу ерда ўтказиб, шайх Зайниддин қабристонига дафн этилган.

Иброҳимхожи даврининг етимпарвар, маърифатпарвар ва қўли очиқ бойларидан бўлиб, 1903 йили Тошкентнинг Бедабозор маҳалласидаги ота ҳовлиси қаршисида жоме масжид ва унга туташ мадраса қурдирди. Эски Жува бозоридаги чарм билан савдо қилувчи бирнеча дуконларини масжиди ва мадрасасига вақф белгилайди. Шунингдек, у шайх Зайниддин масжидини таъмирлатиб, олдига айвон қурдиради, масжид ёнида ва қаршисида ҳужралар бино қилдиради. Тарихдан маълумки, 1865 йилги Тошкент zilzilаси пайтида кўпгина тарихий бинолар, жумладан, 1392—1394 йиллари Амир Темур бобомиз томонидан таъмир этилган шайх Зайниддин мақбараси ҳам зиён куради, унинг салобатли пештоқи қулаб тушади. Мақбара ярим асрдан кўпроқ давр мобайнида шундоқ вайрона ҳолида ётади. 1922 йили Иброҳимхожи ота бу мақбарани таъмирлатишга аҳд қилади: савоб-талаб ҳамкасблари — бойларни ёнига чорлайди, биргаликда таъмирлаш ишларини бошлаб юборадилар. Бунинг учун Кўкча

Оқтепасида махсус хумдон қурдиради, пишиқ гиштлар қўлма-қўл ва арваларда ташиб келтирилади, мақбара ва унинг пештоқи асл ҳолига — ҳозирги кўринишига қайтарилади.

Иброҳимхожи отанинг турли касб эгаларидан, жумладан, зиёлилар, ижод аҳлидан дўстлари кўп бўлгани, ўша файзиёб боғларда суҳбатларнинг кети узилмагани, Оқлонда маънавий чироқлари ҳамisha порлаб нур таратиб тургани ҳақида ҳали-ҳамон гапиришади.

Иброҳимхожи гузалликка эҳтиёжманд бўлган эканлар. Оила қурганларида ҳам жуфти ҳалолларининг ҳар жиҳатдан гузал бўлишига эътибор берганлар. Гузал одамлардан гузал болалар туғилади, деган гапни ўз ўрнида ёшларга уқтириб тургувчи эдилар. (Албатта, бунда фақат ташқи чиройгина назарда тутилмаган, балки маънавий гузалликка ургу берилган).

Ҳожининг бир-биридан кўҳлик хотинларидан ун тўрт ўғил, саккиз қиз дунёга келган. Катта ўғилларидан икки нафари — Аҳмаджон Иброҳим, Абдумажид Иброҳим 1922 йили Олмонияга ўқишга бориб, 1927 йили Берлин университетини геология ва кимё ихтисослари бўйича тугатишади-ю, лекин Ватанга қайтиша олмайди. Профессор Аҳмаджон Иброҳимнинг қабри (вафоти 1981 йил) Истамбулда, профессор Абдумажид Иброҳимнинг қабри (вафоти 1988 йил) Анқарададир. Иброҳимхожининг ўртанча ўғилларидан бири — 1914 йили туғилган Абдусамад ака, унинг ўғли эса Абдуқаҳҳорхожи, бизнинг ҳурматли адабимиз.

Ота касби кўнчилик, савдо-сотиқ билан шугулланган Абдусамад ака кўпгина марди майдон йигитлар қатори 1944 йили урушга кетиб, 1945 йили апрел ойида уруш қурбони бўлди. Машаққатли йилларнинг оғир юки Оқилоннинг ҳам елкасидан босди. Турмуш кечириш оғир бўлиб қолди. Абдусамад аканинг завжаси Офтоббиви икки ўғил бир қиз билан қолган, тўн тўнгич ўғил Абдуқаҳҳор эндигина беш ёшга қадам қўйган эди. Офтоббининг акаси Мирориф рўзгорнинг оёқдан қолганини сезиб, 1947 йилнинг кеч кузига уларни Хастимом даҳасидаги Ҳалимкўп маҳалласига — ўз ҳовлисига кўчириб олиб кетди.

Мирориф ва унинг завжаси Зухрабиви ута меҳнаткаш, ҳалол, мўмин-мусулмон, қариндош-уруғларгагина эмас, балки ёрдамга муҳтож бўлган маҳалла аҳлига ҳам ҳар доим елкадош эдилар. Мирориф дастлабки кунлардан бошлаб Абдуқаҳҳорни ўзи билан бирга намозга, Хастимомдаги Тиллашайх масжидига олиб бора бошлади. Боз устига Зухрабиви отин ойилардан эди, Абдуқаҳҳорнинг ўқиши билан, исломий илмларни эгаллаши билан астойдил шугуллана бошлади. Абдуқаҳҳор ўз онасини опа дерди, Зухрабивини эса она деб атади.

Айни ўша пайтда Абдуқаҳҳорнинг кўнглига ижод уруғи тушган бўлса ажаб эмас. Зухра онадан эшитилган эртақлар, Алпомиш ва Гуруғли дostonлари, қадимий китоблардан ўқиб эшиттирилган қиссалар, шеърлар, Мирориф тоғанинг масжидга бориб-келишидаги гурунглари, насиҳатлари, мактабдаги ва ундан ташқаридаги мутолаа, қуёшни, ой-юлдузларни, гулни, майсани, дарё оқиши, қўш сайрашини илк кузатишдаги энтиқишлар кўнгидаги ўша уруғнинг ниш уришига олиб келганлиги турган гап.

Кейинчалик Урта Осиё Республикаси ва Қозоғистон мусулмонлари диний назоратининг раиси, муфтийлик даражасига кўтарилган Зиёвиддинхон Бобохонов билан болалиги бирга ўтган, мактабдош, сабоқдош Мирориф тоғанинг гурунглари жиянининг мурғак қалбида ўтмиш тарихимизга қизиқиш учқунини солган бўлса ажаб эмас. «Бу маҳалла Парчабоб дейилади, — дея ҳикоя қиларди тоға жиянига, — унда қадимда кимхоб, адрас, атлас, банорас, бахмал, парча матолари туқилган, кўпроқ бой-бадавлат кишилар яшашган. Хожа Убайдулла Аҳрор валий ҳам шу маҳаллада таваллуд топган эканлар. Ул зоти шарифнинг боғлари Богистон қишлоғида, ҳовлилари шу ерда бўлган. Хожанинг қиш чиласида, феврал ойида дунёга келганларини назарда тутсак, у киши шу маҳаллада тутилганлари аниқлашади. Мана бу ҳовуз Маҳв ота ҳовузи дейилади. Бир табарруқ зот шу ҳовузга шўнгиғану қайтиб чиқмаган, маҳв бўлган, гоийб бўлган. Шу боис Маҳв ота ҳовузи дейилади. Мана бу бино Мўйи муборак мадрасаси дейилади. Унинг ҳужраларидан бирида Муҳаммад алайҳиссаломнинг мўйларидан бир толаси шиша идишда сақланиб келган. (Ҳозирги кунда бу мадрасага мусулмонлар идорасининг кутубхонаси жойлашган бўлиб, унда Усмон мушафий ҳам сақланмоқда — Муал. изоҳи). Ана у мақбара Абу Бакр Исмоил Каффоли Шоший шарафига бунёд этилган. У киши X асрда яшаб ўтган буюк уламолардан бўлиб, «Одоб ул-қози» («Қўзи одоби») деган китоб ҳам ёзганлар». Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг ҳозирги кунда тарихга доир пишиқ-пўхта асарлар ҳам ёзишига ана ўша гурунглари тамал тоши бўлаётган бўлса керак.

Мирориф тоға яна бир унутилмас иш қилди, ўз жиянини тадбиркорликка ўргатди, майдароқ бўлса-да, савдо-сотиқ билан шугулланиб, озми-кўпми маблаг жамғарилишига кўмаклашди. Муддао бир қадар ҳосил бўлгач, Оқилондаги нураган уй-жойни таъмирлаб, янгилаб, синглиси ва жиянларини қайтариб келтирди, энди оёққа турдиларинг, Худо ёрингиз бўлмай, деб қўни-қўшнилари олдида оқ фотиҳа бериб

кетди. Ушанда Абдуқаҳҳор 16 ёшда эди. Шундан буёққа у оила бошлиги, тузлуқу турва елкасида, рўзгор ташвиши зиммасида. Ёлғиз синглисининг уй-жойли бўлишида, ёлғиз инисининг оила қуриб, бола-чақали бўлиб кетишида оталик, оғалик қилиб келмоқда. Жиянларининг оёққа туриб олишида ҳам тоғаларча мурувват кўрсатиб келмоқда. Бу унга Мирориф тоғадан меросдир.

Қариндош-уруғчилик мана шундоқ бўлади. Султон суягини хорламас, дегани айни шунинг узи. Абдуқаҳҳор мана шундай илаҳи муҳида ўсиб-улгайди, ҳаёт нима, қадр-қиммат нима, дўст ким, душман ким — ёшлигидан кўрди, чиниқди, тобланди.

Тошкент Давлат университети филология факултетининг журналистика бўлимидаги ўқиш йиллари, устозлардан олинган таълим-тарбия, турли кутубхоналардаги узлуксиз мутолаа даври — унинг етилиш, камолга етиш пиллапояларидир. Айтмоқчиманки, пойдевор мустақкам қурилган, умр биносининг асоси маҳкам, иймон-эътиқод томирга сут билан қирган, мурғак қалб офтобни ҳам, қора булутлар, довул, селларни ҳам кўриб пишган, у энди яшашга, курашга қодир!

Бу синовдан утди. «Ўзбекистон маданияти» газетасида, «Гулистон» журналида ишлаганида, Маданият вазирлиги театрлар репертуари бўлимини бошқарганида, кундалик амалий фаолиятда, давр даъватларига ҳозиржавобликда, халқ хизматига камарбасталиқда.

Яхшилик — Абдуқаҳҳор Иброҳимов ўзига бош шиор қилиб олган фазилатлардан биридир. Битта кичик мисол келтирай. У репертуар бўлимида ишларди. Саломлашиб кетай деб (у пайтда Хоразмда, газетада ишлардим) ҳузурига кирдим. Театрга бир нима қилиб бермайсизми, деб қолди гап орасида. Кўрармиз, дедим. Йўқ, деди у, бунақаси кетмайди. Мана, шартнома лойиҳаси. Ҳозироқ тўдириб беринг. Йил охиригача пьеса ёзиб, менга опкеласиз. Қаршилик қилманг. Ёзувчиларни театр ишига жалб қиялпмиз. Сиз ҳам уюшма аъзосисиз. Марҳамат қилиб...

Қарасам бўлмайдиган. Хоразмга бориб Огаҳий театри билан ҳамкорлик қилишга киришдим. Шу тариқа биринчи пьесам дунёга келди.

Энди ёзган асарини театрда қўйдириш учун турли эшикларга бош уриб юрган драматургларни кўрсам ўша воқеа эсимга келаверади.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов ўз навбатида бошқа бир мактабни ҳам ўтади. Москвада, Олий адабиёт курсида (икки йиллик) ўқиган даврида рус театрларида қўйилаётган асарлардан кўрмагани, кўриб фикр қилмагани қолмади. Нимаси яхшию нимаси ёмон, бу (ёки у) муаммо бизда қандай ҳал этилган бўларди, гарбонадан шарқонанинг фарқи нимада?

Ёзувчи мушоҳада билан ёзувчи. У қиёслайди, солиштиради, ундайига ҳам, бундайига ҳам тарозига солиб кўради. Сўнг хулосага келади. Ёзувчининг бир ёмон душмани бор, у ҳам бўлса шошма-шошарлик. Абдуқаҳҳор Иброҳимовга шошқалоқлик ёт, етти ўлаб бир кесадаган ёзувчилар сирасига киради.

Олий курсни тамомлаб келгач, яна матбуотда ишлади. Давр ўртага қўяётган долзарб масала-муаммоларни дадил кўтариб чиқди, республиканинг маданий-ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этиши билан эътибори тагинда орта борди. У Президент назарига тушди, девонга ишга таклиф этилди.

Ҳозирги пайтда Абдуқаҳҳор Иброҳимов Республика маънавият марказида фаол иш билан машғул. 1996 йилдан бери Президент девони «Ахборот» таҳлил марказининг жамоатчи шарҳловчисидир. Қайноқ ижод билан машғул.

Эндиги гап унинг ижоди борасида. У ўз ижодини ҳикоя ёзишдан бошлаган эди, биз ҳам дастлабки сўзни адибнинг насри устида юритамиз.

2

Етмишинчи йилларда ёзувчининг учта китоби — ҳикоялар тўпламлари босилиб чиқди. «Қоя остида», «Сўнги нур», «Осмон яқин, ер юмшоқ» деб номланган бу китоблар ўқувчиларда кенг қизиқиш уйғотди. Бунинг сабаби ҳикояларнинг ҳаётийлиги ва қизиқарли ёзилганида бўлса керак. Ёзувчининг ёзувчилиги ҳам худди ана шунда — нимани ёзиш ва қандай ёзишда билинади.

Хуш, Абдуқаҳҳор Иброҳимов ўз ҳикояларида нималарни қаламга олди? Аввало, севги-муҳаббатнинг нозик қирраларини. Нозик қирра деганда мен нимани назарда тутаяпман. Қалб тебранишларини. Нафаснинг энтикишларини. Умид шамининг бирда ёруғ тортиб, бирда қоронғулик қаърида гойиб бўлаёзганини. Сал эҳтиётсизлик оқибатида севги шаробига лим-лим пиёланинг чил-чил синиб кетиши ҳам борлигини.

Сўнги фикр исботига битта ҳикояни мисол келтирай. Ўртага келган тўй бирданга қолдирилади. Қиз бошқа бировни севишини бўлажак куёв ва унинг қариндошлари олдида кўз-кўз этадию ҳамма нарса ост-уст бўлиб кетади.

Бундай пайтда ёшларнинг ўзлариндан ташқари ота-оналарнинг қандай аҳволга туришларини тасаввур қилиш қийин эмас. Аммо бу ерда ота-оналар босиқлик билан иш тутадилар. Куёв томон тақдирга тан беради. Қиз томон эса «ота-она юзини ерга

қаратган» фарзандни жазолашни эмас ўз орзуи — севгисига эриштиришни уйлайдилар. Аввалида қиз ўз севган йигитига уйланишдан суз очади, сўнгра қизнинг отаси тўйни тезлаштириш мақсадида бўлажак куёвига ёрдам қўлини чўзади. Куёв боланинг қўли калталигини назарда тутиб иморат қуришга ёрдам беражagini билдиради.

Бу энди удумга зид, «қизи борнинг нози бор» деган ақидага қарама-қарши ҳаракат (гарчи у яхшиликни кўзлаб самимий қилинган иш бўлса-да) эди. Куёв томондан бу ҳаракатни қораловчи кишилар дарҳол тўнларини тесқари кийиб оладилар. Қизининг бир айби бордирки, кунбурундан қисталанг қиляпти... Ота бир айби бор қизини тезроқ узатиб исноддан қутулиш пайида...

Яхшиликни ёмонликка йўтовчилар мақсадларига етадилар. Бу тўй ҳам қолдирилади.

Қадимдан келаётган урф-одатлар, қадриятлар ҳисобга олинмаган жойда кунгилсизлик, тузатиб бўлмас хатолар рўй бериши аён. Биз оврупаликлар эмасмиз, узбеклармиз. Бизнинг иддизларимиз ўз дарёларимиздан сув ичади, уша дарёларни назардан қочирмайлик. Юқорида айтилган «нима» (нимани ёзиш) мана шу. Бу ўта муҳим гап. Энди унинг қандай ёзилишига келганда мухтасар қилиб бундай дейиш мумкин. Ихчам ва қизиқарли. Тили равон ва ширин. Қаҳрамонларнинг ҳар битта ҳаракати ишонарли. Изтироблари ўқувчи кўнглини ларзага солади. Бунинг отини бир суз билан маҳорат дейилади.

Бир туркум ҳикояларда зиёлилар, мутахассислар, давлат идораларида хизмат қилувчи расмий кишилар ҳаёти, уларнинг узаро муносабатлари муаммоларини ёритишга кенг урин берилган. Ҳикоялар шўро даврида ёзилганини ва шўро одамлари қаламга олинганини назарда тутмоғимиз лозим. Ана шунда асарлардаги давр тамғаларини аниқроқ илган ва чуқурроқ англаган ҳолда уларга холисаниллоҳ ёндошиш имкони тугилади.

Давр нафаси айниқса «Ўртадаги одам» ҳикоясида тўла уфуриб туради. Ўртадаги одам — бошлиқ уринбосари қўла-оёғи боғланган «раҳбар». Бошлиқ билан ходимлар ўртасида муаллақ турган шахс. Бошлиқ буйруқлари ва ҳукмларини ходимларга етказувчи «алоқаси». У ўзича иш туюлмайдди, камчиликларни кўриб-билиб турса ҳам уларни тузатишга ройиш кўрсатолмайдди, сабабки, бошлиқнинг раъйидан айрича қадам босиш яхшиликка олиб келмайдди. Бунинг у ва унинг атрофидагилар яхши билишади.

Шўро даврининг иллатларидан бири ўзи шу эди. Бошлиқ билан ходимлар ўртасида «ишлайдиган» одамлар шахсий садоқатига қараб танланар, унинг фаолиятига раҳбарга кўрсатадиган хизматларига қараб баҳо берилар шунга яраша кутарилар ёки урилар эди. Руслардан бўлган ўринбосарлар бундан мустасно эдилар, албатта. Билъакс, бошлиқлар кўпинча уларнинг раъйига қараб иш тутишарди. Улар гарчи уринбосар бўлсалар-да албатта катта ога эдилар-да...

Ҳикояларда манзара ва ҳолатлар тасвирига алоҳида эътибор берилган. Воқеа-ҳодисалар содир бўлган жойлардаги биронта муҳим манзара ёзувчи назаридан четда қолмайди. Зилзила ҳақидаги ҳикояда шундай бир чизги бор. Тўй ярим кечада тугайди. Келин-куёвни висол кўшкига кузатишади. Узоқ орзу-умидига етган она ҳаммадан сўнг ўз хобхонасига киради. Энди мизгийман деганда... ер дафъатан ларза ура бошлайди. Саросимада уйғонганлар ўзларини ташқарига урадилар. Она бояқиш кўшк сари югуради. Муҳаббатнинг ширин оғушида ётган ёшлар онанинг таҳликали овозини, ерданми, кўқдан отилган ваҳм-наърани эшитиб, ҳовлига отилиб чиқади. Она қарасаки, келин шошиб ички кўйлакнигина кийишга улгурган... Узининг қай ҳолатда эканини кўрган келин дарҳол шу ердаги чойшабга ураниб олади. Қайнона олдида кўйлакисиз кўриниш келин учун зил-зиладан ҳам қаттиқроқ силкиниш эди...

Шарқона тасвир деганда мана шунга мана ҳолатлар кўз олдимга келади.

Етмишинчи-саксонинчи йиллар адабиёти билан ҳозирги адабиёт ўртасидаги фарқ катта, албатта. У даврдаги адабиёт рамкага солинган эди. Ёзиш мумкин бўлган гаплардан мумкин бўлмаганлари кўпроқ эди дейиш уринли. Мумкин бўлганлари ҳам андоза билан айтилганини ҳисобга олинганда адабиётимизнинг аҳволи нечоғлик оғир бўлганини англаш қийин эмас. Шундай бўлса-да... дардли асарлар яратилди, бундан кўз юмиб бўлмайдди. Аммо шуниси ҳам борки, дардни изҳор этишнинг ўзигина ўқувчини қаноатлантиролмайдди. Дардни келтириб чиқарган негизни (у нақадар даҳшатли бўлмасин) очмагунча ҳақиқат тўла рўёбга чиқмайди, чала ҳақиқат эса асар рангини учиради.

Шундай оғир шароитда манзур асар ёзолган ёзувчига қойил қолиш керак эмасми!

Мустақиллик даврининг шамоли ўзгача. У фақат роҳатбахшгина эмас, у ҳаётбахш ҳамдир. Илҳомбахш ҳамдир. У кўп нарсалар қатори адабиётнинг рангини ҳам очиб юборди. Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг янги асари — «Уйқу келмас кечалар» романи бунга битта мисолдир.

Романнинг бош қаҳрамонлари — Фаҳри Камол ва Ёқутхон, юлдузи бир-бирига

тўғри келмаган одамлар. Уларнинг иккаласи — икки хил олам. Фахри Камол — йирик аллома, илм-фанни ривожлантиришга қўшган бебаҳо ҳиссаси, эл-юртга хизматлари билан қатта эътибор қозонган атоқли сиймо. Юраги кенг, ҳиммати баянда. Одамларга меҳрибон ва ишонувчан. Кўнгилчан. Ёқутхонни жон-дилидан севиб қолади. Унга ўзига ишонгандай ишонади. Ёқутхон эса ўз манфаатининг қули, тамагир, олди-сотди-га берилган, чаққонлиги ва ҳусни эвазига кун кечирувчи аёл. У Фахри Камолни яхши билади. Обдан ўрганган. Фахри Камол эса уни мутлақо билмайди. Кўр-кўрона севиб қолган. Шифокор Худоев Амин Ёқутхондаги қусурларни дангал айтиб берганида ҳам унга ишонмайди, севгилиси ҳақидаги фикрини ўзгартирмайди.

Ҳар иккала қаҳрамоннинг ҳам аввалги оилаларидан фарзандлари бор. Фахри Камол уйланишига тақводор хотини ўзи розилик берган. Ёқутхоннинг эса эри ўлиб қолган. Иккала қаҳрамон ана шундай ҳолатда бир ёстиққа бош қўядилар.

Асар воқеаси Ёқутхоннинг эшикни ташқаридан ёпиб кетиб қолишидан бошланади. «Мени унутинг, мутлақо унутиб юборинг, олдимга ҳам борманг, телефон ҳам қилманг, мен йўқман, энди сиз учун, хайр», дейди у анг-танг бўлиб турган Фахри Камолга.

Фахри Камол юқори лавозимдан бўшатишган, омади кетган бир пайтда бу кўнгилсиз воқеа ҳам юз беради. У ўз ёгига ўзи қовурилиб, жонли ҳаётдан узилиб қолади, узлатга чекинади. Тушқун ҳолатда Ёқутхонга хат ёза бошлайди. Бутун воқеа тафсилотларини ўқувчи ана шу хат орқали билиб олади.

Мактуб услуби воқеаларни раво баён этишда, фикр-мулоҳазаларни бемалол билдира олишда ёзувчига қўл келади. Аммо бу услубнинг мураккаб томонлари ҳам бор. Ўқувчи купроқ бир томоннинг — мактуб битувчининг нуқтаи назари билан ошно бўла боради, иккинчи, яъни мактуб қаратилган шахснинг ҳис-туйғуларини бевосита кўрсатиб бериш имконияти йўқолади.

Мен китобни бошдан-оёқ шу хавф билан ўқидим. Адибимиз бир одамнинг мактуби орқали иккинчи одамнинг қалбини қандай очиб бера олар экан, деган андиша ҳаёлимни сира тарк этмади. Бир ўқувчи сифатида баъзан, эҳ, шу жойда Ёқутхоннинг ўзи тўғридан-тўғри кўрсатилса эди, деган фикрга ҳам борганман. Унинг ўзини, ўз фикрини, куйиб-ёнишлари, иккиланишлари, портлашларини кўришни истаганман. Бундан, Ёқутхон образи тўла очилмаган экан-да, деган хулоса чиқармаслик керак. Ёқутхонни ўқувчи кўриб туради, унинг хатти-ҳаракатларидан огоҳ бўлади. Лекин Фахри Камолнинг мактуби орқали. Унинг кўрганлари, фикр-мулоҳазалари орқали. Фақат ёзувчи маҳоратигина асарнинг муваффақиятини таъминлаган, уни касоддан асраган, бу ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайдиган иш.

Бу китоб романнинг биринчи, «Булутли тонг» деб аталган қисми. Роман тўрт қисмдан иборат, кенг пойдеворга қурилган. Абдуқаҳҳор Иброҳимов тажрибали, маҳоратли ёзувчи. Асарнинг барча қисмларини аллақачон кўнглида пишитиб қўйган бўлиши табиий. Ҳар қисмнинг ўз ранги, ўз оҳанги бўлади деб ишонамиз.

Ўқувчилар асарни яхши кутиб олганликлари, танқидчилар унга ижобий баҳо берганликларини таъкидлаган ҳолда, улардан айримларининг бу асар оила мавзуида битилган, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. У оила ҳақидаги роман эмас, умуман масалани бу тарзда қўйиш тўғри бўлмас керак. Ёзувчи бирор бир жамоа (гарчи у оила бўлса ҳам) ҳақида асар ёзмайди, уни мақсадни очиш учун восита қилиб олиши мумкин. Мақсад — инсон, инсоннинг ички олами, ҳаёти, кураши, муҳаббати, нафратини ва ҳоказо.

«Ўйқу келмас кечалар»даги асосий нарса — чин билан ёлгоннинг, диёнат билан разолатнинг тўқнашувидир. Софдил, ишонувчан одамнинг бошига ҳар хил қўргуликлар тушиши аниқ, деган масала асарнинг бошидан охиригача қизил ип бўлиб ўтади. Халқимизда «ақлсизнинг жони азобда» деган нақл бор. Бу ерда «кўр-кўрона ишонувчи кишининг — юришмас иши» қабилдаги ишора бўртиб турибди.

Бир куни Абдуқаҳҳор Иброҳимов билан метронинг Космонавтлар бекати яқинида учрашиб, анча суҳбатлашиб қолдик. Унда ҳали роман чоп этилмаган эди. Чорраҳа томон имо қилиб: «Фахри Камол билан ана шу ерда вақтинча хайр-хўшлашганмиз», деди у маънос тортиб.

Китобни ўқиган бўлсангиз, қуйидаги манзара эсингиздадир.

«Фахри Камол икки шоҳқўча бир-бирини кесиб ўтувчи чорраҳага етганида... ёнгинасидан «Волво» учиб ўтиб кетди... Машинанинг хўжайинлар ўтирадиган орқа уриндигида Ёқутхон орқасига ястаниб ўтирарди. Назарида Ёқутхон Фахри Камолнинг шляпасига нигоҳ ташлаб кетгандай бўлди.

... Фахри Камол светофор яқинида ўша «Волво» қайтиб келар, деган умидда кутиб турарди. Кўнгил узолмасди. Дунёда энг оғир иш — кўнгил узиш!»

Биз Фахри Камолнинг чорраҳадан кейинги ҳаёти тасвирини кутамиз.

Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг саҳна асарлари ҳақидаги сўзни унинг «Биринчи буса» лирик драмасидан бошлаймиз. У, аввало, муаллифнинг биринчи саҳна асари, боз устига, булутдан сунг чиққан қуёш шуъласидек ялт этиб кўзга ташланган, иждокорга шуҳрат келтирган пьеса.

1971 йилда Республика «Ёш гвардия» драма театрида саҳналаштирилган бу асар тўрт йил ичида 500 мартадан ортиқ кўрсатилди, куп ўтмай бир неча вилоят театрларининг репертуаридан урин олди. Озарбайжон, Қорақалпоғистон театрлари уни томошабинлари ҳукмига ҳавола этди.

Асарни оғизга туширган нарса нима?

Маълумки, ўша пайтларда кесик сочлар, мини юбкалар урфга кирган, ахлоқий фазилатларнинг кўпи кетиб, миллий қадриятларимиз ўрнини ҳаёсизлик, севги-муҳаббат бобида «ғарбона эркинлик», суюклик иллатлари эгаллаётган эди. Четдан кириб келган бундай ахлоқий курсурлар гўё ёшлар ҳаётига сингиб кетгандай, ўзи шунақа бўлиши керакдай туюлар, уларга кўзларимиз кўникиб улгурган ҳам эди. «Ахлоқий эркинлик»ларни тараққиёт дегувчилар оз эмасди. Шундай турмуш тарзини Ўзбекистонда қарор топтиришни истагувчилар ичимизда ҳам, атрофимизда ҳам бисёр эди.

Бундайларга қарши дафъатан театрдан туриб ўқ узилди. Орли, номусли халқ эдик, шундай бўлмоғимиз керак, деган гоё баралла ўртага ташланди. Ўртага ташландигина эмас, муаммонинг иддизлари очиб кўрсатилди, ахлоқсизликнинг башараси фош қилинди, унинг бизга ётлиги, гулдек умрларнинг оғуси эканлиги юксак бадиий маҳорат билан очиб берилди. Томошабинлар спектаклни оққишлаб кутиб олганининг боиси шу, тезда кўпгина бошқа тилларга таржима қилиниши, театршунослар, мутахассислар унга юқори баҳо берганлиги ана шундан.

Асардаги мана бу нуқтага эътибор беришингизни истардим.

Институт талабаси Роҳат сойдан кўприк қолиб, қийшиқ ёғоч бўйлаб утар экан, дугонаси Феруза унга дейди: «Тўғри йўл турибдию, ушандан юр». Роҳат бўлса бундай жавоб беради: «Э, вақт ўтказиб юрадим...»

Бу — разм. Маъноси шуки, сув (ҳаёт)дан қоқилмай ўтмоқни истасанг, ажодлар қуриб кетган равон кўприқдан юр, шошилма, сойни тезроқ кечайин, деб омонат ва қийшиқ ёғочга оёгингни қўйма, ярмига етмаёқ йиқилишинг мумкин... Равон кўприк дегани эса, бизнинг азалий миллий турмуш тарзимиз. Унда ҳаётнинг, жумладан, биринчи бўсанинг қадри баланд туради. Уни бой берганнинг — омонат, қийшиқ ёғочга оёқ қўйганинг...

Эсланг, бунини (Роҳатнинг омонат ёғочга оёқ қўйганини) қурган Феруза дугонасига куйиниб дейди: «Роҳат! Роҳат дейман! Ёғочи омонат! Йиқилиб тушасан...»

Охир-оқибат шундай бўлди ҳам, Роҳатнинг ёш умри очилмай туриб сўлди. Ҳаёт ҳикмати шундай. Уни ёшлар чуқур ўқиб олишлари даркор.

Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг кўп театрларда қўйилган, бир неча тилларга таржима этилиб, дунё кезган яна бир пьесаси «Арра» деб аталади. Медицина фанлари доктори, профессор Мурод Мансуровнинг пешонасига «сендан угина, мендан бутина» шиори битилгандай. У бировдан олиб, бировга бермасдан иш юргизломайдиган устаси фаранг одам. У бажарадиган ва бажартирадиган барча ишлар «бор товоғим кел товоғим»га қурилган. Мансуровнинг укаси, диёнатли ўқитувчи Аҳмаджон номақбул ишининг устидан қилиб қолганида:

— Арра денг! — дейди акасига. — Бас, энди арракашликни ташланг.

Мурод. Иложим қанча?! Мен тутган арранинг бир дастаси бошқалар қўлида-да...»

Арракашлар бир-бирлари билан гўё ургимчак турларига ураб ташлангандайлар. Бу ҳолат Мурод Мансуровнинг ўз хотини билан бўлган суҳбатда тагинда равшанроқ очилади:

«Мурод. Холматов илтимосини рад қилолмайман. Кандидатлик ҳимоямда ёрдам қилган. Докторлик ҳимоямда ҳам иш кўрсатган.

Холида. Қилса, сизга икки марта ёрдам қилибди. Сиздан эса ҳар ойда талаб қилади.

Мурод. У бунга ҳақли.

Холида. Нима, у сизни отворадимиз?

Мурод. У керакли одам.

Холида. Сиз-чи? Сиз ҳам болаларингизга караксиз.

Мурод. Унга яна ишим тушиши мумкин.

Холида. Соғлигингизни ўйланг.

Мурод. У бир сўзли одам. Гапини икки қилиб бўлмайди.

Холида. Унинг нимасидан чўчийсиз. У ҳам сизга ўхшаган бир профёссор-да.

Мурод. Бу йил у ўғлимиз Ботирга лекция ўқийди...»

Шўролар даврининг фожиаларини чуқур ва қизиқарли очиб берган бу асар собиқ СССРнинг кўпгина республикаларида илиқ кутиб олинди, сабабки, иллат ҳам жойда ҳам бир хилда газак олиб кетган эди...

Совет тузуми учун яна бир муштарак тушов — номенклатура касаллиги эди. Ўзининг шахсий сифатлари биланми, бировларнинг «қўллаб юборишлари ёхуд қариндош-уруғчилик боисиданми, бир амал курсисига ўтирган одам (номенклатурага кирган кадр) ўн, йигирма йиллаб ва ундан ҳам кўпроқ муддатларда (гарчи иши ўлда-жўлда бўлса-да) раҳбарлик уринларидан четлатилмай, курсидан курсига ўтиб юравериши ўша давр учун табиий ҳол эди. Иқтисодий-ижтимоий тараққиётга катта тўсиқ эди бу нарса. Шунингдек, ёшларнинг ўсиши, камолга етиши ва ижтимоий ҳаётга фаол аралашувиغا интихосиз салбий таъсир ўтказиб келарди. Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг 1973 йили ёзилган «Зўлдир» сатирик комедиясида худди ана шу иллат рўй-рост кўрсатиб берилган.

Зўлдир (шарик)ни оёқ остига олиб, тепкилаган билан эзолмайсан, тутқичи йўқ, силиқдан силиқ, ялтироқ, думалайди-ю, парчаланмайди, сирғалиб, йулини топиб кетаверади. Асарнинг бош қаҳрамони Ворисов зўлдининг зўлдири, бир қаҳрамон ибораси билан айтганда, қиялик томон юмалаб кетаверади. Бир амал курсисидан иккинчисига қачон ва қандай сакраб ўтганини сезмай ҳам қоласан. У қисқа муддат ичида овоз ёзиш студиясининг директорлигидан музей директорлигига, ундан комхоз бошлиги, ҳаммом пешволигига, ундан театр директорлигига ўтиб, асар сўнггида яна ўша овоз ёзиш студиясига директор бўлиб қайтиб келадики, бу ўша давр учун хос бўлган, кўз ўрганган фожеа кўриниш эди.

Воқеани драматург қизиқарли ҳикоя этади, саҳнадан саҳнага ривожлантириб боради, иллатни кучли сатира ўти остига олади, персонажларнинг ҳар бири ўз феъл-атворига эга, уларнинг сўзлари ўткир, қочиримлари жонли, табиий, хатти-ҳаракатлари бачканалиқдан йироқ, самимий, ҳаётий. Асарда ҳеч нарса қўшиб-чатилмаган, бор воқеа айнан ҳаётнинг ўзидан олинган. Шунинг учун бўлса керак, бу комедия кўп тилларга таржима этилди. Эстонияда, Тожикистонда ва Қирғизистон театрларида саҳналаштирилди.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов драматургиясига бўлган қизиқиш ҳар томонлама кучайди. Москвадаги «Советский писатель» нашриёти унинг олти пьесададан иборат «Обо мне ни слова» («Мени айтди деманг») деган китобини 1982 йилда чоп этди. Ундан «Зўлдир» комедияси ҳам жой олди. Муаллифнинг «Майли, майли», «Тусмол», «Сочқи», «Чакана савдо», «Пуч» каби бошқа саҳна асарлари ҳам драматургиямиз хазинасига ўзига хос ҳисса бўлиб қўшилди. Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг драматург сифатидаги бахти шундаки, унинг унга яқин пьесалари адабиёт мулкига, китобхонлар мулкига айланган. Тошкент нашриётларида «Биринчи бўса», «Пьесалар», «Тусмол» номи билан тўплам ҳолида чоп этилган, журналларда эълон қилинган, жумладан, «Шарқ юлдузи»да унинг «Чакана савдо» памфлет драмаси, «Пуч» трагикомедияси босилган. Бироқ уларнинг саҳналаштирилиши жуда суст, кейинги йилларда тўхтаб қолган десак ҳам бўлади. Менинг назаримда, бу ҳол биздаги сатирага бўлган муносабат билан боғлиқ бўлса керак. Муаллиф «Биринчи бўса» лирик драмасидан кейин драматургияда сатира йўналишида ижод қилди. Мана, масалан, пьесаларининг жанри бўйича тавсифлаб кўрайлик: «Арра» — сатирик комедия, «Майли, майли» — сатирик комедия, «Зўлдир» — сатирик комедия, «Товушсиз қарсақлар» — сатирик комедия, «Сочқи» — сатирик комедия, «Тусмол» — трагикомедия, «Пуч» — трагикомедия, «Чакана савдо» — памфлет драма, «Шайтоннинг йули» — трагикомедия ва бошқалар. Булар олис-олисларда қўйилган, ўзимизда эса... Бу ҳақда суҳбат асносида ётиги билан, аста сўз очган эдим (ўзига оғир олмасмикин, дўстимнинг дилига озор етказиб қўймайдим, деб чўчигандим), йўқ, Абдуқаҳҳор ўзига оғир олмади, бундай деб қўя қолди: «Биласиз, Эркин ака, ихтиёримда хусусий ёки хусусийроқ театрим йўқ. Қўлимда ҳам қаламдан бошқа нарсам йўқ. Менга ухшаш қўли қисқа драматург учун кузи очкилигида асарини қўйдиришдан кўра, матбуотда чоп эттириш, адабиёт мулкига айлантириш афзал деб биламан. Худога шукр, унга яқин пьесаларим ўзбек, рус ва бошқа тилларда нашр этилган. Кейин... кейинроқ (вафотимдан сўнг демоқчи бўлди-ю, бу иборани тилга олмади, фаришталар яхши сўзга ҳам, ёмон сўзга ҳам «Омин!» деб юборишлари мумкинлиги ёдига тушди, шекилли) қадрини топар, саҳналаштирилар, деган умиддаман:» Олтмиш ёшга бориб қолган таниқли адиб учун пьесасини кўтариб театр-театр олиб бориб юриш оғир иш. Лекин биз, унинг ҳамкасаба дўстлари, адабий ва маданий жамоатчилик лоқайд қараб туришимиз яхшимас. «Ўзбектеатр» бирлашмаси, театрларнинг мутасаддиларига бу гап бевосита тааллуқлидир. Камина ушбу мақолани ёзиш асносида Абдуқаҳҳорнинг ҳозиргача қўйилган ва ҳали қўйилмаган барча пьесаларини ўқиб, шу қарорга келдим.

Ошкоралик даври адабиётга ҳам ҳаётбахш эпкин олиб кирди. Айниқса, публицистикага янгича рағбат бағишлади. Сўзга тушов бўлиб келаётган таъқиблир бирмунча камайди. Фикрларни ошкора ва дадил айтиш, у ёки бу муаммони ҳайиқмай кўтариб

чиқиш шароити туғилди. Бизда эса қарийб барча соҳаларда муаммолар йиғилиб қолган эди. Шулардан бири — тилимизнинг камситилиб келаётгани, рус тили соясида қолиб кетаётгани эди. Бора-бора тиллар барча ўлади, фақат битта тил (рус тили) қолади, деган сталинча гоё ҳали-ҳамон ҳукмрон эди.

Бу муаммони дадил кутариб чиққан қаламкашлардан бири Абдуқаҳҳор Иброҳимовдир. Йигин ва анжуманларда ўз тилимизда гапириш, радио эшиттиришлари ва телевидение кўрсатувларини асосан ўзбек тилида олиб бориш, қарорлар ва кўрсатмаларни она тилимизда ёзиш ва эълон қилиш ва, ниҳоят, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масалаларини кутариб чиқиш ҳамда ёритишда у фаол иштирок этди.

Ёзувчилар уюшмасидаги йиғилишлардан бирида унинг куйиниб айтган гаплари эсимда. «Ўзбек тилини, аввало биз, ўзбеклар, ўзимиз урганиб олишимиз лозим. Давлат идораларида ишлаётганлар айниқса. Одамлар улардан андоза оладилар». «Айрим рўзномаларнинг тили ўта камбағал. Ўта расмий. Қуруқ. Бир неча сўзни айлантириб ишлатавергандан кўра журналистлар оҳорли ибора ва атамалардан фойдалансалар, аини муддао бўларди».

Бу масалалар юзасидан у матбуотда ҳам чиқишлар қилди. Меҳнат жамоалари ва ўқув юртларига бориб амалий ёрдамлар кўрсатди. 1990 йили тил муаммолари ечимига бағишланган «Тил — тақдир демак» деган китобини «Фан» нашриётида чоп эттирди.

Совет замонасини қўмсаётганлар бутунлай бошқа алфозда фикрлайдилар, албатта. Улар худди аввалгидек ёзув битта тилда олиб борилишини, боз устига, совет турмуш тарзи тикланишини, дарё олдинги узанида оқишини истайдилар. Сунъий ўзанлар бузилиб, оқим тагин ўзининг табиий изига қайтганига чидаёлмайдилар. Бундайлар Русияда бисёр, жигибийронлари чиқиб, СССРни қайта тиклаш ниятида ўзларини тўрт томонга урмоқдалар. Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Богимизга тош отманг, жаноблар» публицистик асари ана шундай, буюк империя касалига гирифтор бўлганларнинг кирдикорларини очишга қаратилган. Русия, Украина, Белорусия томонидан тузилган Беловеж Шартномасини бекор қилдириш (бу ҳақда ҳатто Думанинг бир томонлама қарор чиқаришини ҳам ташкил этдилар.) мустақилликка эришган республикаларни тагин Русия ҳукмронлиги остига олишга жон-жаҳдлари билан уриётган кимсаларнинг ниятлари пуч эканлиги яққол кўрсатилган.

Асарда бундай бир ривоят келтирилади.

Адолатли ва довруқли подшоҳ Ўғузхоннинг зафарларини кўролмаган ёв уруш чиқариш мақсадида ундан учқур отини беришини талаб этади. Ўғузхон машварат йиғиб вазирлардан сўрайди. Не маслаҳат берурсиз? Улар дейдилар. Отингиз жуда ҳам учқур. Бера кўрманг. Урушни истамаган подшоҳ уларга деди. Омонлик бўлса, от топилади. Амр этади. От бериб юборилсин!

Ёв яна талаб этади. Канизагингни бер. Беради. Омонлик бўлса, канизак топилиур, дейди.

Ёв тагин талаб қўяди. Экин унмайдиган ерингдан фалон танобини бер. Навбатдаги машварат чоғи вазирлар подшоҳга маслаҳат берадилар. Бер. Давлат паноҳ, арзимаган ер кетса кетибди. Йўқ, деди Ўғузхон. Ватаннинг арзимаган ери булмайди. Ватаннинг бир қаричи ҳам Ватан! Ёв уруш истади, олсин!

Ўғузхон ёвни тиз чўктирди.

Биз шунақа халқмиз. Ватанимизнинг ҳар бир қарич ери кўзимизга тўтиё, унга ким қўл чўзса, доғда қолади! Асар бошдан-охир ана шу жанговар руҳ билан сўғорилган.

Бу руҳ «Ватан туйғуси» (Хайриддин Султонов, Назрулла Жўраев билан ҳамкорликда ёзилган) китобида тагинда ёрқинроқ намоён бўлади. Китобда қадриятларимиз ҳақида сўз кетиши баробарида она еримиз Турон элининг, Туркистоннинг тарихи, ўзбекнинг қадимдан ҳозиргача босиб ўтган йўли ҳаққоний акс эттирилган.

Биз ўзбеклар кимлармиз, тарихимиз қачондан бошланган, қандай сўқмоқлардан, қандай йўллардан юрганмизу қандай довлонлардан ошганмиз, манзил-маконимиз тавсифи недур — китобни ўқисангиз, ана шу саволларга аниқ ва лунда жавобларни оласиз.

Ўзбекларнинг халқ бўлиб шаклланиши тарихи ҳақида, жумладан, бундай дейилади: «Кўпроқ Афросиёб номи билан танилган бобомиз Алп Эр Тунга худди аждодлари Турк ва Ўғузхонлардек бирлаштирувчи салоҳиятга эга бўлиб, Турон тахтига утирди. Турон яна бирлашди ва унинг халқи ўзини яна умумий ном билан турк деб атай бошлади. Алп Эр Тунга ўзига пойтахт қилиб Самарқанд шаҳрини танлаганини ва шу ердан туриб бутун Туронни бошқарганини ҳисобга олсақ, ўзбекларнинг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўзбек халқи бўлиб шаклланиши Алп Эр Тунга замонида юз берган дейишга ҳақлимиз» (Алп Эр Тунга милоддан аввалги 626 йилда ҳалок бўлди. Бу йил 2625 йил тўлади). Турон элининг, давлатчилигимизнинг тарихи эса, анча узоқдан бошлангани аниқ.

«Азал котиблари васиқани шундай битибдилар, тақдир бизга кулиб боқибди ёки биз ўзимиз муносиб эл бўлибмизми, Ўзбекистон бизга Ватан бўлибди, биз унга фарзанди комил бўлибмиз! (Абдуқаҳҳор Иброҳимов).

Ёзувчи ҳаётининг шахсий томонлари ҳақида ёзиш бизда ҳали қабул қилинмаган. (Қизиқ, нега қабул қилиниши керак?) Уқувчи ўзи хушлаган ёзувчиси ҳаётининг ҳамма томонлари билан қизиқади, турмуш икир-чикирларигача билишни истайди. Адибнинг шахсий ҳаётини ёзиш учун шунинг ўзи етарли эмасми!

Хуллас, умр деган мўъжизанинг юзини бекитиб турадиган пардани пича кўтарса, очса, ҳеч нима қилмас. Шундай қилиб кўрайлик-чи...

...Айни баҳор. Ҳаммаёқ гуллаган. Дурмон айниқса. Тароватнинг кони. Тўрт томонга атр пуркалгандай. Ернинг, кўкнинг, борлиқнинг юзига кўзга кўринмас бир қўл инжа-инжа оро бергандай. Айни илҳом келадиган, ишлайдиган пайт.

Ёзаётган нарсамга баҳор энгиллиги ораласин деган ниятда бир ойма Ёзувчилар боғига бордим. Ижод боғи олдингидай гавжум бўлмаслигини билганимдан ўзимни танҳоликка чоғладим. Тунни ҳар хил хаёллар билан утказиб, эртасига тамадихонага кирсам... Абдуқаҳҳор ўтирибдилар. Чой ичиб. Битта устадада бир ўзлари. Хурсанд бўлиб кетдим. Анчадан бери кўришмаган эдик-да.

Уч ойча олдин кўрганимда руҳи кўп тушқун эди. Юзлари синиққан. Машқи паст. Ҳаракатларида аввалгидек дадиллик, ишонч, бардамлик йўқ. Ишдан кетганини ўзига оғир олибди-да, деган фикр хаёлимдан ўтди. У Девонда ишларди. Қайноқ ҳаётининг ичида эди. Сўнгра... ижодини ўйлади. шекилли, таъбир жоиз бўлса, узлатни маъқул кўрди. Маъқул кўриш бошқа, аммо уни бошдан кечириш бошқа. Атрофдаги одамлар ўзгариб қўя қолишади. Илиқ муносабатлар совийди. Ҳатто қариндош-туққанлар ҳам дийдорлашишга «вақт топишолмайди». Бундай ҳолларга биров энгил қарайди. ҳаёт шу-да, деб қўя қолади, биров эса ўзига олади, қийналади. Балким Абдуқаҳҳорнинг ҳам қалби ўртанаётгандир, деб ўйлаган эдим ўшанда. Яна ўйлагандимки, йўқ, у ҳар нарса-ни чуқур мулоҳаза қиладиган одам, ижодкор, одам зоти бугун бундай, эртага ундай, муҳими, қўлида қалами бор, уйи, оиласи бор, ҳеч кимга мансабни боғлаб берган эмас, бунинг кераги ҳам йўқ, ташвишга ўрин борми! Синиққани балки бошқа важҳдандир.

Энди, тамадихонада кўрсам, аввалги тушқунликдан асар ҳам йўқ, боши баланд, кайфияти аъло.

— Сизга айтолганим йўқ эди, — деди чой ичиб бўлганимиздан сўнг, — зиммамга хайрли бир иш юклашди, маънавиятимиз сарчашмалари ҳақида китоб ёзямиз. Ҳамма шароитларни яратиб беришди. Китобнинг номи айни шу бугун тонгда туғилди: «Ватан туйғуси». Энди қўлёзмаларни оққа кучиришга берса бўлаверади...

Ҳамма-ҳаммаси аён бўлди-қўйди: дўстимнинг илгариги синиққан ҳолати ижод дардлари, тўлгоқларидан экан.

Яхши. Ижодкорга озгина далда бўлса бас, улган-қотганини билмай ишлайверади.

Кечга томон оила раҳбари ва посбонини йўқлаб турмуш ўртоғи, жаҳон тиллари университетининг инглиз тили муаллимаси Хурриятхоним ва фарзандлари келишди. Ўғиллари Абдуқодир ва Абдулазиз, қизлари Гулнорахон ва Камолахонлар (Абдуқодир — ишбилармон, Абдулазиз — шарқшунос, Гулнорахон — файласуф, фан номзоди, Камолахон — филолог, аспирант), ёнларида фарзандлари, адибнинг бир-биридан ширин неваралари.

— Ҳаёт ширин, — деди дўстим меҳмонларни кузатиб қўйгач, — одамга кўп нарсанинг кераки йўқ...

Тўғри. Шундай ўйлаган одам ҳеч қачон кам бўлмайди.

Мен адиб ҳаётининг шахсий томонлари ҳақида ёзмоқчи эдим. Дурмондаги суҳбат бундай тус олганидан сўнг ниятни кейинга қолдирдим. Вақти келар, бу ҳам ёзилар. Ёзувчининг шахсий ҳаётини билишга қизиқувчилар унинг асарларини ўқисалар, балким, кўп нарсаларни илғаб оларлар. Лекин шуниси ҳам борки, шўролар даврида сўзини ўтказиб келган айрим «адабиётшунос»лар тутумига амал қилиб, ҳар бир образ тагидан прообразни қидирш, ҳар бир типнинг прототипини излаш, асар мазмуни, унда тасвирланган воқеа-ҳодисаларни муаллиф таржимаи ҳолига муқоёса қилиш ярамайди. Образ, тип —булар бадий ижод мевалари, ижодкор томонидан таваллуд этилган яратилмалардир. Ижодкорнинг таржимаи ҳоли асарларида муайян даражада зуҳур этиши мумкин, лекин асосийси — унинг мулоҳаза қувватини ижодий тасаввуротининг бойлигидадир. Бадий адабиётнинг тарихдан биринчи фарқи ҳам мана шундай бўлса керак. Бадий асарни ижод маҳсули деб билиш ва шундайлигича қабул қилиш ундан олинадиган маънавий ҳузур-ҳаловату завқ-шавқни оширади, албатта.

Сўзни қаламнинг такомил йўли ҳақида бошлаган эдик. Уни адибнинг ўз сўзлари билан тугатамиз: «Қаламнинг такомил йўли инсониятнинг равнақ эта бориши билан чамбарчас боғлиқдир». Ҳақ гап.

Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сизларга айтмоқчи бўлган гапларим ҳозирча ана шудир.

Қаҳрамон Аҳмад

ЁЛҒИЗ ХОНАДОН СИРИ

Саргузашт қисса¹

10. НОТАНИШ БИЛАН УЧРАШУВ

Бу оқшом Ҳамидова ухлай олмади. Турли даҳшатли тушлар қурган ўзбек врачлари у ёнидан бу ёнига ағдарилиб, узини ухлашга мажбур этар, энди уйкуга кетганида қурган янги тушидан қўриқиб уйғонар эди. Ниҳоят тонг отди.

У урнидан барвақт турди-да, қўзғу олдига бориб, узини тартибга солди. Сунг нонуштани хонада қилишгач, гримчи Ҳамидова билан роса ярим соат утирди. Суратдаги хонимга ухшамаган жойларини «ухшатиб чиқди».

Соат саккиз яримда «Насионал»дан чиққан «Долорис Лопес» меҳмонхона ёнида турган таксилардан бирига утириб, Авлиё Игнатий Ибодатхонаси томон йўл олди.

Жазирама иссиқ бўлишига қарамасдан ибодатхона сизинувчилар билан лиқ тулган, теварак-атрофда испан тилида гаплашаётган кишилар сон-саноксиз эди.

Ҳамидова утириш учун узига жой қидириб, майдончадаги уриндиклар атрофида икки бор айланди. У соатга қараб, вақт икки минути кам тўққиз бўлганлигини билди. Учрашув тўққизга белгиланган, у эса ханузгача узига қулайроқ жой топа олгани йўқ эди. Аёл ҳаяжонлана бошлади. Кеча улар бу ерга келганларида ибодатхона олдида бир нечтагина одамлар юрган эди, холос. Уриндиклар деярли бўш эди. Бугун ибодатхона ибодатчилар билан лиқ тулишлигини Куба меҳмонлари ҳисобга олмаган эдилар. Нодиранинг кўнглидан «Корте бугунги кунни атайлиб танлаган экан», деган фикр утди.

Шу пайт Ҳамидова рупарасидаги уриндикқа утириб олиб, уни имлаб қақираётган аёлга кузи тушди. Аёл унга танишдек кўринди. У бир оз тикилиб «Насионал» хизматчисини таниди, кеча кечқурун унга қаҳва келтирганлигини эслади. «Ҳойнаҳой БРБ ходими булса керак», деб кўнглидан утказди Ҳамидова. У аёлнинг имо-ишорасидан унга уз жойини таклиф этаётганлигини тушинди. «Вақт зик, уйлаб утиришга имкон йўқ, имкониятдан фойдаланиш керак», — қарор қилди у. Ҳамидова аёлга яқинлашиши биланок у урнидан туриб, Нодирага жой берди, инглиз тилида «марҳамат, утиринг» деди оҳиста. Ҳамидова хизматкор аёл урнига бошқа кимса жойлашиб олишидан чучиб, уриндикқа дарровгина утириб ола қолди. Сунг, қулидаги «Правда»ни дархол ёзиб, уни уқийётган бўлди.

Ҳамидова чап ёнидаги ёши бир жойга бориб қолган кампирга эътибор берди. У хансираб нафас олар, баъзан унинг нафас олиши ҳуштакка ухшаб кетарди. Малакали мутахассис унинг бронхиал астмага дучор бўлганлигини дарров пайқайди. У унг томондаги ёши олтмишлар чамасидаги эркакка зимдан назар ташлади. Қотмадан келган,

¹ Давоми. Боилланиши утган сонда.

кузлари катта тақирбош кимсага Ҳамидовдан таралаётган «Шалимара» атирининг ҳиди жуда ёқди шекилли, у атир ҳиди таралган ҳавони бир-икки марта чуқур ҳидлади-да, сунг уридан турди.

Учрашув шартига кўра Ҳамидовнинг қулида «Правда» газетаси булишидан ташқари, ундан «Шалимара» атирининг ҳиди келиб туриши керак эди. Жойидан турган нотаниш кимса урнига бошида каттақон соябон, ёши қирқ-қирқ бешлар чамасидаги бақувват эркак келиб утирди. Никарагуадан келган аёл газетани varaқлар экан, унинг ёнида утирган кимсалардан бирортасининг қулида газета ёки журнал курмади.

Орадан йигирма дақиқа вақт утди. Атрофдагиларга сездирмай соатига қараган Ҳамидова вақт тўққиздан йигирма минут утганлигини билди. Қулида найсимон уралган «Правда» газетасини ушлаб олган кимсадан ҳануз дарак йўқ эди. Бу орада унинг чап томонида утирган аёл кетиб, урнига ҳасса таянган чол келиб утирди. Чол узок қолмади. У ҳам Ҳамидовдан таралаётган атиридан туйиб-туйиб ҳидлади-да, уридан турди. Чолнинг урнини кутилмаганда пайдо бўлган ёш жувон эгаллади. Жувоннинг қулида уроглиқ газета булиб, у утириши биланоқ газетани ёзди-да, «Правда» эканлигини қушнисига сездирди. Бу пайт соат тўққиздан уттиз минут утган эди.

«Нотаниш уттиз дақиқа кеч қолди. Нега? Раул Корте қани? Нега унинг урнига аёл киши келди? Эҳтимол, Корте шу атрофда туриб мени кузатаётгандир?» Дикқати ошиб, безовталиги кучайган Ҳамидова узини хотиржам тутишга ҳар қанча уринмасин, унинг юрак уриши кучайиб, баданидан совуқ тер чиқа бошлади. У кечиккан одам шошиляётган булиши эҳтимоллигини ҳисобга олиб, «Правда»ни узидан чап томонга, нотаниш аёл билан узининг уртасидаги буш жойга қуйди. Буни кўрган нотаниш дарҳол уз газетасини найча қилиб уради-да, унинг ёнига қуйди. Қуйди-ю, уша заҳотиёқ ёнидаги «Правда»ни дарҳол қулига олди. Найча қилиб уралган қоғоз «Правда» эканлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилгач, дарҳол уридан турди.

Аёл шаҳдам қадамлар ташлаб, Авлиё Игнатий Ибодатхонасига кираётган одамлар орасида кўздан гоийб бўлди.

Ҳамидова анча пайт узига келолмай утирган жойида тошдек қотди. У узига келиб, ён-атрофига разм соларкан, узидан унғ томондаги каттақон соябонли эркак ҳанузгача жойидан жилмаганлигини пайқади. Орадан беш-олти дақиқа вақт утгач, у ҳам «Правда»ни қулига олди-да, секин уридан турди. Эндигина қадам ташлашга ҳозирланаётган Ҳамидовага соябонли эркак испан тилида нимадир деб шивирлади. Уни тушунмаган Нодира нима жавоб қилишни билмасдан узини эшитмаганга солди ва ибодатхонадан узоклаша бошлади.

Гангиб қолган Ҳамидова такси ҳайдовчиси «синьора» деб чақирганини эшитиб, узига келди. Унинг Алберто эканлигини пайқади-да, кунгли бироз таскин топди. Эҳ-ҳушини йиғиб олган Ҳамидова бир лаҳза теvarакка назар ташлаб, атрофида таксилар куп эканлигига гувоҳ бўлди. У машиналар орасида юрганлигини шундагина пайқади.

У Албертонинг машинасига утириши биланоқ «Волга» жойидан жилди ва Хосе Марте майдони томон йўл олди. «Волга» майдонни бир айланди-да, уларни ҳеч ким кузатмаётганлигига ишонч ҳосил қилгач, Хосе Марте номидаги аэропорт томон ҳаракат қилди. Ён-веридидаги машиналарни диққат билан кузатиб келаётган Алберто бирор кузатувчи машинани пайқамади.

Аэропортга етиб келган «Волга»ни машиналар тухтаб турадиган жойда сарик рангли «Ниссан» кутиб турарди. Алберто машинасини «Ниссан»дан икки машина нарида тухтатди-да, Ҳамидовани қолдириб, узи машинадан тушди. У чўнтагидан сигара олиб чекди, бирор айғоқчи уларни кузатмаётганлигига ишонч ҳосил қилгач, «Ниссан»га яқинлашди. Буни кўрган ҳайдовчи «Ниссан»дан тушиб, Ҳамидовага куриниш берди. «Ниссан» ҳайдовчиси подполковник Боқизода эди. Подполковникни кўрган Ҳамидова уша заҳотиёқ машинадан тушди ва «Ниссан» томон юра бошлади. Бунга жавобан хавфсизлик хизмати ходими машина орқа эшигини очиб турди.

Операцияни кўнгилдагидек удалаган «ходим» орқа уриндиққа утириши биланоқ Боқизодага «Правда»ни узатди. У уроглиқ газетани ушлаб олганича, уни йўлда varaқлаб куришга ҳам улгурмаган эди. Газетани дарҳол ёзиб кўрган подполковник унинг орасида бирор хат ёки бошқа турдаги ҳужжат йўқлигини англаган бўлса-да, ҳар эҳтимолга қарши уни бошқатдан кўздан кечира бошлади. «Правда»нинг иккинчи бетининг пастки чап бурчагида испанчалаб «Атлантико» ресторани, соат саккизда», деб ёзилган эди.

— Мана, ҳаммаси кўнгилдагидек булди. Энди меҳмонхонага бориб дам оласиз, — деди у машина жойидан қўзғалиб улгурмасданок.

— Нима, уларни қўлга олдингизми? Корте учрашувга келмади-ку? Ё қочиб кетди-ми? Энди нима булади? — деб савол ёғдира бошлади Ҳамидова. У ҳаяжондан ҳали узини босиб ололмаган, миясидаги минг хил фикрлар унга ҳали тинчлик бермаётган эди.

— Қўлга олиш пайти келган эмас. Биз ҳали Кортенинги кимлигини билмаймиз. Ишончим комилки, уша аёлнинги узи бизни Кортега олиб боради.

— Демак, уша аёлни кузатишда давом этаясизлар, шундайми?

— Нафақат уша аёлни, унинг шерикларини ҳам.

Ибодатхонадан чиққунча қулидаги «Правда»ни сумкасига яшириб улгурган аёлни ташқарида «Жигули» кутиб турар эди. БРБ ходимлари тезкорлик билан машинага утириб, жунаворган «Жигули»нинг кетидан кузатувни давом эттираётган эдилар.

— Биласизми, — деди Ҳамидова машинада кетаётганларида, — менинг унг томонимда утирган катта соябонли эркак ганимлардан куринади. У урнимдан тураётганимда испанчалаб менга нимадир деди.

Подполковник мийиғида кулди.

— Уша соябонли кишининг айтишича, шунчалик қурқибсизки, аъзон баданингизни титроқ босибди. Қоидага хилоф бўлса-да, у сизни тинчлантирмоқчи булибди, «қурқманг, бемалол кетаверинг» депти.

Гарчанд Ҳамидова бундан узини ноқулай ҳис этган бўлса-да, атрофида унга хайрихоҳ одамлар булганини, унинг босаётган ҳар бир қадамидан огоҳ булганликларини англаб, кунгли тоғдек усди, кузларидан қувонч ёшлари ҳам чиқиб кетди.

— У бизнинг одамимиз эдими?

Боқизода индамади, фақат билинар-билинемас бош ирлагандек бўлди. Уша лаҳзаларда унинг ҳаёли Раул Кортета эди. У «ҳаммаси кунгилдагидек бўлди», деб Ҳамидовани тинчлантирган бўлса-да, аслида иш чигаллашган эди.

Кортенинг узи учрашувга келганида эди, уни дарҳол кулга олардиларда, руйхатни кулга киритар эдилар. Энди-чи? Энди Ҳамидова «Атлантик»га боришга мажбур. Ҳақиқий Долорис Лопеснинг берган курсатмасига биноан, бордию унинг узи ибодатхонага келолмаса, учрашув жойини ва вақтини хабар қилиши лозим эди. Худди ушандай бўлди. Яхшиямки, учрашув жойига Лопес уз жуфти билан бориши, узини дам олувчилардан бири қилиб курсатиши керак. Энди унинг узи Ҳамидовани ресторанга олиб боради. Учрашув шартларидан яна бири — Кортелопесни рақсга таклиф этиши ва уша пайт унга руйхатни қаерда беришлигини маълум қилиши лозим эди. «Енингда албатта ун минг доллар бўлсин, руйхатни беришдан аввал менга ақчани берасан ва уша заҳотиёқ руйхатни оласан», деган эди Кортелопес.

Подполковник мулоҳазаларини кенгайтира бошлади. «Кортелопес руйхатни ресторанинг узида берармикин ёки Долорисни бошқа жойга таклиф этармикин? Уша жойнинг узида берса керак, цэрэу билан уйнашиб булмаслигини у яхши билади. Қолаверса, уни Лопес «бирор хунар курсатиб утирмагин, тагин», деб огоҳлантирган, «кэгэбэга дардингни айта олмайсан, айтгудек бўлсанг, мияннга қурғошин жойлашади», деб қурқитган ҳам. «Кузда тутилмаган барча тасодифларга шай булиб туришимиз керак. Ҳамидовани меҳмонхонага элтиб қуяман-да, бош разведка бошқармасига бораман. Кечки учрашув режасини тузишимиз лозим», — қарор қилди Боқизода.

11. ҲАЛ ҚИЛУВЧИ МАЪЛУМОТ

Боқизода БРБнинг бугунги операция учун масъул булган булинма идорасига кириб борганида, унга ибодатхонадан йулга чиққан автомашинани кузатиш давом эттирилаётганлигини маълум қилишди. Нодира Ҳамидова билан газета алмашган аёл утирган машина Гаванадан ташқарида жойлашган ҳарбий машқ аэродромига яқинлашиб қолган экан.

Кун чошгоҳдан ошганда булинмага Авлиё Игнатий Ибодатхонасига борган аёлни кутиб келтиришди. Кулга олинган ноганиш кимса кубача услубда утказилган қийноққа чидай олмай, йулдаёқ бор воқеани БРБ ходимларига сўзлаб берганди.

... Узини Монолита деб таништирган аёл Кортенинг хуштори экан. Бутун эрта сажарлаб хушториникига борган Кортелопес унга Долорис Лопеснинг фотосуратини курсатиб, Ибодатхонага боришлигини, унинг Москвадан келган меҳмон билан учрашишлигини сурайди. «Кутилмаганда ишимнинг пачаваси чиқадиган бўлди. Руслар юртидан келган нозик меҳмон билан учрашув вақтини белгилаб қуйгандим», дейди Кортелопес. «Роппа-роса соат тўққизда ҳарбий булинмамизда маслаҳат-анжуман бошланган бўлиб қолди. Унда Фидель Кастро шахсан иштирок этади. Анжуман тутагунга қадар ҳеч қаерга жилишга ҳаққим йўқ», деб вазиятнинг жиддийлигини Монолитага тушинтиради у.

Учрашувга боришга розилик берган жувон тезда Кортелопес курсатган суратни кузи олдида муҳрлашга ҳаракат қилади. Кортелопес меҳмон билан газета алмашишга алоқадор топшириқ тафсилотларини бир неча марта Монолитага тушунтиради ва меҳмон берган «Правда»ни олиб, унинг ишхонасига келишини илтимос қилади.

Учрашувга кечикиб келган Монолита рус газетасини ушлаб турган меҳмонни дарров танийди. У билан газета алмашгач, шаҳардан ташқарида жойлашган Кортелопес ишлайдиган машқ-аэродромга боради.

Монолита Кортенинг ишхонасида уни икки соат кутади, бироқ раҳбарлар билан

овора Кортэ хонасига келмайди. Сабр-тоқати тутаган Монолита котиба қиздан йигилиш кеч тугашини аниқлаб олгач, уйига қайтишга қарор қилади. Монолита котиба қизга Кортэ номига ёзган хатини қолдириб, ҳарбий қисмдан чиққач, уни кутиб тоқати тоқ булган БРБ ходимлари томонидан қулга олинади...

Подполковник Боқизоданинг қаршисида қурқувдан кузлари косасидан чиқиб кетгундек ваҳимага тушган аёл турарди.

— Қабулхонада ёзиб қолдирган хатингиз нима ҳақида эди? — деб испан тилида суради подполковник.

— У менга мана бу қизнинг суратини бериб, унга яхшилаб тикилишим, уни ёдда сақлаб қолишим, ибодатхона ёнида уни топиб, газета алмашишимни тайинлаган эди. «Топширигинг бажарилди», — деб ёздим уша хатда, — деди у ёнидаги БРБ ходимининг қўлидаги суратга ишора қилиб.

Куба разведкасининг ходими қийноқ пайтидаёқ ундаги суратни қулга киритганди. Ходим индамасдан суратни подполковникка узатди. Суратга бир лаҳза куз қирини ташлаган Боқизода у ҳақиқий Долорис Лопесники эканлигини пайқади. «Кортэ Лопеснинг суратини олган. Бундан Долорис беҳабар», хулоса чиқарди подполковник.

— Бор-йўги икки сўз ёзилганмиди? — ишонқирамай суради Боқизода.

— Йўқ, мен газета алмашган аёл ҳақиқатдан ҳам суратдаги аёлнинг узи эканлиги ҳақида ҳам ёзганман, — деди Монолита қурқувдан титрар экан. — Мени улдирмай-сизларми? Ахир, менинг гуноҳим йўқ. Мен унга фақат газета бердим, унинг ичида ҳеч қанақанги наркотик модда йўқ эди, — айбини тўлиқ тушиниб етмаган гаваналик аёл уни наркотик моддалар ташишда айблашяпти деб уйларди.

— Инқилоб душманларини нима кутаётганлигини билмайсанми, мочағар? — дук урди БРБ ходими аёлнинг сочидан тортар экан.

Монолита оғриқдан додлаб юборди. Боқизода аёлни азоблаган БРБ ходимига хонадан чиқиб кетишлигини буюрди. Сунг, Монолитага муздек сув қуйиб узатди. Даҳшатдан оғзи қуриган аёл сувни ҳаш-паш дегунча сипқорди. Подполковник ёнида утирган ҳамкасби — хавфсизлик хизмати капитани Иконниковга бир нигоҳ ташладида, Монолитадан узига яқинроқ келиб утиришини суради. Аёл подполковникдан икки қадам наридаги уриндиққа утиргач, суроқ давом эттирилди:

— Кортэ билан қачондан танишсиз?

— Икки йилдан буён.

— У учрашувга боролмаслигини фақат анжуман билан боғладими, ё бошқа ваз ҳам курсатдими?

— Унинг гапига қараганда, у бутунги анжуманни кутмаган экан. Бу ҳақда кеча тунда хабар қилишибди.

— Кортэ уша москваликка қунгироқ қилиши ва учрашувни бошқа кунга кучириши мумкин эди-ку?

— Мен ҳам ушандай дегандим. Учрашувни кечқурунга кучир, ё эртанги кунга қолдир дедим.

— У нима жавоб қилди?

— Ҳали ҳам учрашувни кечқурунга кучираяпман-ку, деди. Мен берган газетада шу ҳақда хабар қилинган.

— Гапимга тушинмадингиз, шекилли? Кортэ сизни овора қилиб утирмасдан унга қунгироқ қилиб айтса буларди-ку?

— У москваликнинг нафақат телефонини, ҳатто қайси меҳмонхонага жойлашганлигини ҳам билмас экан. Менга унинг узи шундай деди.

— Машқ-аэродромнинг бошлиғидек баобру одам котибаси ёрдамида барча меҳмонхоналарга қунгироқ қилиб, меҳмоннинг қайси отелда жойлашганлигини билса буларди. Бу ҳақда уйлаб қурмаганмидингиз?

— Бе, бу ишни мени ўзим ҳам уйдлардим. Кортенинг гапига қараганда, унақанги турдаги аёллар меҳмонхоналарда тунамас эмиш. Сабабини тушуна олмадим. Уша аёлнинг ташрифи яширинга ухшайди, — фикрини баён қилди Монолита.

«Жуда соз, — мулоҳаза қила бошлади Боқизода. — Кортэ меҳмонхоналарга айғоқчи қуймаган. Бу эса операция тинч утишига ёрдам беради. Демак, у Лопесни Гаванада яширин қароргоҳи бор деб ҳисоблайди».

— Москвадан келган аёл ҳақида нималарни биласиз? Уни ким деб уйлайсиз?

— У туғрисида билганларимнинг барчасини айтдим. Менга ишонинг, компаньеро, — деб тагин куз ёши қила бошлади аёл. — Уни ким деб уйлардим? У ҳам менга ухшаган аёл булса керак-да. Раул уни «эски жазманим» деганди.

— Ҳозиргина москвалик аёлнинг Гаванага ташрифини хуфиёна деб тахмин қилдингиз. Энди эса уни Кортенинг эски жазманлари қаторига қушиб утирибсиз. Ё бизни лақма деб уйлаяпсизми?

— Биби Марям ҳақки, менга ишонинг, — деди у қурқув тула кузлари билан Боқизодага термулар экан. — Сиз эмас, мен лақма эканман, шунга фаросатим етмапти-я. Энди тушунгундек булаяман. Бирор сир борга ухшайди, бунда.

Боқизода суҳбатдошининг сузлари самимий эканлигига ишонгандек булди. Иконников ҳам шу фикрда эканлиги унинг чехрасидан сезилиб турарди.

— Хушторингиз полковник Кортге ватан хоини сифатида тегишли жазосини олади. Аниқроғи, олий жазога ҳукм қилинади. Бироқ сизнинг гуноҳингиз йуқ. Бошида сиз масаланинг моҳиятига тушунмагансиз.

— Тугри, ҳозир ҳам ҳеч нарсага тушунганим йуқ, — деб йиглаб юборди аёл.

— Балки сиз тугри сузлаётгандирсиз. Аммо сизни огоҳлантиришим лозим. Агар гуноҳингизни ювишни истасангиз, бизга ёрдам берасиз. Сидқидилдан ёрдам берасиз.

— Мен ҳаммасига тайёрман, — деди у куз ёшларини қули билан артар экан.

— Йигилиш тугагач, уни уйингизга чақиртириб оласиз, — деди дарҳол Боқизода.

Аёл «розиман» дегандек бош иргеди.

— Бизга ҳозирок Раул Кортенинг фотосуратини топиб келтирасиз, бир соат ичида. Биз сизни транспорт билан таъминлаймиз.

— Унинг битта сурати бор менда. Бироқ... — аёл сузини тухтатиб, подполковнигига боқди.

— Нима, бироқ?

— Суратда у яланғоч, икковимиз сув ҳовузида суратга тушган эдик.

— Унинг бошқа суратини топишининг иложи йуқми?

— Билмадим, уйда булса керак. Аммо мен бирор марта уникида булмаганман.

— Унинг манзилгоҳини билмайман демоқчимисиз? — аниқлик киритмоқчи булди

Боқизода.

— Турар жойини билмайман. Қизиқмаганман ҳатто, бундан менга нима фойда?

— Уртоқ подполковник, — деди суҳбатга аралашган Иконников. — Суратни армия бош штабидан олсак булади-ку. Энди унинг иш жойи бизга маълум. Кадрлар булимида барча зобитларнинг суратлари сақланади.

Подполковник капитанга бир нигоҳ ташлади-да, аммо жавоб қилмади. Кортедек нуфузли шахснинг фотосуратини бош штаб кадрлар булимидан хуфий равишда олиш мушкул ва чигал иш эканлигини Боқизода яхши тушунарди. «Атрофда сон-саноксиз кўринмас сотқинлар тиқилиб ётибди. Кортге бирор гапдан хабар топгудек булса номаълум томонга қочиб қолиши мумкин, — деб фикрларди давлат хавфсизлик хизмати ходими. — Муҳими, уни қулга олиш. — Ҳибсга олинган Кортге Долорис Лопесдек ишончли ЦРУ ходими гувоҳлик бергач, махфий рўйхатни бизга беришга мажбур булади».

У эшик олдида турган аскарга БРБ ходимини таклиф этишни сўради. Ходим киргач, унга Монолитани зудлик билан уйига олиб бориб келишлигини буюрди. Улар хонадан чиқишаётганларида Боқизода БРБ ходимини тухтатди.

— Дарвоқе, Монолита уз уйдан Кортгега кўнгирак қилсин. «Правда» унда эканлигини, унда ҳеч қандай ёзув йуқлигини билдирсин. Иложи борича учрашув вақтини ҳам белгиласин. Бордию у Монолитани ҳозирок кўришни истаса, аёл уни уз уйига таклиф этсин. Кортени Монолитанинг уйда қулга оламиз. Иконников сиз билан боради. У Кортенинг суратини олиб изига қайтавсради.

Орадан бир соат вақт утар-утмас Иконников қайтиб келди, узи билан Раул Кортенинг Монолита билан тушган суратини олиб келди. Подполковник ҳовуз ёнида Монолитани кучоқлаб тушган яланғоч нотаниш кубаликка тикилар экан, инқилоб доҳийси Фидель Кастрони эслади. «Бу суратни кўрган доҳий уз қуллари билан Кортени тилка-пора қилиб ташласа керак», уйлади подполковник. У Кастро рашкчи ва аёллар унинг жони-дили эканлигини эшитганди.

— Суҳбат-анжуман ҳанузгача тугамаган экан. Кортге хонасига қайтмапти. Монолита котиба қизга кўнгирак қилди, Кортени уйда кутаётганлигини маълум қилди, — деб ҳисобот берди Иконников.

— Жуда соз. Қўшимча курсатма беринг. Монолита уйдан бир қадам ҳам жилмасин, ходимларимиз унга куз-қулоқ булиб турсинлар. Аёл турли баҳоналар билан Кортени уз уйига келишга мажбур этсин. Сотқинни қулга олиш учун энг қулай жой уйнашининг уйи, қолаверса, фоҳиша аёлининг уйда хибсга олинган аскарни бирорта лашкарбоши кечирмайди.

Кортге қулга олингач, у уз айбига иқроп булгандан сунгина Фидель Кастрога бу ҳақда маълум қилишни Боқизода бирдан-бир тугри йул деб ҳисоблади. Ҳарбий машқ-аэродромнинг раҳбаридек юқори лавозимни эгаллаган ҳарбий анойи эмаслигини, инқилоб доҳийсининг ишончли кишиларида бири ҳисобланишини Боқизода аллақачон пайқаган эди. У Кастро ҳақида уйлар экан, «айбига иқроп булган ватанфурошни у ҳеч қачон ҳимоя қилмайди», деб ҳисоблади.

Боқизода «Насионал»га кўнгирак қилиб, Ҳамидовадан ҳол-аҳвол сўради. Эрталабки операция натижалари кутилган самарани бераётганлигини билдириб, унга яхши кайфият тилади. Бордию кечгача Раул Кортени хибсга олиб улгурсалар (албатта у телефонда тугридан-тугри ундай демади, «операция муваффақиятли тугалланса» деди), Ҳамидовага тунги Гаванани томоша қилдиришга ваъда берди.

Бугун Гаванада жазирама иссиқ булди.

Жиққа терга тушган подполковник соатига қаради, соат бешдан утаётган эди. Кортедан эса ҳамон дарак йуқ. У Монолитанинг уйини кузатаётган билан бир неча бор боғланиб, Кортени ҳали хушторига кунгироқ қилмаганлигини, Монолита ўз навбатида котиба қизга сим қоқиб, Раул Кортенинг келмаганлигини аниқлади. Котибанинг гапига қараганда, йигилиш тугаган, аммо давлат раҳбарларининг таширифи шарафига уюштирилган зиёфат билан КORTE овора экан.

Ниҳоят, соат олтидан йигирма минут утганда КORTE Монолитага кунгироқ қилди. Телефон гушагини олган фоҳиша аёл унга эрталабки учрашув кунгилдагидек утганлигини маълум қилди. Бироқ у узининг БРБ ходимлари томонидан ҳибсга олинганлиги тугрисида чурқ этмади. У суҳбат охирида БРБ ходимларининг кўрсатмасига амал қилган ҳолда хушторига хушомад қилди:

— Сени жуда соғиндим, тезроқ кел, жоним.

— Афсуски бугун учраша олмаймиз, қиладиган ишларим жуда кўп. Бу оқшом муҳим учрашувим бор, — деди КORTE.

У «оқшомги учрашув» деб Долорис Лопес билан буладиган учрашувни назарда тутганди. Монолита БРБ ходимининг ишораси билан «оқшомги учрашув»га аниқлик киритмоқчи булди, бироқ бу уриниш фойдасиз булди.

— Нима, уша аёл билан учрашмоқчимисан? Майли, кеч тунда булса ҳам келавер, сени жуда хоҳлаяпман, — буш келмади фоҳиша.

— Ҳаракат қиламан, азизим. Учрашув тугагач, ёнингга яшиндек учаман, — деди у. Аммо КORTE ким билан учрашмоқчилигини айтмади.

— Мендан тузукрогини топдингми, дейман?

КORTE гўё унинг гапини эшитмагандек сўради:

— Айтганча, портдан бирор кимса кунгироқ қилмадимми?

— Йуқ, нима эди?

— Карина Лопес исмли аёл кунгироқ қилиши мумкин. Ишхонамга кунгироқ қилиб мени тополмапти. Унга сенинг телефон рақамингни берган эдим. «Ҳаммаси жойида экан» дегин, агар кунгироқ қилса. Хайр, кўришгунча.

— Кутаман сени.

Монолита шундай деди-да, дарров телефон гушагини жойига қўйди. Сунгра:

— Дарҳол мени сўроқ қилган компаньёрони кўришим керак, — деди тўсатдан БРБ ходимига.

— Нима эди, нима демоқчисиз унга? Менга айтаверинг, — деди КORTE билан Монолитанинг суҳбатини иккинчи телефонда эшитиб утирган Иконников.

КORTE ва Монолиталар уртасидаги телефон орқали булаётган суҳбат магнит тасмасига ёзиб олинаётганлиги Кортенинг ҳам, Монолитанинг ҳам хаёлига келмасди.

— Агар бирор нарса ёдинга тушса, менга хабар қил, деган эди у, — жавоб қилди аёл.

Дарҳол подполковник билан телефон орқали боғланган БРБ ходими Кортени Монолитанинг уйига келолмаслигини, бугун оқшом муҳим учрашуви борлигини маълум қилди. Сунгра Монолитанинг илтимосини Боқизодага етказди:

— Монолита сиз билан сузлашмоқчи, муҳим бир нарса ёдига тушибди.

— Алло, Монолита, нима гап? — деб сўради Боқизода.

— Биласизми, бир воқеа ёдимга тушди. Бугун тонгда, КORTE билан суҳбатимиз чоғида у москвалик меҳмоннинг Гаванада онаси борлигини айтганди. «Ҳатто онасиникига бормапти, узини Кубага келишини онасидан ҳам сир тутганга ухшайди», деган эди. Афтидан, уша аёлнинг онаси портда яшаса керак, исми-шарифи Карина Лопес булса керак, — деди Монолита.

— Нимага асосланиб бундай деяпсиз?

— У ҳозиргина портдан бирор кимса кунгироқ қилган-қилмаганлигини сўради ва Карина Лопес деган аёл менга кунгироқ қилиши мумкинлигини айтди.

— Капитан Иконников, Лопесни олиб тезда етиб келинг, — буюрди янги олинган маълумотдан ҳаяжонланган подполковник.

Вақт жуда оз қолган эди, «Атлантико»да КORTE билан учрашиш Ҳамидованинг пешонасига ёзилган экан, — уйга чумди у. — Бугун улар ресторанга борадилар. Кортенинг афти-ангори унга таниш энди. Ҳамидовани зудлик билан сотқиннинг фотосурати билан таништириш керак. Нафақат таништириш лозим, у суратни шунчалик ушлаштирсинки, Кортенинг қиёфаси унинг куз олдида муҳрланиб қолсин, ҳатто қоронғида ҳам танийдиган бўлсин».

Боқизода дарҳол Ҳамидовага кунгироқ қилди. Уни йўлга тайёргарлик кўриб туришлигини, узининг ташқи қиёфасига яна бир карра эътибор беришлигини ва тезда ўзи ҳам «Национал»да булишлигини маълум қилди.

«Хавфнинг хидини олганга ухшайди, бу мугамбир сотқин, аммо қандай қилиб? Эрталаб ибодатхонага келмади, энди уйнашиникига боришга чучияпти», кунглидан утказди подполковник. Раул Кортенинг ибодатхонага келмаганлиги сабабини дастлаб

тасодиф деб тушунган Боқизода, портда истиқомат қилувчи Карина Лопес номли аёл ҳақида олган маълумотдан сунг қонуният деб ҳисоблади. «Лопес онаси борлигини, унинг Гаванада яшашлигини айтмаганди-ку. Демак, у кеча тунда Долориснинг онасиникига борган. У ерда москвалик меҳмонни топа олмагач, хитланган, қандайдир хавфни сезган ва учрашувга Монолитани юборган. Йўқ. Бу ерда мен инobatта олман бошқа нарса бўлиши керак, — ҳисоблади у. — Ахир, улар Долориснинг онасининг уйда учрашсалар ҳам булаваради-ку? Ибодохона-ю «Атлантико»га бало бормиди? Эҳтимол Лопес ушбу жирканч ишга онасини аралаштиришни маъқул кўрмагандир? Ёки бутунлай бошқа режалари булганмикин? Демак, Лопес бизга ҳаммасини айтмаган».

Боқизода уша заҳотиёқ махсус алоқа йули орқали Москвага қўнғироқ қилди. Марказий пултда утирган навбатчидан зудлик билан маҳбус Долорис Лопес билан боғланишларини суради.

Орадан беш-олти дақиқа утгач, телефонда Лопеснинг товуши эшитилди:

— Эшитаман, — деди у рус тилида.

— Бу мен, Мансурман, — деди у ҳам рус тилида, ҳар эҳтимолга қарши. — Айтинг-чи, «гаваналик дустингиз» ота-онангиз ҳақида қай даражада маълумотга эга?

Орага бир оз сукут тушди. Икки нафаслик вақт утгач, Долориснинг товуши эшитилди:

— Менинг отам йўқ, булган ҳам эмас. Онам ҳақида ҳеч нарса билишмайди. «Гаваналик» каби шахслар ҳар қандай разилликка боришликлари мумкинлигини яхши тушинаман.

— Мен ҳозиргина Кайо Ларгода яшайдиган Карина исмли аёл ҳақида «гаваналик» хабардор эканлиги тўғрисида маълумот олдим. Уша аёлни «дустингиз» сизни туққан онангиз деб, маълумот берибди.

— Нима? Наҳотки? Разил! Жирканч! — қичқирди узини тутта олмаган Лопес. Телефон гушагидан эшитилаётган утқир товуш подполковникнинг қулоғини тешиб юборай деди. — Демак шахсий варақам билан уни таништиришган экан-да.

— Тушунмадим?

— Шунинг билингки, подполковник, кубадагилар менинг онам тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмаслар. Мен етимхонада тарбияланганман. Онам мен Москвага ўқишга келганимдан икки йилдан сунг топилди. Аниқроғи, онамни лентлидагилар топиб берди. Ҳолбуки, у разил, онам тўғрисида маълумотга эга экан, бу кэгэбчиларга сотилган цезэрэчиларнинг иши.

Боқизода нима дейишини билмасдан жим бўлиб қолди. Хаёллар дунёси уни турли тарафларга олиб кета бошлади.

— Эшитинг, компаньеро подполковник, — деди Лопес уч-турт нафаслик сукутдан сунг. — Сиздан илтимос, ҳа, дарвоқе, уша аблаҳга ҳам айтиб қўйинг. Онамни тинч қўйингизлар, унинг гуноҳи йўқ, менинг нима билан шугулланишимни ҳам билмайди.

— Мени тўғри тушунди деб ҳисоблайверинг, Долорис. Бу ишда онангиз дахлсиз қолишига ҳаракат қиламан.

— Ватанимда яшайдиган баъзи ифлослар бунини тўғри тушунмасалар керак деб кўркаман.

Подполковник соатига қаради. Кечки еттига йигирма дақиқа вақт қолипти. Шу сабабли у суҳбатни тўхтатишга қарор қилди.

— Раҳмат, Долорис. Учрашгунча.

Лопес индамади. Телефонда гушакни жойига қўйганлигини билдирувчи қисқа гудоклар эшитила бошлади.

12. ХАВФЛИ УЧРАШУВ

Кеч соат еттиларда совет ходимлари утирган машина Прадо кучаси бўйлаб кетаётганди. «Ниссан» Катта туннелга яқинлашгач, тезлигини пасайтирди. Гарчи спидометр 50 милни кўрсатаётган бўлса-да, йул уртасидаги чуқурчага «тақ» этиб тушиб чиққан «Ниссан» томига Ҳамидова бошини қаттиқ уриб олди. У тақиб олган қора кузойнак олдинги утиргичнинг чеккасига тегиб урилди-да, синиб кетди. Унинг фикри-зикри учрашув тафсилотлари билан банд эди.

Кутилмаган ушбу тасодифдан қўнгли хира булган Боқизода:

— Бошқа кузойнак сотиб олишга вақт йўқ, энди кузойнаксиз утираверасиз, — деди дарҳол.

— Сезиб қолмасмикин? — «энди ишимиз унгидан келмайди», деган фикр ҳаслдан лип этиб утган иримчи Ҳамидова хавотирланиб суради.

— Эҳтиётдан яна бир кузойнак харид қилсак булар экан, — афсусланди подполковник гуё Нодиранинг фикрини уққандек.

— Ҳозир йулимизда узундан-узоқ чўмилиш оромгоҳлари келади. Уша жойлардан

истаган турдаги кузойнак харид қилиш мумкин, — деб тинчлантирди йул курсатувчи Алберто.

Бундан далда олган совет ходимлари бир-бирларига боқиб бироз жилмайган булдилар-да, атрофни томоша қилишни давом эттирдилар.

— Улгидек иримчиман, — деди Нодира бир оздан сунг.

— Сезиб турибман, — деб ҳамроҳига қарамай жавоб қилди Мансур, узоқда куринган, осмон билан туташиб кетган катта сув ҳавзасига тикилар экан.

«Ниссан» тезюрар автомашиналар учун мулжалланган катта автострадага чиқиб олгач, уларнинг кўз олдида улкан Атлантика океани пайдо булди. Океан соҳили буйлаб чузилган чўмилиш ҳавзалари дам олувчилар билан гавжум булиб, унинг на бошланиши, на охири куринарди.

Йулда автомашинасини тухтатган Алберто подполковникнинг илтимосига кура турли кузойнаклар сотиладиган дўкончадан иккита ихчам кузойнак сотиб олди. Советлар юртидан келган хонимга фойдаси текканидан хурсанд булган Алберто океан соҳилида дам олувчилар учун оромгоҳлар қўплигини, чўмилиш ҳавзалари ун-ун беш милга чузилиб кетганлигини завқ билан мақтаниб гапирди.

Нодира океан манзарасидан завқланиб гапирётган ҳайдовчининг сузларини эшитмасди, эшитганида ҳам нима деяётганлигини тушунмасди. У булажак учрашув ҳақида уйлар, учрашув тафсилотларини турли вариантларда мулоҳаза қилар эди.

Ниҳоят машина «Атлантико» меҳмонхонаси ёнида тухтади. Боқизода ҳамроҳининг майин бармоқ учларидан оҳиста ушлаганича унинг машинадан бехатар тушишига ёрдамлашиб юборди. Уларни кузатаётган атрофдаги нигоҳлар бу қадди-қомати келишган жуфтни келин-куёвлар деб уйлаши турган гап эди.

Уларга меҳмонхона емакхонасининг кичик залидан жой ажратилган булиб, меҳмонларни хипча белли, новча буйли официант илиқ кутиб олди. Зал четидаги саҳнага жойлашган оркестр Лотин Америкасига хос оҳангда майин куй чалар, хурандалар эса шовқин-суронсиз, бир-бирлари билан оҳиста сузлашар эдилар.

Меҳмонлар узларига ажратилган уриндиқларга бориб утиргач, подполковник теварак-атрофга разм солиб, БРБ ходимларининг барчаси ўз жойларида эканликларини пайқади.

Боқизода узига мохита, ҳамроҳига лимонад, лимон ва шакар буюрди. У найча орқали ромни сўрар экан, зал четидаги столда утирган икковлонни ҳам назаридан четда қолдирмади. Жазирама иссиқдан оғиз-лаблари куриган Ҳамидова лимонадга муз булакчаларидан бир ҳовучини солди-да, туйиб ичиб олди. Сунг муздек совуқ лимонаддан лаззатланганича, теварак-атрофга разм сола бошлади.

Куп утмай кичиккина зал хурандалар билан лиқ тулди. Оркестр навбатдаги мусиқани чалиб тугатгач, калта оқ куйлак кийиб олган қора танли хонанда аёл жаз услубидаги таниш ашулани бошлаб юборди. Залдаги шовқин секин-аста кучая борди. Турли овозлар, кулгилар, қийқириқлар гоҳ у столдан, гоҳ бу стол томондан эшитила бошлади.

Боқизода Ҳамидовага дадиллик учун озгина ичиб олишни таклиф этди. Никарагуадан келган аёл муз булакчалари солинган мохитани найча орқали сўрар экан, унинг аччиқлигини ҳам сезмади, рақсга таклиф этиши лозим булган нотаниш кимсани кута бошлади.

Уйин-кулги чиққач, подполковник ёнгинасида утирган тўрт эркак бирваракайига туриб, залдан чиқиб кетганлигига эътибор борди. Уларнинг урнига нотаниш икки эркак келиб утирди. Қора кузойнак тақиб олган, ташқи курунишлари бир-бирларига жуда ухшаб кетадиган бу хурандалар дарҳол мохита ичишга киришдилар. Улардан бири, Боқизоданинг қаршисида утиргани, Кортета жуда ухшарди. Уша кимсанинг узун жағи, кенг пешонаси, катта кулоғи Кортенинг ўзгинаси эди. Фуқаро кийимида утирган подполковник суҳбатдоши Ҳамидовага уша шахсга эътибор беришлигини ўзбек тилида сўради. Нотаниш икковлонга назар ташлаган Ҳамидова подполковникни ҳайратга солиб:

— Худди ўзи, — деди оҳиста, уйлаб-нетиб утирмасдан.

Шеригининг фикрига қўшила олмаган Боқизода пайт пойлаб уша шалпангқулоққа тикилар, бошидан оёғигача унга разм солар, Монолита берган суратдаги яланғоч Кортени кўз олдига қайта-қайта келтирарди. Нотанишнинг қандайдир унга номаълум булган жиҳатлари «у эмас» дерди. Бироқ қай жиҳатлари тўғри келмаяпти, билолмади.

У официантни чақирди-да, товушини баланд қуйиб ром буюрди. Нотаниш икковлон қўшни столдагиларнинг мохита буюрганликларини аниқ эшитди, аммо подполковникнинг уша нотаниш кимсалардан кўз-қулоқ булиб туриши ҳақидаги официантга қилган ишорасини сезмади.

Бутун диққат ва эътиборларини уша нотанишларга қаратган хавфсизлик хизмати ходимлари улардан икки стол нарига келиб утирган ҳақиқий Раул Кортени пайқамай қолдилар. У, чироқ учиб, рақс бошланган пайтда кириб келган эди.

Емакхонада шовқин-сурон авжига чиқди. Хурандаларнинг деярли барчаси саҳна

ёнидаги майдончага чиқиб олиб рақсга тушишар, базилари кучоқлашиб упишар, кимдир қийқириб хонанданинг ашуласига жўр бўлаётганди. Чироқ гоҳ учиб ҳиссиётга берилган жуфтларнинг бир-бирларига яқинлашишларига имконият яратиларди. Сўнг чироқ яна ёниб, ортиқча ҳиссиётга берилмоқчи булганларга ҳалақит берарди.

Кутилмаган тарафдан пайдо булган полковник Раул Кортс Боқизода ва Ҳамидовалар ёнига келиб испан тилида хонимни рақсга таклиф қилди. Нотанишга тикилиб унинг Раул эканлигига шак-шубҳаси қолмаган Ҳамидова ноилож урнидан турди-да, ўзлари кутган киши эканлигини подполковникка билдириш учун:

— О-о. Кортс, — деб юборди.

Ҳамидова билан бир вақтнинг ўзида нотанишга разм солган Боқизода ҳам кимсанинг полковник Кортс эканлигини англади. Чунки у нотанишнинг унг билагидаги кичкинагина чандиққа эътибор бериб улгурганди. Кушни столда утирган ва Кортс деб тахмин қилинган кимсанинг билагида уша чандиқ йўқ эди. Боқизода нотанишнинг нима учун «у эмас»лигини энди пайқайди. Илгаритдан келишилган ишорага биноан залда чироқ учди. Оркестр мусиқани баландроқ чала бошлади. Уша лаҳзалардаёқ Кортсга ташланган икки БРБ ходими унинг қўлларига кишан солиб улгурган эди.

Чироқ ёнганда хоин Кортсени залдан олиб чиқиб кетишаётганди. Қўрқувдан тили калимага келмай қолган Ҳамидова турган жойида Боқизоданинг билагидан маҳкам ушлаганича қотиб қолган эди...

13. КУТИЛМАГАН БАХТСИЗЛИК

Кубадан эсон-омон қайтиб келган Ҳамидова Ватанига қайтиш ташвишлари билан овора бўлиб юрган кунлардан бири эди. Унинг эри Исломқул ҳам узининг охириги навбатчиликларини ўтказаятганди.

Уша кунни Хуигальпа яқинида аёвсиз жанг бўлди. Сандиночилар Армияси ва аксилинқилобчилар уртасидаги қаттиқ туқнашув натижасида ушлаб кишилар ҳалок бўлдилар, ярадорлар сони бир неча юзга етди. «Контра»чилар вақтинчалик чекиндилар. Кун ботиш олдидан жанг тўхтагандек бўлди. Кун буйи ва ярим тунгача ярадорларга тиббий ёрдам курсатган жонкуяр шифокорлар қўлларини ювгач, тамадди ҳам қилмасдан ётиб қолишди.

Хизмат сафаридаги совет врачларига госпитал ҳовлисининг бир чеккасидан яшаш жойи ажратилган бўлиб, ётоқхонага узунлиги ўттиз-қирқ метрча келадиган кичик хиебондан утилар эди.

Тун соат учларда охириги сандиночинини операция қилган Исломқул Ҳамидов врачлар хонасига кириб қайноқ қаҳва ичди, хотини операция хонасидан чиқишини кутди. Охириги операцияда беморнинг унг сон суягини уртасидан қирқиб ташлашга тўғри келди. Сон суягининг болдир суягига ушлашадиган қисми қаттиқ жароҳатланган бўлиб «гангрена» хавфи тугилган эди.

Наркоздан ҳали уйғонмаган беморни ҳушига келтириш учун керакли тиббий муолажалар ўтказган анестезиолог шифокор Нодира Ҳамидова жангчининг аҳволи яхшилангунча кутишга қарор қилди. У врачлар хонасига кирди-да, эрига:

— Сиз кетаверинг, ётиб ухланг, мен ярим соатдан кейин бораман, — деди.

Бемор танасининг умумий ҳолати ва наркознинг таъсирига қараб турли беморларнинг тиббий ҳолати турлича вақтларда тикланишини, жумладан, наркоздан кеч ёки эрта уйғониши мумкинлигини яхши тушунган хирург хотинининг таклифига дарров қўшилди, ётоқхонага бориб дам олишга қарор қилди. Туну кунги урнига ётиши биланоқ донг қотиб ухлаб қолди.

Эрталаб соат саккизда уйғониб, шошганича бўлимга югурган Ҳамидов хотинининг йўқлигини бўлимга боргандан сўнг билди. У урнидан туриб ёнида Нодира йўқлигини пайқаганида уни госпиталга кетворган, деб тушунганди. Госпиталга бориб Нодиранинг йўқлигига гувоҳ булган Исломқул хотинини ётоқхонада деб уйлади. «Урнимдан турганимда ювиниш хонасига ўтганмикан, пайқаман булсам керак», деб уйлаган эди у.

Нодира келавермагач, Исломқулнинг узи ётоқхонага борди-да, у ерда хотини йўқлигини пайқайди. Ташқи эшик ёнида турадиган қоровул Ҳамидова хоним тунда ётоқхонага келмаганлигини маълум қилгандан сўнг Исломқул ваҳимага тушди. Аксига олиб тунда навбатчилик қилган ҳамширалар ва фаррошлар уйларига ва ётоқхоналарига кетиб улгурган эди. Ниҳоят, Исломқул тунги охириги операцияда иштирок этган ва эрталабгача навбатчиликда қолган ҳамшира Галинани ётоқхонадан топиб, хотини соат тўртларгача бемор ёнида булганлигини, сўнг ётиб ухлаш учун ётоқхонага кетганлигини аниқлади.

— Госпиталдан чиқиб кетганлигига гувоҳлик бераман, эшиккача кузатиб қўйган эдим, — деди Ҳамидованинг йўқолганидан ажабланган Галина.

Ана ушандан сўнг Исломқул хотинининг йўқолганига ақли етди. У дарҳол госпитал бошлигига ва гуруҳ раҳбарига Ҳамидованинг йўқолганини маълум қилди. Манагуага

ҳам кунгироқ қилиб элчихонадагиларга хабар бермоқчи булганди, уни госпитал бошлиғи тухтатди:

— Шошилманг, тўйдан олдин ногора чалманг, хоним Ҳамидованинг йўқолганига сира ишонгим келмаяпти, — деди бошлиқ.

Уни госпиталнинг бошқа булинмаларидан ахтариш, ётоқхонанинг қушимча хоналаридан излаш ҳеч қандай натижа бермади.

Кун чошгоҳдан оққандан сунг госпитал врачининг изсиз йўқолганлиги туғрисидаги хабар элчихонага маълум қилинди. Орадан икки соат утгач, Манагуадан хавфсизлик қумитасининг майори Таланцев стиб келди. У узи билан келган Манагуа полициясининг терговчиси Антонио Ребейро ва криминалчи-эксперт Мигел Родригис билан бирга ишга киришди.

Майор Таланцев Исломуқулни, навбатчи ҳамширалар ва ётоқхона қоровулини суроқ қилиш натижасида врач Ҳамидова госпитал биноси билан ётоқхона уртасида жойлашган хиббонда ғойиб булган, деган хулосага келди. Чунки қоровул Орландо «синьора» ётоқхонага кирганини курмаган, ҳамшира Галина эса уни ташқи эшиккача кузатиб қўйган.

— Ётоқхонага кетаётганимда атроф зим-зиё қоронги эди, бир метр наридаги одамни куриб булмасди, — деди Исломуқул Ҳамидов курсатма бераётганида.

— Тонг саҳар, соат туртлар атрофида жойимдан жилган эмасман, уйғоқ эдим. Эртанги кун учун тамаки тайёрлаётган эдим, — деб жавоб қилди суроқлардан бирига Орландо.

Хиббонни кўздан кечирган, айниқса йулак атрофидаги ут-уланларга ўз диққатини жалб этган Мигель Родригис госпитал биносидан ўн метрча келадиган масофада йулакнинг икки чеккасидаги майсалар пайхон қилинганлигини аниқлади. Шунингдек, у яшил рангли янги ковушнинг бир пойини топиб олди. Ковуш йулакдан ўн икки метрча масофада, утлар орасида ётган экан.

— Госпитал ҳовлиси тахминан бир минг икки юз квадрат метрни ташкил этади. Бинодан ётоқхонага бориш учун бино рупарасида жойлашган каттакон дарвоза томон борилиб, сунг чапга қайрилиш керак. Туғри йулак ўттиз олти метр, унинг ётоқхонага олиб борадиган қисми ўн метрни, жами қирқ олти метрни ташкил этади. Бу масофани бематол уч минутда босиб утиш мумкин. Ҳовли икки ён томондан ҳам баланд девор билан уралган, асосий бино ёнидан девор орқасидаги йулакка чиқадаган эшик бор экан. Ҳовлига киравришдаги тсмир панжаралар ва дарвоза узингизга маълум, — деди ҳисобот бераётган криминалчи-эксперт Родригис Таланцевга боқиб. — Бироқ асосий йулакдан ташқари беморларнинг сайр қилишлари учун бир неча кичик йулакчалар бор экан. Уша йулакчалардан бири ётоқхонага олиб бораркан. Ана уша йулакдан юрилса, икки лақиқада ётоқхонага стиб олиш мумкин. Ходимларнинг купчилиги уша кичик йулакдан фойдаланишлари маълум бўлди. Тунда синьора Ҳамидова ҳам масофани қисқартириш мақсадида уша йулакдан юрган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Гап шундаки, уша майсалар пайхон қилинган майдонча асосий йулакдан госпиталга олиб борадиган кичик йулакка қайрилиш жойидадир. Демак, жиноятчилар, — Родригис бир лаҳза сузлашдан тухтади. — Кечирасиз, агар улар бор булса, ана уша жойда Ҳамидовага спирилган. Агар топилган ковуш хонимники бўлиб чиқса «тахминим туғри», — деб ҳисобласам булади.

— Дарҳол Исломуқул Ҳамидовни таклиф этинг! — буюрди майор. Сунг Родригисга мурожаат этиб деди: — Фикрингизни ривожлантиринг-чи, қандай далилларга асосланиб унга ҳамла қилинган, деб ҳисобляяпсиз? Нега «улар» деяпсиз? Фанимларнинг купчилиги эканлигини қандай билдингиз?

— Эйтиборга молик далиллар яна шулардан иборатки, утлоқ пайхон қилинган майдончада ўн иккинчи ва ўн учинчи оёқ кийимларининг излари куп такрорланаяпти. Улар ерга чуқур кирган. Ана уша излар орасида олтинчи размерли кичик оёқ излари ҳам бор ва улар юзаки, ерга чуқур кирмаган. Кичик ва юзаки излар ундан уч метрча нарида топилган латта ковушнинг остидаги изларга мос келди. Аёллар орасида ўн иккинчи ва ўн учинчи оёқ кийими княдиганларни топиш мушкул. Қолаверса, ҳозиргина айтганимдек, излар ерга жуда чуқур кирган. Демак, жиноятчиларнинг тоши оғир, аниқроғи эркак жинсидан ва икки киши. Кичик ва юзаки из унинг эгаси аёл жинсидан эканлигини курсатмоқда. Шунингдек, уни озгин ва тоши енгил эканлигидан далолат бермоқда, — деди сузига якун ясаб эксперт, стол устига қўйилган катта идишдан сув қўйиб ичар экан.

Яшил ковушнинг ўнг пойини ушлаб олган майор Таланцев Ҳамидов хонага кириб улгурмасданок суради:

— Айтинг-чи, бу ковуш сизга танишми?

Хотинининг ковушини бир қарашдаёқ таниган Исломуқул ваҳима тула кўзларини майорга тикиб деди:

— Ия, бу Нодиранинг ковуши-ку. Қаёқдан топдингиз?

— Тушунарли, — деди Таланцев экспертга бир зум нигоҳ ташлаб.

— Уртоқ майор, аниқроқ гапирсангиз? Хотиним бу ковушни Кубадан олиб келган эди.

— Бардам булинг, аниқлаймиз, ҳаммасини аниқлаймиз. Бироқ сизга туғриси айтишим керак, ковушни ҳовлидаги йулак ёнидан топишибди.

Исломул стул суянчигига суянганича жойида туриб қолди. Унинг афти-ангори оқаратганини сезган майор дарҳол ёрдамга врач чақиртирди, муздек сувдан куйиб ичирди. Шифокор бир оз узига келгач, майор ундан илтимос қилди:

— Врачлар хонасида дамингизни олиб туринг, ухлашга ҳаракат қилинг. Жуда толиққан кўринасиз.

— Бундай пайтда ухлаб буладими? Ахир, юртимга қайтиб борганимда қариндош-уруғларимга нима дейман? — ғам-андуҳларга тулган кўзларини майорга тикди Исломул.

Хонага кириб келган терапевт Кунаев хирург Ҳамидовни узи билан олиб чиққач, Таланцев экспертга буюрди:

— Бутун ҳовлини синчковлик билан кўздан кечиринг, беморларни йулакдан четга утишларига рухсат беришмасин, излар йўқолиши мумкин. Госпитал атрофини ҳам кўздан кечиринглар.

Родригис чиқиб кетгач, майор уйга чумди. «Наҳотки Ҳамидованинг ғойиб булиши Кортенинг ҳибсага олинishi билан боғлиқ бўлса? Аммо, қандай қилиб? У қамокда-ку?...» — Долорис Лопес воқеасидан батафсил хабардор бўлган майорни хаёллар дунёси Гаванага олиб қочди. — «Менимча, Ҳамидова бу ерда, Никарагуада душман ортирган бўлиши керак. На Корте, на Лопес оддий ўзбек врачлари Ҳамидованинг бундай қаттис операцияга жалб этилиши мумкинлигини хаёлларига келтирмаганлар. Одатда оддий жиноятлар ута мураккаб туюлади».

Майор эшик ёнида қоровулликда турган полициячидан Ҳамидовларнинг икки ён қўшнилари сўхбатга таклиф қилишни суради. Қўшни хоналарда истиқомат қилувчи москвалик ва боқулик врачлар Нодира Ҳамидовани ҳақиқий инсон, жонқуяр дўст, стук мутахассис сифатида таърифлашди. Икки йил давомида ораларида бирон шахсий адоват, араз ёки жанжал бўлмаганлигини маълум қилишди.

14. ТЕРГОВ ОЙДИНЛАШДИ

Терговга ётоқхона бошлиғи таклиф этилди.

Хонага кириб келган ётоқхона бекаси Мария Майя стулга утириши биланок майорнинг саволини кутиб утирмасдан гап бошлади:

— Мен ётоқхона бекасиман. Хоним Ҳамидованинг йўқолганини эшитиб, қабулингизга кирмоқчи бўлиб тургандим. Жуда чуқур қайғудаман, ажойиб инсон эди. Синьоранинг йўқолишида узимни айбдор деб ҳисоблайман.

Мария Майя нафасини ростлаб олди-да, майорнинг ёнида утирган Никарагуа полиция бошқармасининг терговчиси Антонио Ребейрога (афтидан уни гуруҳ бошлиғи деб ҳисоблади шекилли) қарата шундай деди:

— Мени кечиринг, синьор, калтафаҳмлигим учун. Уч кун аввал хонимни сураб келган икки нотаниш синьор ҳақида полицияга уз вақтида хабар қилишим керак эди.

— Ғам-андуҳларингнинг бир чеккага йиғиштириб гапир-чи, қанақанги синьорлар ҳақида айтгансан? — дук урди Ребейро. — Тезроқ чиқар ичингдагини!

Ётоқхона бекаси Ребейрога гуноҳқорона нигоҳ ташлади-да, давом этди:

— Мен бу ерда қандайдир англашилмовчилик бўлган, деб уйловдим. Уч кун илгари узун буйли бақувват икки синьор келди-да, менга синьора Ҳамидовани суратини кўрсатишди. «Мана бу аёлни танийсанми?», деб дук уришди. Улар жуда қўпол экан. Мен туғриси гапирдим. Хоним бизнинг ётоқхонада истиқомат қилишларини, хонасининг қарда жойлашганлигини ҳам айтдим, — у кузи ёшланиб, тин олди.

— Шошилмасдан ўша икки синьорнинг ташқи қиёфасини тавсифлангчи? — узини хотиржам тутиб суради майор ётоқхона бекасидан.

— Улар эгизак бўлсалар керак, бир-бирларига жуда ухшайди. Баланд буйли, кенг пешонали, жаги узун, ҳа, айтганча, қулоқлари жуда катта, лаблари қалин. Кийимлари ҳам бир хил, қулранг камзул кийиб олишган.

— Оёқ кийими қандай эди, эътибор бермадингми? — жеркиб деди Ребейро.

— Мени кечиринг, синьор, — йиғлай бошлади бека. — Оёғига қарамапман. Улар эски чойшаблар сақланадиган корзинанинг нариги тарафида утиришганди, оёқлари қуринмасди. Ниятларини билганимда, албатта қарардим.

— Қурқманг, биз сизга ёмонлик қилмаймиз, — майор жилмайганича ётоқхона бекасини тинчлантиришга уринди. — Айтинг-чи, улар Ҳамидовани қидириб юришганлиги сабабини қандай тушунтиришди? Сурат уларнинг қўлига қандай тушиб қолибди? Ё бу ҳақда гапиришмадимми?

— Мен «бу англашилмовчилик, синьора унақанги беҳаё аёллардан эмас», — дедим.

— Нима, улар синьорани «беҳаё» дедиларми?

— Йу-ук, ундай эмас. Хоним Москвадан келган, манагуалик эмас, дедим. Улар хахолаб мени мазах қилишди, сунг дуқ уришди. Мен «синьора-доктор» сизлар қидираётган аёл эмас», деб яна такрорлаган эдим, улардан бири суратни қулимга бериб, «яхшилаб қарагин, лақиллатсанг бошингни узамиз», дейишди. Хайронман, сурат ҳақиқатан ҳам синьора Ҳамидованики булса-да, эгнидаги куйлаги ва соябони бошқачароқ эди. Хоним мексиканча куйлак кийганлигини ҳечам кўрмаганман, унақанги қимматбаҳо соябони ҳам йуқ эди.

— Уша суратдаги аёл мексикаликлардек куйлак ва соябон кийиб олган эканми?

— Ҳа, у Манагуага борганида уша кийимларини кийиб борган экан. Уша эркакнинг гапига қараганда, синьора ундан қарз эмиш, куп ақча олиб, қайтариб юбормаганмиш.

— Ушалар айтдими, ё бу сизнинг фикрингизми?

— Кечиринглар, мен гуноҳкорни, — аёл яна кўзига ёш олди. — Улар «ақчани қайтариб бермади», дегани йуқ. «У биздан қарз, куп қарз», деди, яна сизга айтсам... хонимни «мочагар» деб ҳақорат қилдилар.

— Улар ўз тилимизда сузлашдими? — деди терговчи.

— Ҳа, испанча сузлашди. Бирок, бир оз бошқачароқ, биздикидек эмас. Манагуаликларнинг шевасига ҳам ухшамайди.

— Кубаликлар испанчани қандай сузлашларини биласизми? Балки улар кубаликдилар? — суради Таланцев.

— Билмадим, Кубада булмаганман. Аммо улар Манагуадан келдик, дейишди.

— Уша нотанишлар яна нималар ҳақида сурашди? Балки Ҳамидовани чақириб беришингни буюришгандир? — суради терговчи.

— Уни узимиз топиб оламиз дейишди.

— Яна бирор гап ёдингдан кутарилмадими? — деди суроқни давом этдириб Ребейро.

— Бор гап шу. Кейин уринларидан туриб жунаб қолишди. Ҳа, кетишлари олди-дан... — аёл бир-икки нафас жимиб қолди, кейинги сузлари йиги аралаш чиқди: — Бу ҳақда бирор кимсага оғиз очсанг, гуштингни қовуриб еймиз дейишди.

Орага ярим дақиқа жимлик чўкди. Сукунатни майор Таланцев бузди.

— Етар, ҳозирча дам олинг. Керак булиб қолсангиз узимиз чақиртирамиз, — деди майор ётоқхона бекасининг кетишига рухсат бериб. — Тинчланинг, гап орамизда қолади. Сизга ҳеч нарса булмайди. Сизни сотмаймиз. Нима билсангиз бизга келиб айтаверинг. Балки, ушалар билан суҳбатлашган бошқа кимсалар ҳам бордир.

Аёл бош ирғаб чиқиб кетди.

«Демак сирли нотанишлар никарагуалик эмас, ётоқхона бекаси бу ердагиларни яхши билади. Улар Кортенинг шериклари булиб чиқиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Ганимларнинг кўркмасдан, эркин ҳаракат қилишлари, «улдираамиз» деб чучитиши улар оддий қасоскорлар эмаслигидан далолат беради. «Биздан куп қарз» дейишганларида бир томондан Кортенинг қасдини олишни назарда тутган булсалар, иккинчи томондан, Долорис Лопес бериши лозим булган пулни назарда тутган булишлари мумкин», — хулоса қилди майор. У мулоҳаза қилган сари пешонаси тиришиб, асаблари таранглаша бошлади. «Лопес ролини бажарган аёл Ҳамидова эканлигини улар қайқдан билишлари мумкин? Энг муҳими, шунини аниқлашдир. Мазкур ишга жалб қилинган БРБ ходимлари орасида цру айгоқчилари булган. Йуқса, бу кийгирларнинг стти ухлаб тушларига кирмасди».

Таланцев мексикача кийинган Ҳамидова туғрисида ва унинг «беҳаё»лиги ҳақида уйлар экан, кунглига ҳақиқий Долорис Лопес келди. «Сурат Лопеснинг узиники булган», хулоса қилди у.

Майор ўз хонасига Ҳамидовни таклиф этди. Исломуқул остонадан ҳатлаб утишга улгурмасданок, унга пешвоз чиқиб суради:

— Нодира Ҳамидованинг испанча тикилган куйлаги борми?

— Йуқ, нима эди? — ажабланганини яширмай майорга тикилди хирург.

— Мексикача соябон-чи?

— Кичикроқ соябони бор, хонамизда турибди. Манагуага борган пайтларимизда кийган эди. Аммо мексикаликларникидек катта соябони йуқ.

— Бир эслаб куринг-чи, балки Ҳамидова маҳаллий аҳолининг миллий кийимларини кийиб суратга тушгандир? Манагуа суратхоналари суратга тушувчиларни бежирим кийимлар билан ҳам таъминлашади, шекилли?

— Булиши мумкин эмас, бу англашилмовчилик. Икки йил давомида суратхонага бирор марта ҳам бормаганмиз. Узимизнинг ҳаваскор суратқашимиз Трофим Тарасович бор, у ҳам хирург, — жавоб қилди Ҳамидов масаланинг моҳиятига тушунолмасдан.

— Тушунарли, узим ҳам шундай деб уйловдим. Раҳмат, кетишингиз мумкин. Керак булиб қолсангиз, албатта, чақиртираман, — деди майор Ҳамидов билан хайрлашаркан.

Шу пайт янги ашёвий далиллар билан хонага кириб келган Мигел Родригис Ҳамидовни тухтатди:

— Узр, синьор, бир оз вақтингизни олмоқчиман.

— Ҳамидовга саволингиз борми? — қизикди майор.

— Шундай. Аниқроғи, илтимос бор. Хонангизга бориб хотинингизнинг бир тола сочини топиб келтирсангиз, бу жуда муҳим, — деди эксперт.

Исломқул Мигел нима сабабдан хотинининг сочи билан қизикаётганлигини тушингандек бўлди. У госпитал ҳовлисини текшираётган манагуалик ходим криминалчи-эксперт эканлигини пайқаганди.

— Ҳуп, ҳозироқ олиб келаман. Нодиранинг ойна-столида тукилган сочларини йиғиб қуядиган «штукатулка»си бор. Ҳаммасини олиб келаман. У шундай деди-да, шошилинч хонадан чиқди.

— Жуда соз, — хурсанд бўлиб деди Родригис. — Бу тахминимизга анча аниқлик киритади.

Исломқул чиқиб кетгач, Родригис Таланцевга қисқача ҳисобот берди:

— Утлар пайхон қилинган майдончадан бир неча соч толаларини топишга муваффақ бўлдик. Сочлар лой билан қоришиб кетган экан. Дастлаб ёмғир суви билан тулган оёқ изларининг бирида соч толасига кузим тушди. Тортиб курсам узулиб кетди. Ҳа, дарвоқе, излар ёмғир ёққунча қолган. Чунки ёмғирдан кейин излар тоза, четлари аниқ, қирралари уткир булади. Ёмғир тонг соат бешларда бошланган, икки соатча давом этиб, сунг тухтаган. Соат еттилардан сунг булутлар тарқалиб, қуёш чиқиб кетган. Демак, излар соат бешгача қолган. Бу эса, ҳамширанинг курсатмалари тўғри эканлигини тасдиқламоқда. Хулоса қилиб айтганда, синьора Ҳамидова соат тўрт билан бешнинг орасида угирланган.

— Угирланган... дейсизми? — қайтариб суради Таланцев.

— Ҳа, менимча, уни угирлашган. Латта ковуш топилган жой атрофидан ҳам, утлари пайхон қилинган майдончадан ҳам бир томчи қон топилмади. Агар уни улдириш мақсадида жароҳат етказишганда эди, ҳеч курса тумтоқ буюм билан бошига туширганларида ҳам бир томчи биологик суюқлик топилар эди. Узингизга маълумки, бундай зим-зиё тунда сездирмасдан келиб, уткир тигли совуқ куролни санчиш ёки бошқа турдаги тан жароҳатини етказиш қийин гап эмас. Демак, жиноятчиларга синьора Ҳамидова тириклайин керак бўлган. Уша майсалар пайхон бўлган жойни «жанг майдони» деб ҳисоблайлик. Уша жойда у ганимлар қулидан қутулиш учун қаршилик курсатган. Менимча, Ҳамидовани кўтариб кетишаётганида у жон талвасасида оёқларини силкитган, ушанда ковушнинг бир пойи тушиб қолган. Буни қоронгида жиноятчилар кўрмаган, — фикрини атрофлича тушунтиришга ҳаракат қилди криминал полициячи.

15. БЕМОРНИНГ КЎРСАТМАСИ

Табийки, Долорис Лопес воқеасидан Никарагуа полицияси беҳабар эди. Шунга қарамадан, Ҳамидованинг угирланганлиги ҳақидаги Родригиснинг тахмини мантиқий мулоҳаза қилинганда диққатга сазовор эди. Мазкур тахмин уни улдирилганлиги тўғрисидаги тахминдан кўра ҳақиқатга яқинроқ эди. Буни англаган майор ўта жиддийлашди. Қошларини чимириб олган давлат хавфсизлик қўмитаси майорининг чуқур уйга чўмганига шохид бўлган Мигел Родригис муздек сувдан қуйиб ичди-да, унга ҳалақит бермаслик мақсадида сукут сақлади. «Агар бу ишни Раул Кортенинг шериклари қилган бўлса, улар Ҳамидовани Кортега алмаштирмоқчи. Бордию бу црунинг иши бўлса, ёлғондакам Лопесни ҳақиқий Лопесга алмаштиришни таклиф этишади. Ҳойнаҳой, Ҳамидованинг угирланишидан цру хабардор бўлса керак», фикрлади майор. «Иккала ҳолда ҳам қутишга тўғри келади. Ҳамидовани угирлаган кимсалар ўзларининг шартини қуйиб, кгб билан боғланишлари турган гап. Хабарни жиноятчилар бу ерга эмас, Манагуага беришади. Балки, улар тўғридан-тўғри Москва билан боғланишар. Бу ҳақда зудлик билан Манагуани огоҳлантириш лозим», қарор қилди майор.

Шу пайт Исломқул қулида соч толаси қутгачаси билан кириб келди. Уни қабул қилган Родригис қўшни хонага жойлашган лабораторияга чиқиб кетди.

Ҳамидов майордан бирор хушхабар эшитиш мақсадида Таланцевнинг хонасидан чиқишга шошилмади. Буни пайқаган майор унга деди:

— Ҳозирча сизга ҳеч нарса ваъда қилолмаймиз. Бироқ, шуни аниқ айтишим мумкинки, хотинингиз тирик, уни топамиз, деган умиддаман.

— Сизларга ишонаман, уртоқ майор. Хотинимсиз юртимга кета олмаслигимни яхши тушунсангиз керак. Қолаверса, у Ватан олдидаги бурчини бажарди. Давлат хавфсизлик қўмитаси буни ҳисобга олади деб уйлайман.

— Албатта, албатта. Кўнглингизни туқ қилинг. Қўмита қулидан келган барча чораларни кўрмоқда. Эртага элчи жаноблари ҳам келса керак.

Майор Таланцев Манага орқали Москва билан боғланиш лозим эканлигини тушуниб стган эди, полковник Раул Корте қаттиқ сиқув остига олиниши керак. У Ҳамидовни чиқариб юбориб, эшикни зичлаб беркитди-да, Манага билан боғланди. Вазиятни тушунтириб, бу ҳақда Москвани хабардор қилишларини, марказнинг қушимча маълумотлари ва кескин аралашувига муҳтож эканлигини билдирди.

Телефон орқали маълумот беришни тугатган майор эшикни очиши биланок эшик ортида турган полициячи унга мурожаат этди:

— Ташқарида бир бемор сизни кутиб турибди, уни қабул қилишингизни сураяпти.

— Айтинг, дарҳол кирсин, — буюрди Таланцев.

Хонага ёши элликдан ошган, жингалак сочли, қотмадан келган киши кириб келди.

— Ҳозиргина госпитал бошлиғи бизларни йиғиб, синьора врачнинг йуқолганлигини маълум қилди. У ҳақда нима билсак сизларга хабар қилишимизни сўради. Менинг ҳам фойдам тегиб қолар, деб уйладим, — деди у тик турган жойида.

— Марҳамат, утиринг. Дастлаб узингизни таништиринг, — майор жой курсатди беморга.

— Синьор Ҳамидов менинг ҳаётимни сақлаб қолди. Уқлар баданимни илматешик қилиб юборган эди. Барчасидан мени ҳалос қилди у, — деди бемор. — Хотинининг йуқолгани мени чуқур қайғуга солмоқда.

— Сен синьоранинг йуқолгани муносабати билан таъзия изҳор қилгани кирмаган булсанг керак, — жеркиб берди ҳаддан ташқари тутаққан терговчи. — Асосий мақсадга ут. Бизга нимани маълум қилмоқчисан?

— Вақт тахминан ўн бирлардан ошган эди, — секин гап бошлади бемор.

— Қачон?

— Кеча тунда, — бамайлихотир жавоб қилди бемор, гуё терговчининг қичқирганини эшитмагандек. — Нафасим сиқиб ташқарига чиқдим. Атроф қоронғи булишига қарамасдан тоза ҳавода сайр қилиш учун хиёбон айландим. Йулак буйлаб госпиталга қайта туриб чап томонда, дарахт тагида турган кимсани пайқадим. Унга бир лаҳза қузим тушган эди, бироқ хонимнинг йуқолганини эшитиб, ҳаммасини қайта эсладим. Уша кимса госпитал ташқи эшиги томон юзланиб турарди.

Асосий йулак буйлаб госпитал томон йўл олган кишига нисбатан ётоқхона ўнг томонда жойлашганлигини (гарчи госпитал биносидан чиқиб ётоқхонага бориш учун чапга қайрилиш зарур булса-да) ҳисобга олган майор дарахт тагида турган кимсанинг йулакка нисбатан қайси томонда турганлигига аниқлик киритиш учун қайтариб сўради:

— Уша нотаниш сизга нисбатан чап томонда эдимиз? Ё ётоқхона томонни назарда тутаяпсизми?

— Мен госпиталга қайтаётганимда уша кимсага қузим тушди. У мен кетаётган йулакдан чапда, тахминан беш-олти метр нарида эди, — жавоб қилди бемор.

— Демак, ётоқхонага қарши томонда турган экан-да, шундайми?

— Ҳа, шундай.

— Атроф зим-зиё қоронғи булса, узингдан олти метр наридаги кимсани дарахтлар орасида қандай қилиб кура қолдинг? — пичинг қилди Ребейро.

— Ахир, у сигара чекаётган эди-да. Осмон булутли булгани билан ҳаво тоза эди. Шу сабабли сигаранинг ҳидини узоқдан сездим. Ундан узоқлашганимча у сигарани икки-уч марта тортиб улгурди.

— Нима, сен ундан қузингни узмадингми? — деди беморга термулганича терговчи.

— Биласизми, синьор. Мана, куринг, буйнимни ўнг томонида чипқон бор эди. Бугун кесиб ташлашди. Кеча тунда унинг оғригидан фақат чап томонга угирилиб юргандим. Унга қарашимнинг ҳеч ҳам иложи йўқ эди.

— Уша кимса чеккан тамаки сигара эканлигига кафолат бера оласизми? Балки у сигарет чеккандир? — сўради майор.

— Ҳа, синьор. Мен сигара билан сигаретларнинг ҳидини фарқлай оламан. Каминан утгиз йилдан буён сигара чекади.

— Нотанишнинг ташқи қиёфасини тасвирлаб бера оласизми? — журттага сўради майор гувоҳни синаш мақсадида.

— Афсуски, йўқ. Теварак-атроф жуда қоронғи эди. Мен сигара чугининг қоронғида қимирлашига қараб ва ҳидини инобатга олган ҳолда шундай хулосага келганман. Унинг афти-ангорини қуриб булмасди.

— Яхши, уша дарахтни курсата оласизми?

— Албатта, — жавоб қилди бемор.

Хонага кириб келган Мигель Родригис майор Таланцевга хиёбондаги утлоқли майдончадан топилган соч толаси врач Нодири Ҳамидовага тегишли эканлигини маълум қилди.

Хонага ярим дақиқа сукут чуқди. Бир лаҳза мулоҳаза қилган майор, бемор берган курсатма муҳим аҳамиятга молик эканлигини ҳисобга олиб, криминал полициячига деди:

— Сынбор Родригис! Биргалашиб ташқарига чиқайлик. Бемор курсатмоқчи булган дарахт тагида бизни янги ашёвий далиллар кутмоқда.

Госпитал биносидан ун метрча масофада, асосий йулакдан олти ярим метр нарида усаётган катта дарахт тагидаги топталган майсалар устида унлаб оёқ излари кўриниб турарди. Майсаларнинг лойтупроқ билан қоришиб кетганлиги уларни босган кимса бу жойда узоқ вақт турганлигидан далолат берарди.

Родригис дарахт остидаги майдончага бировни яқинлаштирмай текширувга тушиб кетди. У ҳар бир ут орасини бирма-бир титиб кузатар, лозим топган жойларида лойга қоришиб кетган майсаларни катта лупа орқали куздан кечирарди. Ашёвий далил сифатида топган нарсаларини ёнидаги кичик қутичага авайлаб жойлаштириб, сўнг текширувни яна давом эттирар эди. Родригис бир неча оёқ изларини чунтагидаги улчагич билан улчаб ҳам кўрди. Орадан беш-олти дақиқа вақт утгач, у майорга юзланиб деди:

— Дарҳақиқат, жиноятчи сигара чеккан. Чекса ҳам узоқ вақт чеккан. — У уч дона сигара қолдигини Таланцевга кўрсатиб сузида давом этди: — Учта сигара чекиш учун урта ҳисобда, бир соатдан уч соат вақт керак бўлади. Сигара қолдиқларига эътибор беринг-а, у охиригача чеккан. Қолаверса, сигаранинг қолдиқ қисми роса чайналган. Демак жиноятчи анча диққат булган. Фақат сабр-тоқати тоқ булиб асабийлашган кишигина сигарани бунчалик гажиб ташлаши мумкин. Модомики, жиноятчи уч дона сигарани охиригача чеккан экан, демак, у Ҳамидовани жуда узоқ кутган.

Узоқ чайналган сигара қолдиқларини куздан кечирган майор Таланцев криминал полициячининг фикрига қушилишдан узга чораси қолмаган эди. Родригис хавфсизлик хизмати майорнинг қулидан узи узатган сигара қолдиқларини олди-да, бошқа ашёвий далилни — узилган сигара учларидан бирини узатди.

— Сигаранинг учига эътибор беринг. Улар худди пичоқ билан қирқилгандек, бироқ кесилган сигара қолдигининг сатҳи теп-текис эмас. Демак, сигара пичоқ билан қирқилмай, балки жағи кучли одам томонидан тишлаб узиб олинган. Ётоқхона бекаси ўша нотанишларни «жағи узун» деганди. Бинобарин, топилган сигара учлари улардан бирининг «хизмат махсули» булса керак. — деб хулоса қилди майор Родригис.

— Нега дарахт тагида турган кимсани жиноятчилардан бири, деб ҳисоблаясиз? Келинг, шундай дейлик ҳам, нега улардан бири, иккаласи эмас? — уз тахминлари ва мулоҳазаларини чуқурлаштирди майор. — Икковлари навбат билан чеккан булишлари ёки бирваракай икки сигарани тутатган булишлари мумкин-ку?

— Асло, мумкин эмас. Гап шундаки, бу ердаги оёқ излари утлар пайхон қилинган майдончадаги изларга тўғри келмоқда ва изларнинг ҳаммаси ун учинчи оёқ кийиминики. Биронта ун иккинчи размерли оёқ кийими топа олмадим. Демак, улардан иккинчиси бошқа жойда турган.

— Йулакнинг нариги тарафида демокчимисиз?

— Ҳа, ҳеч кўрса нариги тарафида ёки умуман бошқа жойда булган, биз билмайдиган учинчи жойда.

— Тушунарли, — Родригиснинг фикрига қушиганини билдирди Таланцев.

Сўхбатга терговчи Ребейро келиб қушилди. У ҳамкасбларига Ҳамидованинг иккинчи ковуши топилганлигини маълум қилди. Ашёвий далиллар купаяётганидан кайфияти яхшиланаётган Таланцев Родригисга деди:

— Мигел, сизлар йулакнинг нариги тарафини ҳам, жумладан, ётоқхонага олиб борадиган кичик йулак атрофидаги барча дарахтлар тагини ҳам куздан кечиринглар. Ҳойнаҳой, иккинчи жиноятчи бирон из қолдиргандир?

Таланцев криминал полициячи зиммасига навбатдаги вазифани юклагач, госпитал биносига, узларига ажратилган хонага йул олди.

Уни хонада Орландо исмли киши кутарди. Қулида ковушнинг чап пойи бор эди.

— Мен ахлат йиғувчи булиб ишлайман. Ковушни эрталаб соат тўққизларда топиб олгандим. У ахлатхона ёнида ётган экан, янги булгани учун уйимга олиб боргандим. Хотиним бир пой ковушни нима қиламан, деб устимдан қулди, унинг устига кичиклик ҳам қилди. Чошгоҳдан сўнг синьора врачнинг йўқолганлигини, бир пой ковуши топилганини эшитиб қолдим. Уша ковушнинг иккинчи пойи булса керак, деб қайтиб олиб келдим. Мана, олинг, марҳамат, — деди у гуноҳқорона.

— Батафсилроқ гапириб берсангиз, ковушни қандай топдингиз? — суради майор.

— Одатгаддек, барча ахлатларни йиғиб ахлатхонага ташладим. Деворнинг орқа томонида ахлатхонага олиб борадиган кичик йулак бор. Ана шу йулакдан ута туриб, ахлат ташлайдиган жойга яқинлашганимда, йулак четидаги мана бу ковушга кўзим тушди. Атрофда ҳеч ким йўқ экан, ковуш эса яп-янги. Мени тўғри тушининг, синьор. Хотинимнинг ковуши жуда эскириб қолган. Мен бир пой ковушни аёлим қандай кийишлигини ҳам ўйлаб кўрмапман.

Таланцев ахлат ташувчининг гапларини бамайлихотир эшитиб утириб, Орландога уткир нигоҳини ташлади-да, суради:

— Нима деб уйлайсиз, бугун уша йулақдан сизгача бирор кимса юрганмикан?
— Юрмаган булса керак, йуқса ковушни менгача олиб кетиб улгурган булишарди.
— Бошқаларнинг кузи тушмаган булиши мумкин-ку?
— Ковуш шундоққина йулак четида экан.
— Сиз ҳовлидаги барча ахлатларни йиғиштирасизми, ё шеритингиз ҳам борми?
— Бир узимман. Булимлардаги ахлатларни фаррош хотинлар, ҳовлидагисини эса, мен йиғиштираман.

— Бугун ҳисбоннинг бирор жойида гайритабиий нарсага дуч келмадингизми?
— Йуқ, нима эди?
— Масалан, ётоқхонага чиқадиган қушимча йулак четидаги майсалар пайхон қилинган, кузингиз тушмадимми?
— Кўрдим, беморлар дам олишган булса керак деб...
— Зах жойда дам олиш тугул, утириш ҳам соғлиққа зарар эканлигини тушунсангиз керак?

— Мен-ку тушунаман, аммо барча беморлар ҳам тушунавермайди-да.
— Бундай дейишга асосингиз борми?
— Ҳа, фаррош Хосенинг гапига қараганда, икки кун илгари қаттиқ жала қуяётганлигига қарамадан бир бемор ётоқхона олдидаги дарахтга чиқиб олиб, атрофни томоша қилиб утирган эмиш. «Жинни булиб қолганга ухшайди», дейди у. Аслини олганда, бизнинг госпиталга эс-ҳушини йуқотганлар ётқизилмайди, — кулгидан узини баъзур тийган Орландо завқланиб гапирди.

Майор безовталана бошлади. Дарҳақиқат, жала пайти дарахтга чиқиб утирган бемор жинни булмаса керак. Нимадир ёки кимдир уни дарахтга чиқишга мажбур этган. Балки у умуман беморлардан эмасдир?

— Дарахтга чиқиб утирган уша беморни Хосе танир эканми?

— Билмадим, қизикқанам йуқ.

— Ҳозир Хосе қаерда?

— Бугун уйда булиши керак. Эртага навбатчиликка чиқади.

— Эсиз. Уни чақиртиришнинг иложи йуқмикан?

У Хосени тезроқ топини мақсадида, ҳар эҳтимолга кўра, госпитал маъмуриятига кунгироқ қилди. У ердагилар фаррош Хосени бутун топиш қийинлигини маълум қилишди.

Кун ботиб, қоронги туша бошлаган эди. Таланцев Орландо билан хайрлашди-да, жойига бориб утирди. Қоровулликда турган полициячини чақириб, қаҳва тайёрлаб беришларини сўради, қаҳва совиб қолган эди. «Демак жиноятчилар икки киши. Улар Ҳамидованинг мазкур госпиталда ишлашини ётоқхона бекасидан билиб олгач, уни угирлаш учун қулай фурсат пойлаганлар. Аммо эртаю кеч иш билан овора булган врачни ёлғиз учрата олмаганлар. Тунда ётоқхона олдидаги дарахт орқали Ҳамидованинг хонасига кириш учун ҳаракат ҳам қилганлар ёки бизга номаълум булган режа буйича иккинчи қаватдаги айвонга утмоқчи булганлар (Ҳамидовалар оиласи истиқомат қилувчи хона иккинчи қаватда жойлашган). Аммо кимдир жиноятчиларга ҳалақит берган.

Ҳамидова угирланган тунда ганимлардан бошқаси беморларга наркоз бериш билан банд булган врачни ярим тунгача хиёбондаги йулак четидаги дарахт тагида пойлаган. Кутиб диққати ошган жиноятчи уста-уст сигара чекиб вақтни утказган. Ниҳоят, тунги соат учлардан сўнг Ҳамидова госпиталдан чиққач, иккинчи ганим бизга номаълум булган жойдан утиб, унга ҳамла қилган. Аёлнинг қаршилигига қарамай, ёрдамга келган иккинчи шериги билан бино ёнидаги қушимча эшикдан ташқарига олиб чиқишга муваффақ булганлар. Балки врачнинг оғзига латта текиб, қўл-оёқларини боғлагандирлар. Уни девор ортидаги йулак орқали олиб кетаётганларида тинимсиз қаршилик курсатаётган Ҳамидованинг иккинчи ковуши ҳам тушиб қолган.

«Кейин-чи? Кейин нима булган? — Таланцевнинг асаблари таранглашди. — Дарвоқе, йулакнинг нариги тарафидаги дарахтлар остини текшириш нима билан тугалланди экан?»

Таланцев Родригисга кунгироқ қилиб, дарҳол етиб келишини сўради. Мигел охириги текширувлар ҳеч қандай натижа бермаганлигини телефон орқали маълум қилди. Антонио Ребейро искович ит чақиртириш учун полиция маҳкамасига кетган эди.

16. ҚИДИРУВ ДАВОМ ЭТТИРИЛДИ, АММО...

Ҳаёллар огушида тун билан ухлай олмаган майор Таланцевга у эрталабки ноуштани қилиб улгурмасданок полиция ходими Хибаро искович ит олиб келинганлигини ва ҳид олдириб қидирув ишлари бошлаб юборилганлигини маълум қилди.

Майорнинг эшиги ортида унинг қабулига чақиртирилган фаррош Хосе кутиб турар эди.

Таланцев бугунги ишни Хоседан бошламоқчи бўлди. У пайшанба кун и кечкурунги жала пайтида дарахт устида нотаниш беморни курганлигини тасдиқлагач, майор вақтга аниқлик киритмоқчи бўлди.

— Соат тўрт эди. Бу пайт беморлар дам оладиган вақт. Уша беморга «хужайинга айтаман, тезроқ туш» деб дуқ урган эдим, менга украйиб қаради-да, яна тепароққа чиқиб кета бошлади. Жинни булса керак, деб уйловдим, — деди Хосе.

— Уша кимса госпиталда даволанаётган беморлардан эканлигига ишончингиз комилми?

— Билмадим, аммо эгнида госпитал камзули бор эди, — жавоб қилди фаррош Таланцевнинг саволига.

— У дарахтдан қачон тушди?

— Аниқ айта олмайман, синьор. Мен уз ишларим билан овора булиб нари кетдим. Қаттиқ жала қуяётган эди, шалаббо булишдан қурқдим.

Таланцев фаррошни хонадан чиқариб юборди-ю, дарҳол госпитал бошлигига телефон қилди. Пайшанба кун и соат ун еттида қайси булимлардаги беморлар уз жойларида булмаганликларини билмоқчи бўлди. Масаланинг моҳиятини тушунган бошлиқ:

— Госпиталнинг барча булимларини ахтарсангиз ҳам дарахтга чиқа олишга қурби етадиган бирорта бемор топа олмайсиз. Бу англашилмовчилик, — деди норози булиб.

Госпитал бошлигининг жавоби майор кутгандек булиб чиқди. Никарагуадаги барча госпиталларда фақат оғир жароҳатланган беморларгина ётқизилар эди. Фаррош курган «жинни» беморлардан эмасди.

Орадан куп утмай Таланцевнинг хонасига терговчи Антонио Ребейро кириб келди. У қуйидагиларни маълум қилди: искович ит ётоқхонага олиб борадиган кичик йулак ёнидаги майсалари пайхон қилинган майдончада узоқ айланди, сунг асосий йулни кесиб ўтиб унинг нариги томонидан то госпитал деворигача тўғри юрди-да, сунг девор ёқалаб қўшимча эшиккача борди. Ит эшикдан ташқарига чиқиб, йулак билан ахлат томон юрди ва ахлат олдидан чўнтак кузгу топиб олди. Ит кузгун и тишлаб бир оз ҳурди-да, сунгра ахлат уюмининг нариги томонида айланди. Биз ит айланган жойни куздан кечирдик. Уша жойдаги тупроқли ер тумтоқ нарса билан босилган. Аввалига биз уни узун қопнинг изи деб уйладик. Синчиковик билан текшириш натижасида бу одам гавдасининг изи эканлигини аниқладик. Афтидан жиноятчилар Ҳамидовани ҳеч нарсга урамасдан шундоқ кутариб жунаганга ухшайди. Улар ахлатхона ёнида дам олиш мақсадида уни ерга қўйган булсалар керак.

— Нега уша изни Ҳамидовага тегишли деб уйлаяпсиз? — суради майор.

— Унинг эри берган маълумотларга қараганда синьора жуссаси кичик ва озгин аёл экан. Изнинг ҳажми Ҳамидова танасининг тахминий ҳажмига тўғри келмоқда, — жавоб берди Ребейро.

— Ҳуш, давом этинг-чи? — Таланцев полиция терговчисига термулди.

— Ит топиб олган чўнтак кузгу хонимники булиб чиқди. Ҳамидовнинг гапига қараганда, кузгу хотинининг охирги навбатчилигида унинг чўнтагида булган. У иш пайтида уша кузгудан тез-тез фойдаланиб турар экан.

— Тушундим, — бошини силкитиб деди майор. — Аммо, айтинг-чи, Ҳамидовнинг шикастланганлигини тасдиқлайдиган ёки ундан ҳам жиддийроқ хулосага олиб келадиган ашёвий далиллар топилдими?

— Йўқ. Менинг фикримча, хонимга тан жароҳати етказилмаган. Унинг оғзи-бурнини бир зумда ҳушдан кеткизадиган ёки ухлатадиган дори билан ёпишган булса керак.

— Бунга тегишли асосларингиз борми?

— Агар Ҳамидовага тан жароҳати етказилганда эди, бирор жойдан: майдончадан-ми, йулақлар атрофи — ахлат ёниданми, макур тахминни тасдиқловчи ашёвий далиллар топилган булур эди.

— Маъқул. Яхши ният қилиб турайлик-чи. Бордию тахминларингиз тўғри чиқадиган булса, у қисқа фурсат ичида топилши керак, — деб фикр билдирди майор.

— Товон тулови сураб, даллоллар келиб қолса керак, демоқчимисиз?

— Топдингиз, — терговчининг тахминини тасдиқлади Таланцев. — Аммо даллол бу ерга эмас, Манагуага келса керак.

— Ҳамидова ушанақанги топилмас мутахассисми? — деб қизиқди терговчи.

— Ҳа. У яқинда, сиз уйлагандек, топилмас ва бебаҳо ходимга айланган.

— Нимага шаъма қилаётганингизни тушунмадим, — йуқолган совет мутахассисига қизиқиши ортаётган Ребейро савол назари билан Таланцевга қилди.

— Тез фурсат ичида тушуниб оласиз, — деди майор сирли кулиб.

— Шундай қилиб, — деди Антонио асосий масаладан четга чиқаетганлигини сезиб, — из катта йулга бориб йуқолди. Аниқроғи, ит катта куча ёнида ҳидни йуқотди.

— Катта йул билан ахлагхона уртасидаги масофа неча метр чиқади?

— Узоги билан саккиз-тўққиз метр, бироқ ундан куп эмас.

«Демак, жиноятчилар Ҳамидовани катта йулда кутиб турган. Уни машинага утказганлару номаълум томонга жўнаб қолганлар. Бундан чикдики, уларнинг учинчи шериги ҳам булган экан-да», хаёлидан утказди майор. Шў пайт унинг хаёлидан янги фикр утди: «Йўқ, учинчи шахс булмаса керак, у булганида эди, ҳойнаҳой бирор жойда из қолдирган булур эди. Демак, машинада бирор кимса булмаган. Жиноятчилар йул четида машинасини қолдириб, сунг госпитал ҳовлисига кирган булишлари керак».

Майор фикрини жамлаб Манагуага қўнғироқ қилди. У ДХҚнинг Манагуадаги резидентини узига маълум булган барча маълумотлардан хабардор қилиб, Ҳамидованинг уғирланганлиги ҳақидаги хулосасини ҳар томонлама асослаб беришга уринди. Далил ва мулоҳазалардан қониқмаган резидент Таланцевга текширувни давом эттиришларини, Ҳамидова билан мулоқотда булган барча ходимлар ва беморлар билан гаплашиш лозимлигини уқдирди.

Бу йўналишда қилинган сайъи ҳаракатлар кутган натижани бермади.

Ҳамидова йўқолган тундан икки кун утгач, Манагуадан шошилиш хабар келди. Унда майор Таланцевга совет врач Ҳамидовани қидиришни тўхтатиш ҳақида кўрсатма берилган эди. Хабарда қидирув нима сабабдан тўхтатилаётганлиги, жумладан, мутахассиснинг топилган-топилмаганлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ эди. Аммо жарроҳ Ислонқул Ҳамидованинг зудлик билан Манагуага етиб келиши зарурлиги уқдирилганди.

Уша куннўқ Ислонқул уй анжомлари ва тиббий асбобларини йиғиштириб, Никарагуа пойтахтига жўнаб кетди.

Манагуада у Москвага учиб кетиши учун барча тайёргарлик куриб қуйилганди.

17. БЕДОР ЎТГАН ТУНЛАР

Ая туни билан ухлай олмади. Жавон орқасидаги эшик, хобхона девори ортидаги хона, Шоҳиданинг бола эмизиш баҳонасида шкафли эшикдан кириб кетиши, унинг эшиги доимо берклиги, ҳамма-ҳаммаси углининг хонадонида аллақандай сир борлигини кўрсатарди. «Улар мендан ниманидир яшираяпти», хулоса қилди ая.

Тунни бедор утказган Фотима ая сахарга бориб ухлаб қолди ва кеч уйғонди. Углининг уни қишлоққа жўнатиб юбориш нияти борлигини эслаб, узини бетобликка солди. Кун чошгоҳга оққан булишига қарамасдан урнидан туравермади.

Сабр-тоқати тугаган Шоҳида у ётган хонага кириб, қайнонасининг бетоблигини курди.

— Зерикдингиз-да, аяжон, зерикдингиз. Шунинг учун сизни тезроқ жўнатиш пайига тушган эдик-да. Кунглингизга бирон нохуш фикр келмасин тагин, — деб куйинди у.

— Тунда совуқ чой ичиб эдим, шамоллаб қолибман, шекилли, иситмалаб чикдим, — деди ая нима дейишини билмай.

Фотима ая жойидан турмай ётаверди. Шоҳида унинг тушагига дастлаб нонушталик, сунг тушлик келтирди. Мураббо солиб, аччиқ чой куйиб бериб турди. Бу орада у тўрт-беш марта боласини эмизгани гойиб булди. Негадир бутун чақалоқнинг йиғи товуши ҳам эшитилмасди. Аянинг ёнига набирасини кўрсатгани ҳам олиб келишмади. «Касали юкиб қолмасин, деб чучидимикан», кунглидан утказди она.

Соат тўртларга яқин кунни буйи тинмай ишлаб турган манитафон ва телевизорнинг товуши тинди. Шоҳида ҳам қаёққадир гойиб булган эди. Ая ҳожатга чикмоқчи булиб, урнидан турди. Узун даҳлиз буйлаб кета туриб, яна уш а каттакон шкафга кузи тушди. Фотима аяни қандайдир куч уша томон тортди, ҳожатга чикқанлигини ҳам унутиб, беихтиёр уша сққа юрди. У шкафга яқинлашиши биланоқ унинг орқасидан аёл кишининг кулган товуши эшитилди. Ая турган жойида қотиб қолди. Бирпасдан сунг узига келиб, эшикка тикилганича, бутун вужуди билан уша еқдан чикётган товушни эшитишга уринди. Бир эмас, икки аёлнинг товуши эшитиларди. Шў пайт улардан бири йиглаб юборди. Овозидан у Шоҳидага жуда-жуда ўхшаб кетарди. Иккинчи аёлнинг товушига диққат билан қулоқ осган аянинг юраги дукирлаб ура бошлади. Аяга жуда яқин, жуда азиз эди бу товуш.

Ая мувозанатини йўқотди. Беихтиёр даҳлизга тушалган узун полос устига утириб қолди. Шў пайт курси оёгининг қирилиб чиқарган товуши эшитилди. «Майли мен борай, опа, дамингизни олинг», — деган Шоҳиданинг товуши аяга аниқ эшитилди. Саросимага тушган ая деворга суянганича бир амаллаб урнидан турди-да, хобхона томон қадам ташлай бошлади. Кутилмаганда даҳлизда Шоҳида пайдо булди. Кузлари йиғидан қизарган янги келиннинг ун қулида қизил гуллик чойнак, чап қулида пахта гуллик коса бор эди.

Афти-ангори бир тусга кирган қайнонани куриб, қулидаги чойнак ва косани бир

зумда дахлиз четида қолдириб, ая томон югурди. Қайнонасининг қултиғига кириб, уни маҳкам қучоқлаганича ётоқхона томон бошлади. Ая зурга узини тутиб, нафас ростлади.

— Булди, болам, барака топинг. Утиб кетди...

— Юрагингиз бежо булдимиз? Тузукмисиз энди? — ташвишланиб суради Шоҳида.— Қурқитиб юбордингиз-ку. Ҳожатга чиққанмидингиз?

— Ҳа, — деди ая бош иргаб, бошқа баҳона тополмасдан.

— Менга айтавермайсизми, узим ёрдамлашардим.

У шундай дея чойнак ва косани олиб, ошхона томон юрди. Коса тубида қарам шурва қолдиқлари бор эди. Улар бугун тушликда қарам шурва ичган эдилар. Қайнона-келин қарам шурва ичган косалар гулсиз, сариқ рангли эди. Девор ортидаги хонада яшаётган аёлга Шоҳида шурва олиб кирганини ая аниқ пайқади. Хонасига зур-базур етиб келган ая кунгли беҳузур бўлиб, тушакка узини ташлади-да, уйга чумди.

«Қандай йул билан булса-булсин, хонага киришим лозим, шундагина сирдан воқиф буламан. Углим ҳам, келиним ҳам анойи эмас, бирор баҳона билан мени қишлоққа жунатиб юборишмоқчи». Ая сабр-тоқат билан кутишга қарор қилди. Хонадаги кимсаннинг кимлигини билмасдан туриб ҳеч ерга кетмасликка аҳд қилди.

Исломқул хонага кирганида онаси осмонга қараганича, тушакда ётарди.

— Қалай, тузукмисиз энди?

— Билмасам. ҳолим йук, бошим айланаяпти, — қийналиб жавоб қилди у.

— Утиб кетади, диққат булгандирсиз-да.

Исломқул шундай деб хонадан чиқди-да, тезда қайноқ чой ва пиела кутарганича қайтиб кирди.

— Келинимнинг соғлиги дурустми, болам, чойни узинг дамлаб келибсан? — безовта булди ая.

— Отасининг тоби йуқ эмиш, ҳозиргина хабар келди. Қушнимнинг машинасига утқизиб жунатиб юбордим, — деди Исломқул.

Нодира ва Шоҳида онасидан болагидоёқ етим қолган, отаси бошқа аёлга уйланганди. Юсуф ота иккинчи хотинининг уйига кучиб кетганди.

— Тайёр машинанг туриб, бегона эркак билан хотинингни жунатиб чакки қилибсан, болам. Мени жин ҳам урмасди, чойимни узим дамлаб ичардим, — койиди у боласини.

— Сизни ёлғиз ташлаб кетгим келмади. Шоҳиданинг узи «мендан хавотир олманг, аямлاردан хабардор бўлиб турунг», деб илтимос қилди. Сизни қаттиқ хурмат қилади-да, — жавоб қилди угли.

— Неварагинам, уриниб қоладиган бупти-да. Яхшилаб ураб-чирмаб олиб кетдими, ишқилиб?

— Ҳа, ураб-чирмаб кетди. Хотиржам булинг.

— Нима бало, Юсуф бованинг касали ёмонроқмикан? — ташвишланди Фотима ая.

— Ушандайга ухшайди, «оғир ётибди» дейишяпти.

— Қайнотангники қаерда узи, болам?

— Ҳасанбой деган жойда туришади. Мол-ҳол, қуй-эчкилари куп.

— Кейинги аёлидан булган болалари ҳам улгайиб, катта бўлиб қолгандир?

— Нимасини айтасиз, қизини турмушга узатди, тунгич углини уйлантириш пайида. Ун ёшли яна бир угли бор.

— Уҳ-ху, қайнотанг бой экан.

— Шундай, — деб онасининг фикрини маъқуллади Исломқул. — Аммо катта қизларига оталик қилмади-да.

— Нимага ундай дейсан. Нодирани институтда уқитган булса, Шоҳида техникумни битирган булса.

— Бекор гап. Нодира уз кучи билан институтга кирган. Шоҳида техникумга жойлашишида тоғаси ёрдам берди, — деб эътироз билдирди у.

— Қуй, болам, ундай дема. Қайнотангни хафа қилма, — насиҳат қилди ая.

Исломқул онаси билан гап талашини узига эп кўрмади шекилли, бу ёғига сукут сақлаб қўя қолди.

Ая овқатини еб булгач, бир пиелагина чой ичди-да, дастурхонни йиғиштирди.

— Жуда мазали овқат тайёрлабсан. кам булма, болам, — углини мақтади у.

— Овқатни Шоҳида тайёрлаб кетган экан, мен суздим, холос.

— Э-э, шундайми ҳали, қули дард кўрмасин келинимни. Нимага узинг емадинг? Ярим коса сузиб берай, ичиб ол, болам.

— Мен ошхонада овқатланувдим. Бемалол чойингизни ичиб, дамингизни олаверинг.

Исломқул шундай деди-да, хонадан чиқиб кетди. Бир оздан сунг телевизор кутариб, қайтиб келди. У қўлда кутариб юриш мумкин булган, уй антеннаси билан курсатадиган кичик телевизорни тумба устига урнатиб, унинг қулогини бурлади. Унда цирк томошалари намойиш этилаётганди.

— Мана, бемалол томоша қилаверинг, зерикмай ётинг. Мени бир оз ишим бор,— деди-да, яна чиқиб кетди.

Ая бирпас телевизор томоша қилган бўлди. Сунг тоза ҳавода нафас олиш учун ҳовлига чиқди. Ҳовлини айланиб уйга кирди, шошмасдан бирма-бир хоналарга кирди. Хобхонага ҳам кирди, унда бирор кимса йўқ эди. Ая келини ва набираси қудасиникига кетганига энди ишонди.

Ошхонага утган ая угли Исломуқул идиш-товоқларни ювастганлигини курди. У углини койиб, унга ёрдамлашган бўлди. Узига чой дамлаб, хонасига олиб кетди-да, хотиржам чойни ичди. Телевизорда икки ссрияли ҳинд киноси намоёиш этилаётган экан, охиригача томоша қилди. Фильм ярим тунда тугаб, телевизорни учирган ая ташқарига чиқди. Атроф жимжит, осойишталик ҳукм сурарди. Ҳовлида айланаётган ая хобхона деразасига қараб уйдаги чироқ учганлигидан углининг ҳам уйқуга кетганини англади.

Гулзор ёнида темир кароват, унинг ёнида курси турарди. Курсига кузи тушган ая уни куйлагининг энги билан артган бўлди-да, «вой жоним» деб утирди. Сунг чуқур хурсиниб ҳовлидаги дарахтлар, узумлар ва гулзорни томоша қила бошлади. Атроф жимжит, бирор шарпа эшитилмасди. Шу пайт тўсатдан хобхона ён девори томонидан чақалоқнинг йиғи товуши эшитилгандек бўлди. Ая қулоқларига ишонмай деворга яқин борди. Ён девордаги баланд қилиб урнатилган кичик ойнали ромнинг туйнигидан яна чақалоқнинг йиғиси эшитилди. Ая бу товуш набираси Дилшоданики эканлигини ҳеч иккиланмасдан пайқади. «Тавба, келиним боласини ташлаб кетибди-да, — деб кунглидан утказди. — Ё отасиникига кетгани ёлгонмикан, бу ёқдан ичкарига кириб олганмикан?» Аянинг хаёлига шув этиб бошқа фикр келди: «Эртага, Исломуқул ишга кетгач, нима булар экан? Ошхонада туриб пойласам, ҳеч курса чой ичгани чиқар-ку».

Хобхона деразасидан эшитилган чақалоқнинг товуши бошқа қайтарилмади. Атрофга жимлик чуқди. Фотима ая ярим соатча айланиб, яна уша дераза ёнига келиб қулоқ тутди. Дераза ортида сокинлик ҳукм сурарди.

18. СИРНИНГ ОЧИЛИШИ

Тонг саҳарлаб уйгонган ая ошхона томондан капкирнинг тақиллаши, ёгга ташланган масалликнинг жиз-биз товушларини эшитди. Кимдир барвақт туриб ошхонада овқат тайёрлар эди. Урнидан туриб, ошхона эшигидан секин муралаган ая Исломуқул овқат тайёрлаётганлигининг гувоҳи бўлди. Уни қандайдир куч хобхонага тортди ва хобхонага кириб, унда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлди.

«Келиним набирамни ташлаб кетган бўлса, балки хобхонадаги бешигидадир», деб уйлади ая. У ичкари кирган хонада бешик йўқлигини куриб ажабланди. Тўсатдан онанинг эътиборини девордаги шкафнинг очиқ эшиги узига тортди. Ая кузларига ишонмади — девор шкафи эшигининг бир табақаси ланг очиқ эди. «Эшикни беркиштиши Исломуқул нуттан шекилли ёки тонг саҳарлаб менинг бу ерга киришимни кутмаганмикан?»

Ая шошганича ланг очиқ эшик томон юрди ва унинг ичида ҳам эшик борлигини курди. Ҳаяжонлана бошлаган Фотима ая қалтираётган қуллари билан ички эшикни итариб курган эдики, у қаршиликсиз очилди. Бир муддатдан сунг ая ички эшик ортида ҳозир бўлди. Хона ёп-ёруғ, озода, шинам безатилган, ерга ялтироқ гуллик линолум тушланган эди. Рупарада музлагич, ёнидаги столда қизил гуллик чойнак ва пахта гулли пиёла турарди. Қанддонда қанд, ёнидаги идишда асал, катта шиша идишдаги олма ва анорларнинг усти сочиқ билан ёпилган эди.

Ая унг томонга қаради. Хонанинг иккинчи булаги шифтдан ергача осилган катта яшил парда билан ёпилган, унинг орқасида кимдир бордек эди.

Аянинг шарпасидан парда ортидаги киши қимирлагандек бўлди, сунг майин ва сушт товуш эшитилди:

— Ислом ака, сизмисиз?

Ая узига таниш ва азиз булган бу товушни дарров таниди. Бу — келини Нодиранинг товуши эди.

Ая дарҳол пардани ёнига тортди-да, унинг ёнига шошилди. Парда орқасидаги катта уриндикда устига юмшоқ чойшаб ташланган Нодира ётар эди. Унинг боши очиқ, чойшаб аёлни буйнигача ёпиб турарди.

— Вой болажоним, — ҳунграб йиглаб юборган ая узини Нодиранинг устига ташлади-да, маҳкам кучоқлади. Ая келинини бағрига босиб кучоқлар экан, унинг қуларини сезмади. У ҳозир келинини майин ва нафис қуларни маҳкам кучоқлашини кутган эди. Бироқ бундай бўлмади. Нохуш фикр кунглига келган ая дарҳол чойшабни кутардида, даҳшатдан аъзой баданини совуқ тер босди. Нодиранинг икки қули йўқ эди.

— Болагинам, қизим, сизга нима булган? — дея укириб, Нодиранинг дуч келган еридан упа кетди.

Нодира юзини аянинг юзларига босиб пичирлади:

— Булди, ая, булди, узингизни босинг:

Нодирани маҳкам кучоқлаб олган ая уни урнидан тургизмоқчи булар, аммо эплай олмасди. Ахийри, келинини бағрига босганича узига тортди-да, унинг оёқларини кароват четига суриб осилтириб утқизмоқчи булди. У оёқ деб тахмин қилган чойшабнинг думпайиб турган жойининг ёнидан қулини пастга ботирдию, узига тортди. Чойшаб бум-буш эди? Нодиранинг иккала оёғи ҳам йуқ эди.

— Вой, болам-ам, — деб баттароқ қичкириб юборди у.

Хонага Исломул югуриб кирдию хотинига қушилиб онасини тинчлантиришга урина кетди.

Бир оздан сунг ая узини тутиб олди. Сунг бошини келинининг кукрагига қуйганича узоқ вақт йиғлади. Нодиранинг аччиқ қисматидан қуйиниб-қуйиниб йиғлади. Унинг устидага чойшабни бутунлай олиб ташлаб, келинининг кесилган оёқ-қуллари устида битган чандиқларни кафтлари билан силаб-силаб йиғлади. Бирок «нима булди?», деб сабабини сурамасди. Узоқ уммон ортида қандайдир мудҳиш воқеа содир булганини кунгли сезиб турар эди.

ХОТИМА ЎРНИДА

...Уша кун тонг азонда туриб, элчихона атрофидаги гулларга сув қуяётган боғбон Эмиляно панжара ортидаги дарахт тагига номаълум «жип» келиб тухтаганини курди. Ундан чиққан икки нотаниш кимса «жип»нинг орқасини очишди-да, сариқ матога уралган каттакон бухчани гурс эткизиб, йул чеккасига ташлашди, сунгра орқаларига ҳам қарамасдан жунаб қолишди.

Кунгли нотинч Эмиляно дарҳол панжара ортига чиқиб, уралган матодаги бир неча катта қон доғларини курди-да, орқасига югурди. Ташқи эшик ёнида қоровулда турган полициячига ҳаяжонда бақириб-чақирганича қурганларини гапириб берди. Қоровул-полициячи боғбон билан бирга матога уралган каттакон нарсага яқинлашар эканлар, унинг ичида инсон борлигини дарҳол пайқадилар. Матони қуллари билан ёзиб, узун бухчанинг тугунларини ечаётган полициячининг кузи икки қўли ва оёқлари чопиб ташланган аёлга тушди...

Бир даврнинг узиди Куба Бош разведка бошқармасига ва АҚШ Марказий разведка бошқармасига хизмат қилаётган кубалик ходимлар орасида Раул Кортенинг эгиз укалари — Жулиан ва Робертолар ҳам бор эдилар.

Улар МРБнинг Майамидаги қароргоҳида ишлайдиган биродари Манауэл орқали Москвада МРБнинг ходими қўлга олинганлиги ҳақида маълумот олишади. Манауэлни айтишича, уша ходим асли кубалик экан.

Укаларидан бу хабарни эшитган ва Долорис Лопеснинг аввалдан МРБ ходими эканлигини билган Раул КORTE талвасага тушади. Узини МРБ ходими деб таништирган ва КORTEга игво уюштирган кубалик аёл Давлат хавфсизлик қумитасининг ходими бўлиб чиқиши ҳам мумкин эди. Тинчлигини йуқотган КORTE дарҳол Москвага кунгироқ қилиб, Лопес турт кундан буён ётоқхонада тунамаётганлигини аниқлайди. Куба Бош разведка бошқармасининг Москвадаги ходими Лопесни «аллақайқа дам олишга кетганлигини» маълум қилади.

Ҳибсга олингандан қурққан КORTE эҳтиёт чораларини кура бошлайди. У Долориснинг Кайо Ларгода яшайдиган онасини қидириб топади ва Карина Лопесдан қизи Кубага келмаганлигини билиб олади. КORTE узи учун муҳим занжир ҳалқаси ҳисобланган маълумотни — Лопеснинг Кубада онаси борлиги ҳақидаги маълумотни Манауэлдан олган эди. У Лопес томонидан марказий разведка бошқармасининг ишига жалб этилгач, эҳтиёт шартдан, ҳамюртининг бир неча тасвирларда фотосуратга тушириб улгурганди. Бу суратлар кейинчалик унинг укаларига жуда асқотади.

КORTE Лопес билан учрашиши лозим булган кундан бир кун аввал яна Карена Лопесниги боради. МРБнинг хуфия ходимини онасиникидан топа олмаган КORTE нега Лопес учрашув учун Авлиё Игнатий Ибодатхонасини танлаганлигини тушунгандек булади. Шундан сунг Кортенинг Лопесга булган ишончи бир оз булса-да, ортади. Қутилмаган ҳол — давлат раҳбари иштирокида утказилиши лозим булган йиғилиш уни ибодатхонага даштори Монолитани юборишга мажбур этади. Пихини ёрган ҳарбий хизматчининг дилида пайдо булган иккиланиш уни уз укаларини ҳам «Атлантик»га таклиф этишига сабаб булади.

Укаларининг куз олдиди Кортенинг ҳибсга олиниши Жулиан ва Робертоларни қасос олишга ундайди.

Ганимлар томонидан мажруҳ қилинган Нодира Ҳамидова зудлик билан Москвага келтирилади, тегишли тиббий муолажалар утказилиб, мафий топшириқ қурбонининг ҳаёти сақлаб қолинади.

Янги ҳовли қуриб битказилгач, Тошкентга келтирилган узбек шифокорининг аянчли ҳаёти унинг шахсий илтимосига кура, сир сақланади.

Опасининг доимий парваришга муҳтожлигини англаган Шоҳида бир умр унинг ёнида бўлишга бел боғлайди...

Хумоюн

КАМБ
КАМБАСИ

Лирик достон

Милтиллайди мисли шам сахар,
Олислардан келур руҳий нур.
Егдуларда туйгулар оқар,
Субҳидамлар уйготур сурур.
Тун тортқилаб туннинг барини.
Хов, жарларга сингиб боради.
Қадамида сочиб қаҳрини
Паналарда изи қолади.
Ошиқ юрак — бахти ёр кунгул,
Тун изига термулар маҳзун.
«Унинг борар жойи қай манзил...
Кўз илғамай қолди,
мана кун!»
Туя бошлар дунёни юрак,
Хаёл бунча осудаю тинч.
Ногоҳ унинг ҳолини кўриб
Шошилтирар бетоқат соғинч:
«Унутдингми, вафо ваъдасин,
Унутдингми, висол мажлисин,
Унутдингми, севги номасин,
Унутдингми, муҳаббат дардин?!»

Юрак

Соғинч, менинг, эй соғинчгинам,
Интизорим, тошқин ҳамроҳим.
Кечир, тунга ачиндим чиндан,
Нечун қора экан ҳаёти?..
Севги менинг вужудимдадир,
Тушларимга кирмишдир бироқ —
Тун мулкида уртанди бағир,
Фироқ ила жисмимда титроқ.

Соғинч

Ачинмагил, бенафку ахир,
Тун — нафратдир, қора туманлик.
Англолмадим, қандайин бир сир —
Паришонлик, эй, паришонлик?!
Шошилайлик соҳилга тезроқ,
Висол ҳузурда кутар ёр
Ва ўзлигин унутиб бироқ,
Сенинг ила бўлғай бахтиёр.

Юрак

Соғинч, ҳарир либосли раъно,
Ажиб, ҳоли паришонлигинг.
Бетоқатсан, нотинчсан аммо
Ширин орзу ила ташвишинг.
Кўзи интиқ, шошқин ҳамроҳим,
Хаёлимга чизурсан тасвир.
Сенку менинг йўлдош, паноҳим,
Сафаримда сарбон бўлган сир.

Сени алдаб яшадим ҳамон,
Овутмоққа истадим илинж.
Гоҳ саркашсан, ўртаб беомон
Мени ташлаб кетмадинг, соғинч...

Соғинч

Юрак, ортиқ алдама, етар —
Мақтовларинг, ширин сўзларинг,
Висол ҳузурига ҳар маҳал
Кузатмоқлик менинг истарим.

Юрак

Қирмиз либос гузал соғинчим,
Борлигимни чулғар аллаким...

Соғинч

Ортдан кимса эргашмас ё раб,
Хотиринг жам,
Бул сокин хаёл,
Бизни олис-олисдан чорлаб,
Рубарудан келгайдир висол.
Висол мулки нафис, ажибдир,
Богларида гуллагай севинч.

Юрак

Унинг доим амри вожибдур,
Унинг бағри бепоен ва тинч.
Мана, келдик, муқаддас соҳил,
Мавжляяпти умид дарёси.
Томчиларда товланар кўнгул,
Офтобнинг нури, зиёси...

Тасвир

Тўлин ой ҳам ювмиш паришон
Зар кокилин сийгалаб,
Офтоб ила чарогон осмон
Товланади дарёда заррин,
Гоҳо булут тўсса кўк юзин,
Дарё тула оқар ҳазонлар.
Ҳижрон оқар, висолу армон,
Оқиб кетди қанча имконлар.
Бу ҳазонлар оқиб кетсинлар,
Кўк юзидан булутлар оқсин,
Тўлқин мангулик боқсин
Кўёш... Қамар... Кўёшу қамар...

Биринчи шубҳа

Айтганимдай,
қадрдон ҳамроҳ,
Ҳар не истак рўёбга чиқмас.
Ваъдага вафо қилмаса гуноҳ,
Аммо гуноҳ пайдо ҳар нафас.
Қара, юрак бугун бетоқат,
Лақиллатган соғинч уни хўп.
Паришонроқ,
унга бул фурсат,
Бир сўз десанг, қайтмагайдир, йўқ.

Иккинчи шубҳа

Эҳ, не ишлар кечмас дунёда,
Бу йўлларда баҳоналар кўп.
Ошиқниқу ҳоли афтода,
Кутганининг келгиси ҳам йўқ...

Юрак

Эй, юзига ниқоб тутганлар,
Басдир, хилват гийбати наштар.
Ўзи пинҳон оғу сочганлар,
Очиқ сузланг...

Хавотир

...Лаҳзалар утар...
Ажаб, нега кўринмас ёринг
Кўринса, ул сўзни десайдинг?!
Ақлу ҳушинг олган дилдоринг,
Ҳузурда шодон кулсайдинг.

Мазах, дея ўйлама, ахир,
Огоҳ этиб қўяйин, дедим.

Менман, ўша дўстинг, хавотир,
Оҳиста, жим қошингга келдим.

ШУБҲА

Эй, хавотир, кўп ширин сўзсан,
Ростни айтиш керақдир доим.
Юрак, озор чекма сўзимдан
Балки ёлгон ваъдали ёринг.
Севган бўлсанг, дардинг бедаво,
Фироқ, сени айлагай адо.
Мадақкоринг бор эрур, аммо...
У... нафратдир — тошбағир якто.
Балки уни кўрмагандирсан,
Ёнига йуламас туйғулар.
Бундоқ сарсон юрмас эдинг сен —
Ошна этсанг нафратни агар...

ЮРАК

Тоқатим йўқ, йўқ сира сабр,
Бас, суҳбатга ортиқ ҳолим йўқ.
Тегрангиз нечун қорадир,
Сиз-чи ниқоб тутибсиз-ку...
Хўб,
Билинг зулмат сир сақлар доим,
Қора тунда ниқоб ортиқча.
Тунда соя бордир, ранглар жим,
Бутун олам айланар сирга.

Шубҳа

Наҳот, нафрат бўлдилар зоҳир,
О, қанчалар чаққон ва олғир?!

Хавотир

Э, нафратнинг қошида турмоқ,
Борлигингга ўзинг ниш урмоқ.

Юрак

О, бу нафас қандай нафасдир,
Вужудимни ўртайди офат.
Севмоқлигу суймоқлик басдир,
Сен нақадар бешафқат, нафрат!

Нафрат

Юрак, суймоқ, интиқлик нега,
Жисмингни тарк этди соғинч ҳам.
Бевафодур бу дунё сенга,
Вафо қилсанг, ўртайди алам.
Севгимми...
Ҳа, ўшал парими,
Хаёлингу ҳушингни олган.
Қанотига мактуб кистириб,
Соғинч қушин сенга юборган.
Наҳотки, сен ўшал дилозор,
Маъшуканинг кўнгул овуни,
Муҳаббатдан бўлурсан безор,
Севги эса оний, уткинчи.
Ўзингни сев, ўзинг ягона,
Менинг мулким энг абадий бахт.
Агар ёринг бўлса бегона,
Сенга йўлдош мен ўзим — нафрат!
Ортга қайтгин, бечора ошиқ,
Унутгайсан бешақ севгини.
Отгил мана, нафратнинг тоши
Ҳислар ҳислаб келганда сени.

Тасвир

Фисқу фужур ва гийбатлардан
Юксакларда учади қушлар.
Мовий само — муқаддас Ватан
Интилгани — қуёшу қамар.
Мовий само, шу мовий осмон,
Қанотларин устида турар,
Синчалак ҳам мизгиса бирпас,
Оёқларин тутмаса агар.
Қулаб тушар эди кук гумбаз.
Сирли қушлар — ажиб туйгулар
Қалб қальясин осмони узра
Қарақлайди мисли юлдузлар —
Кунгуллари ёритса зора...

Юрак

О, бунчалар вужудим санчик,
Эй, нафрат, сен бегона титроқ?!
О, қурқинчли ниқоб, ёпинчиқ,
Лекин сүзинг бепарда, э воҳ!..
Йўлларимиз бошқа-бошқадир,
Мен таҳқирмас, ором излайман.
Қарашларинг бағрим тиладур,
Сени кетгил, кет деб, бўзлайман!

Нафрат

Ажаб, шундай дил борми ҳамон,
Уз қадрига етмаган нодон?!

Сўз

Мен қалбга инмоқни истайман,
Ҳис булиб тошмоқни, тинмоқни.
Уз қадрим билмоқни истайман,
Мен мудом ростликни излайман.
Сиз эса алдайсиз, ул ҳамон
Гуё ишонади, таскин топасиз.
Айтинг бу ишора ва ҳар бир калом
Қадри учун ким тулар товон?!

Юрак

Сўз юкини кўтармоқ оғир,
Сўз — харсанг тош, сўз кўринмас тоғ.
Тилкаланиб кетдику бағир,
Яна қандай зулминг бор титроқ?!
Ё раб, зилу замбил сўзларни,
Дили гумон ёвуз шубҳалар
Бефарқ тутиб, ҳа, ўзларини
Беҳис... беҳис... юзингга отар.
Эй, сўз, кечир, юракни кечир,
Сендан гина қиламан нечун?!
Наҳот, нафрат айтгани учун,
Нафрат, мени этолмас асир?!

Тасвир

Лаҳза кечар, шодлик боғни тўлдириб,
Хандон неча улфатларни қулдириб,
Тасаллилар ҳижронларни сўлдириб,
Лаҳза кечар...

Тунлар бедор шубҳа ўзин қийнайди,
Не деганин ёлгон сира билмайди,
Ҳамон нурли орзу бери келмайди,
Лаҳза кечар...

Қалбни асир этмоқ истар қайгулар,
Интилганинг ўшал шодон туйгулар,

Йўлларингга сочайин, кел, инжулар,
Лаҳза кечар...

Танҳолик

Ҳислар,
шаффоф ҳислар —
Рухим саройида
оқ матога чулганган қизлар,
Шивирлашар илоҳий сўз-ла:
Изла, изла, ёрингни изла!
Юрак, бу — танҳолик, ёлғизлик эмас,
Гирдингга парилар парвона.
Ҳислар, ҳур қизлар
Сенга айтиб берур афсона.
Маликангдир билсанг муҳаббат!
Атрофида қирқта канизлар —
Орзу, хаёл...
Бари нур қизлар!

Хаёл

Мулким чексиз, оғушим ширин,
Кел, ёрингни юзини очгил.
Малаксиймо баҳор ёшида —
Ораз очса, очадир кунгул.

Юрак

Хаёл, мени ўртама, хаёл
Каломларинг шириндир, аммо,
Айт, қайларда бепарво висол,
Висол ила ёруғдир дунё.
Ёримни бир курсам, бир бора,
Фироқ ҳолим танг этди, алҳол.
Мен афтода, зору бечора,
Ортиқ мени алдама, хаёл!

Хаёл

Қалб қалъангни маҳв этган ўзим,
Унда олтин тахт этган ўзим.

Йўлларингни ёритгувчиман,
Сен-ла ёғду таратгувчиман.

Мавжланганда умринг дарёси,
Мен томчида кунгунг зийеси!

Мени қўмсаб яшарсан абад,
Соғинчлардан, дил, мулқинг обод.

Гоҳ паридек бўлсам намоён,
Мен хаёлий малакман, инон.

Зинҳор висол, армон бўлмасман,
Оғушимда экансан мастман!

Ақл

Эй, қалб сенга қандай ярашар,
Садоқатли туркий туйгулар?!
Андишага оқибат қадар,
Боғларингга мангулик яшнар...

Муқаддас туйғу

Боболардан муқаддас мерос —
Қалб, ёр бўлсин Ватан туйғуси.
Борлигингни этгай сарафроз
Она ернинг ҳатто қайғуси.
Умидим ҳам, ташвишим ўзинг,

Сенки гузал, дунё ҳам обод
Ҳар жисмда аёндир руҳинг,
Сен соф бўлсанг серфайздир ҳаёт!
Тилаганим асрий туйғулар —
Вақтни енгган, замонни енгган
Қалб, дарвозанг қошида турар —
Соҳибқирон мардлиги келган,
Келган Бобуршоҳнинг соғинчи,
Бибиҳоним латофати ҳам,
Бухорийлар ахлоқ-одоби —
Олтин сўзли ҳадисларда жам,
Кўҳна тарих — ҳислар гулхани
Тоблагайдир сени гуриллаб.
Эзгу ҳислар алангасида
Юрак, ёнгил, ёнгил ловуллаб.

Ватан туйғуси

Олисларга этсангда сафар,
Йулласангда хижронда дарак.
Бағримдасан, борлигинг ёнар,
Ватанингда сизингил юрак!

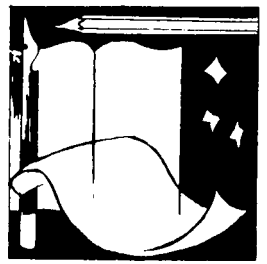
Навойига муқаддас тупроқ,
Бухорийлар улғайган замин.
Бобурчига мангулик фироқ,
Аср. Амир Темур Ватанин!

Эртакларда гуллаган чаман,
Оқибат-ла енголган гамин.
Асрлардан чавандоз утган,
Соғин Алпомишнинг Ватанин!

ХОТИМА

Юракларда ажиб туйғулар,
Нафис, мажлис қуракан, инон.
Оқ йўл, йўлки — софлик тилашар,
Демак, бизлар беғубор ҳамон.
Туйғулар,
меҳрли туйғулар
Қалбинг асир этганди замон,
Олисда... қаҳрли шарпалар,
Унутолмас қалбинг беғумон.
Ҳислар гўё саваш қурақлар,
Қалб қалъасин олмоқ муроиди.
Бу қалъада даврон сурарлар —
Юракда — ҳисларнинг ҳаёти!
Яшайпмиз, қалбларда титроқ,
Ҳис этаркан руҳларнинг кучин,
Ўзгаларнинг қалбига сингмоқ —
Ажиб ҳисга айланмоқ учун!
Бир туйғуки, вафо туйғуси,
Меҳр, мардлик, ниҳо туйғуси,
Севги, орзу, висол туйғуси,
Энг муқаддас ҳаёл туйғуси —
Обод бўлсин қалбинг қалъаси!

Умри уволлар қиссаси

Истиқлол даври ўзбек насрини бойитаётган истеъдодли адиблардан бири Шойим Бутаевдир. Ун-ун икки йил ичида ёзувчининг «Қургонланган ой» романи, «Оққан дарёлар оқаверади», «Кунботардаги боғ», «Сирли юлдузлар», «Шамол уйини», «Эски арава», «Муюлишдаги уй» қиссалари, кўплаб ҳикоялари чоп этилди. «Шуродан қолган одамлар» («Шарқ юлдузи» журнали, 1998 йил, 5—6-сонлар) қиссаси эндигина чоп этилган бўлса-да, тилга тушди: талабалар аудиториясида, кутубхона залларида, асар ҳақида гурунглашётган мухлисларни учратдим. Китобхонлик, эътибор берсангиз, ўзига хос, қизиқ ҳолат. Асар борки, минг тарғиб-ташвиқ қилинг, тилга тушмайди, китобхонни жалб қилмайди. Баъзи асарлар эса дарҳол танилади, тилдан тилга утади, талашиб-тортишиб ўқилади. Бунақа асарлар ёзувчини эл-юртга танитади, қалбларга яқинлаштиради.

«Шуродан қолган одамлар» деган номнинг ўзидаёқ китобхонни қизиқтирадиган, ўйлантирадиган, диққатини тортадиган алланима бор. Ҳозирги ўзбекнинг деярли ҳаммаси шуродан қолган, умрининг маълум қисмини шуро замонида ўтказган. Унда нега ёзувчи «Шуродан қолган» деган тушунчани сарлавҳага олиб чиққан, унга ургу берган? Қиссани ўқиб чиққач, деярли барча тақдирларда, каттаю кичик характерларда шуро тамғаси борлигини кўрамиз. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас: аравасига миндингми, ашуласини ҳам айт, деган гап бор. Лекин шуро яшаган одамларнинг ҳаммаси ҳам замон ашуласини бир хил айтганми? Ҳамма гап мана шу ерда: шурога ким қандай хизмат қилганида, шуро замонида яшаб туриб ўзлигини сақлагани ёхуд бой берганида. Шуро ҳаммага кечаги кунингдан воз кеч деди, дининг-эътиқодингдан қайт деди. Шуро давлати миллатлар тарихи, қадриятини қадрламади: жон-жаҳди билан Янги тузумнинг янги тарихини битишга киришди. Унлаб миллатлардан ягона шуро халқи барпо бўлганлигини аҳли жаҳонга билдирди. Аслида, ҳолат, вазият бошқача эди. Илдизи теран, тарихи қадимий, маънавияти бой халқ шунинг учун ҳам халқ дейиладики, у юз-юз эллик йиллик ҳурлик, сиқув-тазийқларда ҳам ўзлигини йўқотмайди, моҳиятини ўзгартирмайди. Шуро даврида не-не муқаддас қошоналар бўзилди, не-не қадамжолар хор қилинди, халқнинг не-не удумлари хавф-хатар остида қолди. Энг даҳшатлиси — Шуро давлати инсонлар қалбидаги гавҳар — диний эътиқодни, миллий гурурни, одамий ўзликни таг-томири билан сугуриб ташламоққа чоғланди. «Қочган ҳам Худо дейди, қувган ҳам», деган нақл бор. Шуро давлати маълум галабаларга эришди. Хусусан, маънавият, эътиқод соҳасида илдизи буш, бетайин кишилар каловланиб қолдилар, ўзликларини йўқотдилар. Кимсаларгинамас, қанчадан-қанча элу улуслар на у ёқлик ва на бу ёқлик бўлдилар.

Шойим Бутаевнинг «Шуродан қолган одамлар» қиссасида бадийий ғоя тақдирлар тасвири, характерларнинг ишонарли ёритилиши, каттаю кичик тимсолларнинг хатти-ҳаракати, бетақдор ҳолатлари орқали ёритилади. Қисса моҳиятини англаш учун урта масалага эътибор бериш жоиз деб билдик. Биринчидан, воқеа-ҳодиса, тимсолу характерлар ҳаракатини китобхонга етказиш йули — асардаги ҳикоячи, ровий образи масаласи. Иккинчидан, қисса шуродан қолган одамлар ҳақида кенгроқ, тулароқ маълумот беришни мақсад қилиб қўйган. Бадийий асардаги қийин томонлардан бири характер яратишдир. Ёзувчи кўплаб кишиларни кўрсатмоқчи экан, уларнинг сиқик, лунда ҳолат, руҳиятларини акс эттириши керак. Бошқача айтганда, қисса увоқ тимсолларга бой бўлмоғи керак. Увоқ тимсол яратиш — моҳиятинигина очиш, тиниқ деталларни топиш демак. Бу — ёзувчи олдидаги мураккаб мўаммо эди. Учинчидан, ҳар қандай йирик асарнинг таянчи, устун — мукамал характерлар. «Шуродан қолган одамлар»да биз қандай характерлар билан танишамиз, улар бадийий характерлар ҳақидаги тасаввуримизни қандй янгиликлар билан бойитади?

Бадий асарда ҳикоячи муаммоси, ровий тимсолининг аҳамияти каттадир. Ҳануз бу масалага бағишланган жиддий тадқиқотлар йуқ. Ваҳоланки, асар воқеаларининг ривожи, характерларга нисбатан мусбат, манфий муносабат ва ниҳоят, китобхоннинг кайфияти, қизиқиши ровий, ҳикоячига боғлиқ. Бадий асардаги ровийни ёзувчи деб қараш одат тусига кирган. Ваҳоланки, ёзувчи билан ровий аро боғлиқликда купдан-куп масалалар бор. Шундай ҳам бўлиши мумкинки, ровий ёзувчи мақсадига тамоман тескари йўдан бориб асар гоҳисини ёритишга хизмат қилар. Ўзбек насадида 80-йиллардан бошлаб ровийнинг узига хос тимсоли яратила бошланди. Мурод Муҳаммад Дуст, Хайриддин Султон, Тоғай Мурод, Эркин Аъзамов асарларида галати, узига хос ровий тимсоли пайдо бўла бошлади. Шойим Бутаев қиссасидаги ровий ота — Назоратчи углининг қулоғи остида шавла қайнатганлигини хабар бериши билан узига диққатни жалб қилади. Ровий шуродан қолган одамлардан бири: унда кузатувчанлик, сал баландроқ гапириш, пичинг, кесатиқлардан унумли қулланиш бор. Ровийнинг бош белгиси шуки, у фикрловчи шахс, руй бераётган воқеа-ҳодисаларни пардалироқ, сирлироқ қилиб тасвирлайди. Ровийнинг мана бу фикрлари қиссанинг уқ илдизига бориб тақалади. «Чунки, Кечани билмасдилар, хотирлай олмасдилар, унинг қоронғи осмони қаватларида чақнаган миллионлаб шуълавор юлдузларидан, сундай тошиб долғаланган ойларида гофил эдилар, олис дунёлар насимларидан кунгиллари бебаҳра, наинки бебаҳра, Кунгилнинг узи ҳали таваллуд топмаганди, кулманг, биродар, кулманг, Кунгил таваллудисиз одамнинг бу дунёга келиши, юриши, кетиши бир ҳашорат умричалик эмаслигини ҳожи поччангиздан сўрасангиз, яхшилаб тушунтириб қўяди». (5-сон, 11-бет). Қисса калитини шундай оппа-осон китобхонга топшириш тўғрими, нотўғрими — айта олмайман. Лекин ровийнинг бу мураккаб, тимсолий мушоҳадасини тушуниб етиш ҳам осон эмас. Ҳатто шу парчадаги «Ҳожи поччангиздан суранг» дейишда ҳам талай маъно — мазмун бор.

Ровийнинг тили ўткир, ҳатто қалампирдай ачиқ: у қисқа гапиради, ачитиб гапиради, мергандай нишонга уриб-уриб гапиради; «Семиз аёл фаросатсизлиги туфайли қамалиб кетган эридан анча-мунча туртки еб турарди, энди туртадиган одами булмагани учун баттар аҳмоқлашган эди. Бу тарзи билан у дунё алломаларининг хотинлар ҳақидаги оз-моз учраб турадиган ношоён сўзларини ҳар замон — ҳар замонда тасдиқлаб тургандай эди. Масалан, Лев Толстойнинг «Ҳожимурод» қиссаси унинг етти ухлаб тушига кирмаган бўлса-да, ёзувчининг бу асарда келтирган «тухумда қанча тук бўлса, аёлда шунча ақл бўлади» деган иборасини тасдиқлагандай эди» (5-сон, 36-бет).

Ровий тимсолу характерларга уз муносабатини билдиради. Семиз хотин нима деганини эшитиб кўрин-а, ровийнинг муносабатини англаб оласиз:

«— Малим ҳам кучукдай гап-да! Эрта-ю кеч воз-вов этади-ю, олдига ташлангани битта куруқ суяк. Шу иш учун неччи йиллаб катта шаҳарларга бориб ўқиб ҳам келишади, ҳайф!» (5-сон, 36-бет). Ровий, барибир, муаллифнинг ишонган кишисида, семиз хотиннинг ўқитувчи ҳақида айтган гапларида ёзувчининг олами ҳам ялт этиб кўриниб ўтади: ўқитувчининг олдига ташлангани битта куруқ суяк. Ровий ёзувчининг қиссадаги вакили эканлиги увоқ тимсолларни лунда-лунда, кесатик, пичинг, хайрихоҳлик, холислик билан тасвирлашида кўринади. Семиз хотиннинг моҳияти малимга муносабатида очилди-қолди. Хуш, муаллим ким? Унинг қиссадаги вазифаси қандай? Муаллим катта-кичик раҳбарлардан дакки эшитавериб, турткиланавериб кўрқоқ, ута эҳтиёткор бўлиб қолган. Аммо унинг қалбида уз касбига, укувчиларига муҳаббат бор. Мухими, ўқитувчи фикрловчи инсонлиги билан шуродан қолган одамлардан ажралиб туради. Уни суд залига ҳеч ким чақирмаган, судланаётганлар унинг собиқ укувчилари. Виждон амри муаллимни суд залига олиб келди, сўз сурашга ундади. Унинг гапини инобатга олишмади. Аммо судланаётган усмирларда муаллимга нисбатан меҳр қайта жонланди. Бу усмирлар ўқитувчи ҳурмати учун ҳам энди зинҳор ўғирлик қилмаслар. Қиссадаги увоқ образлардан яна бири — эчкисини йўқотган деҳқон. У «олтмишларга бориб қолган, чувак юзли, қисик куз, паст бўйли», «увадаси чиқиб, айрим жойларидан пахтаси оқиб туша бошлаган чопонга» ураниб олган одам. Деҳқон роса эзилган, қашшоқлик азобини тортган кимса. Аммо унда иймон-эйтиқод бор: у «эчким йўқолди» деб туриб олса, учта усмирнинг айбига айб қушилади. Деҳқон эчкиси топилганини, бу ерда анови усмирларнинг гуноҳи йўқлигини айтади. Бу сузи билан уз виждони олдидаги азобдан фориг бўлади. Қолаверса, анови норасидаларнинг мушқулини осон қилади. Қиссадаги увокдан-да увоқ гурков тимсоли бор. У кишлоқнинг чеккасида, файзсизгина уйда яшайди. У тунд, чўрткесар, сассиққина одам. Кайвонига ташланаётган итига:

— Бор э, қанжиқ! — дея ушқиради. Назоратчидай бахил одамга гур қазимаслигини айтади. Гурковнинг кўриниши ҳам узига хос: унинг оёғида тарашадай қотиб кетган этик. Мухими, бу этик қулангаёқ кийилган.

«Шуродан қолган одамлар»даги меҳр-оқибатсизлик кичик бир тимсол орқали очилади: «Бир маҳал урингангина тун кийиб, қулоқчинининг қулоқларини тушириб олган калтагина бир одам.

— Сингилгинамдан айрилиб қолдимми-я, сингилгинамдан айрилиб қолдимми-я!— дея узоқдан айюҳаннос солганича, чувак уриб келаверади». Жигар-багри хун булаётган бу одам на куёвини, на жияини танирди. Демак, у неча-неча замондан бери сингилгинасини ҳам курмаган.

Қиссада қамоқхона бошлиғи, Суннат уғри, оқсоқолу куксоқоллар, кайвони, оғзи ботир қушни кампир, эшак минган чол сингари увоқ тимсоллар бор. Муаллиф очликдан улар ҳолатга келган ит қиёфасини ҳам ишонарли чизган. Дуппи олувчи йурмасига, этик олувчи чокига қарайди, деган гап бор. Балий асарнинг, хусусан насрнинг бадиийлиги, мукамаллиги пишиқ-пухта ишланган увоқ тимсолларда, сар туқмасига сочиб юборилган, биллур зарраларидай «ялт-ялт» ёниб турадиган топилдиқ — деталларда намоён булади.

Шойим Бутаевнинг «Шуродан қолган одамлар» қиссасида Шуродан қолган одамлар сифатида ака, ука характери очилган. Бу икки характери очишга туртки булган тимсол — Тошмурод. У Аканинг якка-ёлғиз угли. Демак, уканинг танҳоғина жияни. Аммо угил отадан меҳр курмайди, амакидан қадр топмайди. Ака ва Ука қандай одамларки, уларда бир чимдимгина меҳр, юракларида ипдаккина нур булмаса? Акани қишлоқда ҳам, иш жойи — қамоқхонада ҳам назоратчи сифатида билишади, шу ном билан аташади. Дарвоқе, на Аканинг, на уканинг номи тилга олинмайди. Бу ерда ҳам маъно бор: узлигини англаган одамнинг номи тилга тушади. Ном — узлик, бетакрорлик. Ака бир пайтлар ноҳуя иш қилган: — ота-онаси қуйган номни Мэлса алмаштирган. Бу ном Акани улугламаган, катта-ю кичик унинг устидан қулган. Мэлсинг углини «Мэлсиф» деб чақиришади. Тугри, Шуро даврида сиёсий номлар қуйилган. Бу энди бошқа масала.

Назоратчи деган ном Акага ёқади: у давлатнинг ишонган кишиси — неча-неча йилдирки, у қамоқхонадаги кутармада назоратчилик қилади. Маҳбусларнинг ундан чучиб туришлари, «Начальник» деб мурожаат қилишлари Акага хуш ёқади. Ака қаерда булмасин давлат одами эканлигини унутмайди, одамларга ҳам эслатиб туради. Унинг уйда ҳеч вақо йуқ: бечора, касалманд хотини гоҳ у қушникига, гоҳ бу ҳамсоёникига сутмиди, унмиди, нонмиди, тухуммиди сўраб чиққани-чиққан. Халқчилик-да, биров бермаса, биров беради, бировнинг энсаси қотса, кимнингдир раҳми келади. Назоратчининг нимаси бор, расмий, ҳарбий кийими бор: иложи булса, у расмий кийим-бошини сира ечмаса. Шуродан қолган одам борки, турмуш кечириш учун ҳар хил йўлар ахтарган, савдогарчилик, ҳатто угирлик қилган. Назоратчи булса, рўзгорни бутлаш учун ул-бул ишга қўл уришни ор деб билади. Қаранғи, мана шундай тугри юриб, тугри яшаган одамнинг угли угирлик қилиб қулга тушади. Угирлик қилгандаям яккаю ёлғиз Амакисининг яккаю ёлғиз бузоғини угирлайди. Уғри угил Назоратчи хизмат қиладиган қамоқхонага 96-рақамли маҳбус сифатида кириб келади. Назоратчи маҳбус углига қиё боқмайди: номини тутмайди, қутқариб олишни хаёлига ҳам келтирмайди. Хотинининг улими ота ва угилни — Назоратчи ва маҳбусни мажбурий алоқага киритади. Қамоқхона бошлиғи Ота — назоратчига угил — маҳбусни уч кун муҳлатга топширади. Назоратчи уч кун мобайнида 96-рақамли маҳбусга куз-қулоқ булиб туриши керак. Наҳотки, хизмат вазифаси оталик туйғусидан устун келган булса? — деб ўйлашингиз мумкин. Назоратчи — ота Маҳбус — угилни қамоқхона дарвозасидан ташқарига олиб чиққанида қуроли йўқлигини эслаб қолади:

«... назоратчи ҳовлиқанича қайтиб кириб келди.

— Началник...

— Нима гап?

— Туппонча йуқ-ку! — назоратчи белидаги буш гилофнинг устига шапатилаб уриб қуйди.

— Э-э, ким билиб утирибди гилофда туппонча йуқлигини? Сиз, бор, денг. Узингизни шундай кўрсатинг.

— Қочиб кетмоқчи булса-чи.

— Ана-а, холос! — бошлиқ бармоғини пешонасига нуқиб, пармалади. — Қочмоқчи булса отармидингиз?

— Энди. (6-сон, 119-бет.)

Назоратчи умид билан бир ёстиққа бош қуйган хотинини дафн этишда одамларга ухшаб тун кийиб, белбоғ бойламайди, кузларига нам келтирмайди. У шинели устидан тасмасини қаттиқ тортиб 96-рақамли маҳбусдан куз узмайди. Назоратчида на инсонийлик, на иймон-этиқод, на ҳис-туйғу бор: у зига хос гилоф бандаси. Унинг суҳбати ҳам совуқ. Саводи йуқ даражада. Хотинини кумиб булғач, назоратчи — муз одам сал эригандай булади: бузлаб-бузлаб йиғлаётган Тошмурод — 96-рақамли маҳбусни «углим» деб юборади. Қиссада Тошмуроднинг гап-сузи деярли берилмайди, қилмишлари, ҳатти-ҳаракати орқали унинг руҳияти англашилади. У қамалишидан олдин Уканикига бот-бот келади: отадан топмаган меҳр-муруватни Амакидан излайди. Билсаки, Амаки отасидан баттар булса борки, яхши эмас. Тақдир уйинини қарангки, Тошмурод отасидан, амакисидан курмаган инсоний муносабатни маҳбусларнинг но-

расмий бошлиги Тигрдан куради. Шу Тигр онасини дафн этишга кетаётган Тошмуродга икки буханка нон, икки-уч ҳовуч қанд бериб юборади. Тошмуроднинг тақдири китобхонни уйлантиради: у отаси билан топишармикан ёки Тигр йулидан борармикан?

Ука — Амаки ичи қора, бахил, ҳасадгуй одам. Қайнотаси уни бағрига олди, уйли-жойли қилди, топган-тутганини унга қолдирди. Бу иймонсиз одам, имкон топилди дегунча, қайнота-қайнона гурига ут қалайди, уларни сўкишдан тийилмайди. У, Ака сингари, хотинини эзгани-эзган, ҳақоратлагани-ҳақоратлаган. Қишлоқнинг каттасидан кичигигача — ҳамма Укадан жияннинг гуноҳидан утишни илтимос қилади. Уканинг фикри-ёди Акадан, жияндан қасд олиш билан бўлди.

Ака ва Ука қандай қилиб бундай иймонсиз, тош меҳр булиб қолганлар? Уларнинг оталари ҳам сонда-соноқда йўқ одам эди. Катта угил армияда хизмат қилаётганида номини Мэлс деб узгартиради. Ота бу янгиликка эътибор ҳам бермайди. Ака, Уканинг оналари лақмагина, уришқокқина, уй-фикрдан йироқ аёл эди. У катта угил-никида яшаганида, Укани, унинг жодугар хотинини ёмонлайди. Уканикига келдими, катта угилни, унинг ношуд хотинини ёмонлайди. Уларнинг қариндош-уруғлар билан ҳам борди-келдилари йўқ ҳисоби. Дарахтнинг бушини қурт ейди, деганларидай, Ака ва Ука на дину диёнатни, на иймон-этиқодни, на қариндош-уруғни, на урф-одатни тан оладиган одамлар буладилар. Шулар — Шуродан қолган одамлар.

«Шуродан қолган одамлар» қиссасида халқ жонли, ҳаётий, ҳаққоний тасвирланган: бир қарасангиз, у оломон — босиб-янчиб кетаверади, бир қарасангиз, у халқ удумларини, муқаддас туйғуларини, бетакрор хусусиятларини асраб-авайловчи хазинабон.

Хуллас, «Шуродан қолган одамлар» қиссаси нафақат ёзувчи ижодида, балки ҳозирги ўзбек насадида сезиларли воқеадир. Унда халқнинг руҳи, кайфияти, тараққиёти йули теран таҳлил-талқин қилинган.

Абдуғафур РАСУЛОВ,
ТошДу доценти

60—70-йиллар адабий танқидчилиги тарихига бир назар

XXI асрнинг бусағасида Ўзбекистон мустақилликка эришди ва шуро даври адабиёти ҳамда адабий танқидчилиги эндиликда тарихий утмишга айланди. Утмиш бадий адабиёти ва адабий танқидчилигидаги ютуқ ва камчиликларни истиқлол ва мустақиллик нуқтаи назаридан туриб илмий таҳлил қилиш, баҳолаш бугунги кун адабий танқидчилигининг камоли учун ҳам муҳим аҳамият касб этди. Умуман, мунаққидлик маҳорати ва бадий асар савияси ҳақида баҳо юритиш ростлик либосига уралган ёлгон ҳақиқатларни ҳам фош этади, бирёқлама бадий тасвирлаш ва баҳолашларнинг фожиавий руҳиятини очиб беради. Инсонларнинг маънавий жиҳатдан чархланиб, юксакликка кутарилишига хизмат қилади. Ана шу нуқтаи-назардан ўзбек адабий танқидчилиги тарихида узига хос бурилиш ва кутарилишлар юз берган ва чуқур илмий тамойиллар, айниқса маҳорат юксакликларига эришилган, шу билан бирга шуро даврига хос бўлган коммунистик гоёвийлик тазйиқи остида бир томонламаликка ва сохталикларга ҳам йўл қўйилган 60—70-йиллар адабий танқидчилиги тарихини яхлит олган ҳолда илмий-тадқиқот қилиш бу кун аҳамиятлидир. 60—70-йиллар адабий танқидчилигидаги маҳорат ва таъсир масалаларини атрофлича урганиш ҳозирги давр адабий танқидчилигига ҳам куп нарсалар бериши мумкин. Чунки ҳозирги давр адабий танқидчилиги 60—70-йиллар адабий танқидчилигидан узига нималарнидир олиши ва нималарнидир инкор этиши мумкин, айниқса мазкур даврлардаги танқидчи маҳорати ва узига хосликларни урганиш, йўл қўйилган камчиликларни таҳлил этиш ҳозирги кун адабий танқидчилиги учун янгича бир устиворликларга эришиш йулида муҳим омиллардан булиб хизмат қилиши, ўз-ўзини англашига кумақлашиши мумкин.

Маълумки, адабий танқид энг аввало, фан, — илмийлик ва бадийликни узига чуқур сингдириб юбориб, доимо олга интилади, шунинг учун ҳам В. Белинский танқидни доимий ҳаракатдаги эстетика, деб таърифлаган эди. Адабий танқид тарих, социология, фалсафа, эстетика каби фанлар билан узвий боғлиқ булиб, уларнинг таъсирини узига доимо ҳис этиб туради. Шунинг учун ҳам, қадим замонлардан бошлаб адабий танқидчи файласуф, руҳшунос социолог сифатида танилиб келган. Баъзи файласуф ва адабиётшунос олимлар адабий танқидни бадий адабиёт ва санъатнинг узвий бўлаги сифатида ҳам қараб келадилар, уларнинг фикрича, танқид — бадий ижод жараёнининг энг муҳим бўғинидир. Умуман олганда, адабий танқид илмий ва бадий тафаккурни бир-бирига боғлайдиган, санъат, бадийлик ва фаннинг бир-бирига қўйилиб бирлашадиган нуқтасидир. Бу уйғунлик бизнингча, адабий танқиднинг уз навбатида санъат даражасига кутарилишига ёрдам берса, бадий адабиёт ва санъатнинг эса образлилик асосидаги фикрлаш доирасини кенгайтиради.

Адабий танқид адабиётшунослик фани учун ҳам тағзамин вазифасини утаб келганлиги азалдан маълум. Чунки тарихий-назарий билимлар ва адабий-бадий маҳорат адабий танқид тафаккури эришган тажрибаларни умумлаштириш эвазига ҳам бойиди. Шу боисдан купинча адабий танқидчилик тажрибалари асосларида адабиётшунослик назарияси томон утилганлиги ва бойитилганлигининг гувоҳи буламиз. Демак, адабий танқид адабиётшунослик фани тафаккур майдонини яратишда муносиб хизмат қилиб келган. Бу эса танқидчининг зиммасига санъаткор ва адабиётшунос олим булишлик масъулиятини ҳам юклайди. Кўпгина танқидчиларнинг ёзувчи, ёзувчиларнинг эса адабий танқидчи сифатида фаолият кўрсатиши табиий бир ҳолдир.

Шу нарсани алоҳида қайд этиш керакки, бугунги адабий танқидчилик сидқидилдан уз вазифасини бажармаётганлигидан ташвишга тушиб матбуотда билдирилаётган фикрлар ҳам ҳаққоният тарозисига солиб қурилмоғи лозим, ҳозирги адабий танқидни гуёки «фалаж танага ухшайди» деган фикрларга унчалик қўшилиб бўлмаса-да, бу

фигрларни тулиқ инкор этиб ҳам бўлмайди. Чунки ҳозирги давр бадий адабиёти ва адабий танқидчилигида баъзан бир жойда депсиниб туришлар, ҳайронлик ва эсанкираш ҳолатлари кўриниб турганлиги сир эмас. Лекин кўп ҳолларда адабий танқид ҳам, бадий адабиёт ҳам истиқлол ва мустақиллик нуқтаи-назаридан бутун масъулиятини зиммасига олиб, шиддат билан иш тутмоқдаки, бунинг ижобий мевалари очик кўринмоқда. Адабий танқиднинг адабиётшуносликдан фарқи шуки, у адабиётшунослик назарияси билимларига асосланиб иш куради, мазкур билимларнинг кенгайиши, ривож учун маънавий озик беради, лекин у адабиётшуносликка хос бўлган илмийлик масъулиятини одатда ўз зиммасига олмайди.

Хуллас, адабий танқидчининг узига хос маҳорати, қолаверса, савияси узаро таъсир масалалари долзарб бўлиб, бу масалаларни биз 60—70-йиллар адабий танқидчилиги тарихини таҳлил этиш ва урганиш жараёнида тулиқ ишонч ҳосил қиламиз.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, 60—70-йиллар адабий танқидчилиги тарихи яхлит олинган ҳолда ҳанузгача атрофлича тадқиқот қилинмаган. Бу даврлар адабий танқидчилиги хусусида И. Султон, В. Зоҳидов, К. Яшин, М. Нурмуҳамедов, О. Шарафидинов, Б. Валихужаев, У. Норматов, И. Ғафуров, С. Мирвалиев, Б. Назаров, Х. Умуров, Н. Худойберганов, А. Расулов, И. Мирзаев, Н. Раҳимжонов каби қатор адабиётшунос олимлар ва мунаққидларнинг мақолалари ва рисоаларида фикрлар билдирилган. Танқиднинг одилона ва ҳолисона йул тутиши ҳақида баҳслар юритилган. Бу адабий-танқидий асарларнинг кўп томонлари ҳануз ўз таъсир кучида қолади, лекин мазкур тадқиқотлардаги кўп фикрлар ҳозирги мустақиллик даври нуқтаи-назаридан эскирди, эндиликда улар бир томонлама қарашлар эканлиги ҳам аён бўлиб қолмоқда. Лекин 60—70 йиллардаги ўзбек адабий танқидчилиги гоёвий, маънавий ва маҳорат нуқтаи-назаридан, 50-йиллар ва ундан олдинги ўзбек танқидчилигидан тубдан фарқ қилади. Утган ун йилликларда адабий танқид ҳаёт ва бадий адабиётга жуда яқинлашди, публицистик, фалсафий, бадий таҳлилларга бой, жанрий-услубий йўналишлар такомили устиворлик қила бошлаб, бадий ижоднинг ҳам назарий, ҳам амалий жабҳаларида муҳим силжишлар бўлиб, маълум ютуқларга эришилди.

60—70-йиллар адабий танқидчилигининг жанрий йўналишларидаги сифат ўзгаришлари ва маҳорат ҳамда узаро таъсир масалалари устида баҳс юритиш ҳозирги кун адабий танқидчилиги нуқтаи-назаридан ҳам муҳим аҳамият касб этади, чунки утмиш даврлар танқидидаги муҳим хусусиятлар ҳозирги давр адабий танқидчилиги тафаккурининг янада кенгайишига хизмат қилиши аниқ.

60—70-йиллар адабий танқидчилигининг энг муҳим ютуқларидан бири шу бўлдики, ушбу даврда ўзбек адабий танқидчилиги жаҳон адабий танқиди тарихи анъаналарини, айниқса Белинский, Добролюбов, Чернишевский таълимотларини чуқур улаштира бориб, бадий асар таҳлили усулларини янада такомиллаштиришга эришди. Бу ҳақда «Ўзбек совет адабий танқиди тарихи»нинг 2-томида ҳам қониқиш билан қайд этилади.

Кечаги кунга назар ташласак, асримизнинг 20-йилларига келиб, том маънодаги ўзбек профессионал танқидчилигининг тугилиши натижасида адабий-танқид сиёсати фаол аралашув жараёнида ривожлана бошлади. Айниқса, бу даврларда адабий танқид кўп ҳолларда Октябрь, социализм гоёларини тарғибот қилиб, социалистик реализм методининг исканжали қатида замонасозлик руҳидан борди, жорий сиёсат нуқтаи-назаридан келиб чиқиб иш тутишга мажбур бўлди. Буни биз Чупон, Фитрат, Абдулла Қодирий каби улкан ёзувчилар ижоди ҳақида ёзилган 20—30-йиллардаги бир томонлама баҳо беришларга мубтало бўлган кўплаб илмий мақола ва сиёсий-публицистик чиқишлардан ҳам билиб оламиз. Албатта, бу даврларда сиёсатга қурбон қилинмай бадий асарлар таҳлили, маҳорат қирралари ҳақида баҳс юритилган илмий ишлардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Айниқса, 50-йилларнинг охири, 60-йилларнинг бошларида давлат сиёсатида бирмунча ижобий ўзгаришлар юз берганлиги сабабли, адабий танқидчиликда ҳам янги бир давр келди. А. Қодирий, Чулпон, Фитрат, А. Қаҳҳор, Ойбек, У. Носир, М. Шайхзода, Миртемир каби забардаст ўзбек ёзувчиларининг асарлари янгича талқин қилина бошланди. Мумтоз адабиёт вакиллари ижодидаги ўрганилиши лозим бўлган кўп долзарб масалалар кенг қўламда таҳлил қилина бошланди. Натижада бадий ижод ва адабий танқид оламида кўтарилишлар ўз-ўзини англаш жараёнининг кучайиши кузатила бошланди.

60—70-йиллар адабий танқидчилигининг яна бир муҳим ижобий ютуғи, гоёвийлик ва бадийлик масаласига яхлит бир диалектик ҳодиса сифатида қаралиб, шу нуқтаи-назардан бадий асарга баҳо бериш тенденциясининг кенг йўлга қўйилиши бўлди, адабий-танқидий мақолалар ва асарларда типик характерлар яратиш борасида янгича бир критериялар ишлаб чиқишла бошланди.

60—70-йиллар адабий танқидчилигининг тарихийлик ва замонавийлик масалаларини счиш борасида ҳам илгарилаб кетиб, уртача талқин йўлига утиб олиши ижобий ҳолат бўлиб, алоҳида ўрганилишга лойиқдир. Умуман, 60—70-йилларда адабий танқид М. Қўшжонов таъбири билан айтганда; ҳаётга яқинлашди, бу эса Белинскийнинг

«Танқид тўхтовсиз ҳаракат қилади, олға босади, фан учун янги ашёлар, янги далиллар йиғади. Шунинг учун ҳам, у ҳаракатдаги эстетикадир», деган фикрлари ниҳоятда теран ва ҳақоний эканлигини яна бир бор исботлади.

60—70-йиллар танқидчилигида илмий-назарий таҳлил ҳам тобора кучайиб борди, танқидчиликда ёзувчилар ижодига тарихий биографик ёндашув, яъни улар ҳаёти ва ижодини яхлит олган ҳолда илмий монографиялар ёзиш кенг йўлга қуйилди, айниқса ижодкор услубига оид ишлар купчиликни ташкил эта бошлади. Масалан, биргина 1979 йилнинг узида 35 та монография дунё юзини қурганлиги ва уларнинг умумий ҳажми 300 босма табоқдан иборат булганлигининг ўзи ҳам 60—70-йиллар адабий танқидчилиги оламида қўламли илмий-тадқиқот ишлари олиб борилганлигидан гувоҳлик бериб турибди.

Адабий танқид ҳукм суриб келган академизм исканжасидан ҳам иложи борича қочиб, хилма-хил адабий-танқидий жанрлардан маҳорат билан фойдалана бошлади. Натижада танқидчи маҳорати услуби, ёзувчи-танқидчи масалалари буртиб курина бошлаб, мева бера бошлади. Адабий танқидда тил маҳорати ва услуб масалаларига ҳам жиддий эътибор берилга бошланди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қошида адабиётшунослик ва адабий танқид кенгаши иш бошлади ва ҳар йили адабий-танқидий ҳосил сарҳисоб қилиниб борилди.

60—70-йиллар адабий танқидчилигида ютуқлар билан бир қаторда, нуқсонлар ҳам мавжуд эди. Айрим адабий-танқидий мақолаларда зиддиятли фикрлар ва бир-бирига қарама-қарши булган хулосалар ҳам куриниб қоларди, шунингдек айрим танқидчилар томонидан айтилган зураки ёки обдон уйланмаган хулоса ва фикрларга китобхонни ҳадеб ишонтиришга ҳаракат қилиш ҳоллари ҳам учраб турди.

Танқидчи билан китобхон уртасида, ёзувчи ва танқидчи уртасидаги зиддиятли бир-бирини инкор этувчи субъективизм асосидаги тор, янглиш фикр ва хулосаларга уралиб қолиш ҳолатларидан ҳам 60—70-йиллар адабий танқидчилиги бебаҳра қолмади.

Айниқса, 70-йиллар адабий танқидчилигида баъзибир буш асарларни ҳаддан ташқари мақташга қаратилган тақриз ва мақолалар ҳам куплаб эълон қилинган, шунингдек, яхши асарларни ёзувчига хусумат нуқтаи-назаридан атайлаб пастга уришлар, қилдан қийиқ ахтаришлар кузга ташланиб туради. Албатта, 60—70-йиллар танқидчилиги бошқа даврлардагидек, маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, оғайнигарчилик каби иллатлардан халос бўлолмади, ана шунинг учун ҳам, куп ҳолларда юзаки фикрлар, баён этиш, адабий танқид мезонларидан чекиниб тарафкашлик машғаласини кутариб чопиш ҳолатлари куплаб руй берди.

Шу билан бирга, адабий танқид узининг юзини шувут қилиб қуювчи маддоҳлик ва офаринвозлик ҳолатларидан холи бўлолмади. Жаҳон адабий танқидчилигида катта аҳамиятга эга булган системали таҳлил, матн поэтикаси маҳорати ўзбек танқидчилигида оз ривожланди, танқиднинг жанр хилма-хиллиги масаласига ҳам кам эътибор берилиб келинди.

Маълумки, бадий адабиётда ёзувчи маҳорати масаласи доимо долзарб, даврлар утиши билан ҳеч қачон эскирмайдиган масала булганлигидек, танқидчи маҳорати, индивидуал услубидаги узига хослик ва сифат белгилари устида мунозара, баҳс юриш мавзуси ҳам ҳеч қачон эскирмайди. 60—70-йилларда «танқидчиликнинг ўз-ўзини «таниш» жараёни бир жиҳатдан, танқидчининг узига хос услубини урганиш, унинг олим ва ижодкорга хос индивидуаллигини тайин этиш, шу йусинда адабий танқидда услублар ранг-баранглигини назардан утказиш орқали ҳам намоён булади»¹.

Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қушжонов 60—70-йиллар адабий жараёнига таъсир курсатувчи гоят салмоқли, далилли танқидий фикрлари, синчков мулоҳазалари билан кенг танилиб, адабий жамоатчилик томонидан тан олиндилар. О. Шарафиддиновнинг «Танқидчилик касби ҳақида», «Адабий танқид замон хизматида», «Шеър куп, аммо шоир-чи?», М. Қушжоновнинг «Танқидчиликдаги ҳалоллик — поклик рамзи», «Ҳаёт ва маҳорат», «Давр талаби ва ижод масъулияти» каби адабий танқидий мақолалари адабиётимиз ҳамда танқидчилигимиз юксалишига хизмат қилди.

Умуман, Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қушжоновнинг шу даврдаги мақолаларида куринган умумий ва узига хосликлар биринчидан, уша давр адабий танқидчилиги тараққиёти ҳақида илмийликка асосланган аниқ тасаввурлар бера олса, иккинчидан, уларнинг танқидчи ва танқидчилик масъулияти ҳақидаги жиддий фикрлари муҳим манба бўлиб ҳам хизмат қилади.

Бойназар ЙЎЛДОШЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент.

¹ Қаранг: Ўзбек совет адабий танқиди тарихи, иккинчи том, «Фан»нашриёти. Т., 1987 йил, 250-бет.

Илоҳий кечинмалар шавқи

Шеърятдаги лирик қаҳрамон ва лирик кечинма ҳақида фикр юритишдан олдин лирик қаҳрамоннинг ҳаётда тутган урни ва фалсафий мушоҳадаларига эҳтиборни қаратиш жоиздир. Зеро, ҳар бир асарда лирик кечинма майдони узғариб боради. Бу ҳолат шоир Усмон Азим ижодида этакчи уринни эгаллайди. Шоир шеърларидаги лирик қаҳрамон узининг инсоний моҳиятини англаш билан бирга, замондошларининг инсон сифатидаги фазилатларини ҳам идрок эта оладиган шахсдир. Шу сабабдан унинг ҳиссий олами ва кечинмаларида инсоннинг яшашдан мақсади билан боғлиқ фалсафий мушоҳадалар устунлик қилади. Бу хусусият шоирнинг «Тазарру боғлари» номли туркумга бирлашган шеърларида жуда тиниқ акс этган.

Шоир бу шеърый туркумда инсон умрини табиат фасларига монанд тарзда туртга булиб тасвирлайди. Тугри, бундай тасвир ва талқин мумтоз шоирларимиз ижодида куп қулланар эди. Бироқ бу уринда Усмон Азим ҳам ана шу анъанага ижодий ёндошганлигини кураимиз. «Тазарру боғлари»нинг узига хос хусусияти шундан иборатки, шоир уларда лирик қаҳрамоннинг илоҳият билан боғланган туйғу ва кечинмаларини турфа бўёқларда ёрқин ифодалайди. Рамзий маънода турт фаслга бўлинган шеърларининг дсярли ҳаммасида лирик қаҳрамоннинг Оллоҳга булган муносабати ва бу орқали инсон руҳиятидаги гаройиб илоҳий ҳодисалар силсиласининг табиати ҳақида сўз боради. Мисол учун «Кузги боғ» туркумига кирган шеърларда «умр чизиқлари Оллоҳнинг йуриги билан яратилган», деган тушунча буртиб туради. Бу сатрларда илоҳийлик ва ҳаётий тасаввурларга асосланган кечинмалар қоришиқ ҳолда келган булиб, шоир илоҳийлик баҳонасида давр изтиробларини курсатишга ҳаракат қилган:

Биламан, бу куздан булмайди утиб,
Унинг ҳасратлари юксаклик қадар,
Унинг қайгулари тентаклик қадар,
Бизни юборди-ку юксаклик ютиб...
Вожаб, юксаклик нақадар хатар.

Демак, илоҳиёт ҳақидаги кечинмалар узбек шеъриятида лирик қаҳрамон туйғуларини уйғотган янги ҳодиса эмас, аксинча азалий туйғуларнинг янгиланиши, янги давр, янги воқелик заминиде қайта ҳис этилишидир. Шунга кура «илоҳий мавзу»да яратилган бадий асарларда лирик қаҳрамоннинг ранг-баранг кечинмалари билан танишиш жараёнида истиқлол мафкураси сокин туйғуларнинг уйғонишига туртки булганлигини сезамиз. Бинобарин, танқидчи Иброҳим Ҳаққулов таъбири билан айтганда, Усмон Азимнинг ушбу шеърлар туркуми «яқин келажакда мустақиллик даври шеърияти билан мумтоз шеърятимиз уртасида ирфоний ва руҳоний яқинлик пайдо булишидан далолат бериб турибди».

Ҳаётда содир булган у ёки бу воқеа одамларда турлича кечинма ҳосил қилиши мумкин. Бу инсоннинг ҳаётдаги воқеликдан қай даражада таъсирланишига боғлиқ. Шу жиҳатдан қараганда, муайян воқеа ёки ҳодисадан кучли таъсирланган кишининг кечинмаси лоқайд кишининг ҳиссиётидан кескин фарқланади. Лирик қаҳрамон айтади:

Энди менга икки дунё бир,
Ҳаёт нима, нимадир оғу.
Худолигин қилолмас тақдир,
Фаришталик қилолмас орзу.

Бу самимий эътирофда чинакам шеърятга хос барча унсурлар мавжуд. Лекин лирик қаҳрамоннинг туйғуларини ифодалайди, холос. Аниқ йуналтирилган хулоса ёки фикр йук. Шоир бунда бор-йўги севи туфайли ҳамма нарсани унутган.

Шоир турт қатор шеърда лирик кечинманинг тугал намунасини берган. Унда сеvgини илоҳийлаштириш лирик кечинманинг асосини ташкил этади. Шоир бу кес-

Рольф Пестер

АЖОЙИБ СОВҒА

Ҳажвия

Котиба сомонранг сочларини силкитиб, ичкарига бош суқди ва деди:

— Жаноб директор, ҳамкасбимиз Цвайбайн ҳузурингизга кирмоқчи.

Корхона раҳбари қоғозларга кумилган куйи хаёл суриб утираркан, бошини кутармай сўради:

— Нима иши бор экан?

— Зарур ишим бор деяпти...

— Фавқулудда шошилинич масала чиқиб қолди, жаноб директор, — деди Цвайбайн, хонага ҳовлиқиб кириб келаркан, — Тўғрироғи, корхонамиз тарихида содир бўлган куз куриб, қулоқ эшитмаган воқеа юзасидан...

— Марҳамат қилиб, фикрингизни аниқроқ ифода қилсангиз, — деди корхона раҳбари, олдидаги қоғозларни бироз суриб қуяркан.

— Ҳозир, жаноб директор, — Цвайбайн чуқур нафас олди. — Гап шундаки, ошхонада аёллар бригадаси тупланиб олиб, адашмасам йигирма чоғли...

— Хабарим бор, — деди директор қуруққина қилиб. — Хуш?..

— Тасаввур қилинг, жаноб директор, ичкарига киришимни биламан, анови бор-ку, ҳалиги... Миттенцвай, уша, ишонасизми, кўзим тушиши билан... камина ток ургандек...

— Хуш, хуш? Нимага кўзингиз тушди?

— Уша Миттенцвай, — бидиллаб сузида давом этди Цвайбайн, — барча аёлларни — ёшу қари демай, шундоқ кўз ўнгимда бир бошдан ўпа бошласа бўладими! Тагин, ёноқларидан эмас, туппа-тўғри лабларидан упяпти денг. Уйланган, бола-чақали одам бўлса, уят эмасми, жаноб директор?

Директор бироз жим қолди-да, сўнг сигарета тутатди. Кейин гўшакни қўлига олиб, Миттенцвай ҳузуримга кирсин, деди.

— Адашмасам, Миттенцвай хотин-қизлар бригадасининг етакчиси, шундайми?

— Худди шундай, жаноб директор! — Цвайбайн шу дамда негадир тўлқинланиб кетди. — Ахир, ўзингиз ўйланг, жаноб директор, хизмат мавқеидан фойдаланиб, шунақа ишларни қилиб юргангани битта-йримта оғзига кучи етмаган билиб қолгудек бўлса борми, корхонамиз шаънига...

Худди шу пайт котибанинг «Миттенцвай келди» деган сўзлари эшитилди.

— Утиринг, ҳамкасб Миттенцвай, — деди корхона раҳбари унга юзланиб. — Ҳамкасб Цвайбайннинг айтишича, сиз... — директор бир йуталволиб, сўзида давом этди. — Сиз бригадангиздаги барча хотин-қизларни... ўпганмишсиз. Шу тўғрими?

— Тўғри, — деди Миттенцвай хотиржам оҳангда.

— Ууу, — деб кўйди Цвайбайн шу пайт қитмирона оҳангда ва нигоҳини шипга қадаб олди.

— Ҳамкасб Миттенцвай, — деди директор, — бу хатти-ҳаракатингизнинг сабабини бизга тушунтириб бера оласизми?

— Албатта, — деди Миттенцвай. — Бу хатти-ҳаракатимни ҳар йили такрорлаб тураман. Аниқроғи, ун йилдан бери, яъни бригадир бўлиб ишлаётганимдан буён. Шу сўзлардан сунг Цвайбайн директорга маъноли назар ташлаб, курсига жойлашиброқ утириб олди.

— Янада аниқроқ айтадиган бўлсам, — давом этди Миттенцвай, — муайян бир куни. Биласизми, жаноб директор, ҳар йили йигирмата гулдаста олишга қурбим етмайди, шу боисдан... буни афзал қураман!

— О, гап бу ёқда денг, — деди директор жилмайиб. — Муайян бир куни бўлса, майлига. Лекин бу гал бусаларнинг ўзи камлик қилади. — У Цвайбайнга ўгирилди. — Марҳамат қилиб, ошхонага тушинг-да, менинг номимдан йигирма шиша лимонад буюринг.

Цвайбайн аранг урндан турди. Унинг ранги оқариб кетганди. У кетишга чоғланганди, Миттенцвай енгидан ушлаб, тўхтатди:

— Кечирасиз, сизга бир саволим бор. Адашмасам, уйлангансиз-а?

Цвайбайн «ҳа» маъносида бош ирғади.

— Бугун рафиқангиз ҳақида ўйлаб кўрдингизми?

— Бугун? — Цвайбайн ҳеч нарсага тушунолмай, бироз ўйланиб қолди. — Нега энди айнан бугун?

— Чунки бугун — байрам, — деди директор тантанавор оҳангда.

— Рафиқангизга ачинаман, — деди Миттенцвай бош чайқаб. — Афсуски, менинг бригадамда эмас-да. Йўқса, байрамга ажойиб совға оларди-я...

Олмон тилидан Мирзаали АКБАРОВ

таржимаси

ДУНЁ БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Шарку Фарб достони. Германия Федератив республикасининг Ўзбекистондаги элчиси жаноб Биндзайл Райнхард билан Омон Мухтор суҳбати	3
Герхард Бранстнер. <i>Хикматли сўзлар</i>	12
Вольфганг Борхерт. Нон. <i>Ҳикоя</i>	62
Генрих Бёлль. Менинг гамгин юзим. <i>Ҳикоя</i>	63
XX аср немис шеърятидан намуналар	91
Рольф Пестер. Ажойиб совға. <i>Ҳажвия</i>	158

НАЗМ

Оллоёр. Мехринг кўёши остида	6
Замира Эгамбердиева. Асраса муҳаббат асради бизни	8
Фулом Мирзо. Хотиралар сочар муҳаббат	10
Рўзи Қодирий. Чехраси тонгдай чарақлар	58
Абдулҳай Носиров. Яйрасам дилларингда кун бўлиб	60
Фируза. Сен менинг номимга боғланган нурсан	67
Хумоюн. Қалб қалъаси. Лирик достон	145

НАСР

Хайриддин Бегмат. Мехрибоним, қайдасан?... <i>Роман</i>	13
Маматкул Ҳазратқулов. Афғонли кунлар. <i>Қисса</i>	69
Суннатулла Анорбоев. Анқов. <i>Ҳикоя</i>	93
Жамила Эргашева. <i>Ҳикоялар</i>	100
Қахрамон Аҳмад. Ёлғиз хонадон сири. <i>Саргузашт қисса</i>	124

БУ КУННИНГ ГАПИ

Руйиддин Раҳимов. Кўрар кўзларнинг нури илмдандир	105
--	-----

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Маҳмуда Жўраева. Ой куйлар қошимга аргамчи ташлаб	106
Насиба Юсупова. Юрагим тўлдириб сўзлар келади	108

Адабий танқид

Баҳодир Назаров. Солиҳларга раҳнамо пир	110
Эркин Самандар. Қадамнинг такомил йўли	115
Абдугафур Расулов. Умри уволлар қиссаси	149
Бойназар Йўлдошев. 60—70-йиллар адабий танқидчилиги тарихига бир назар	153
Жумагул Сувонова. Илоҳий кечинмалар шавқи	156

Безовчи рассом **Р. Қўнгирова**

Мусаҳҳиҳ **М. Йўлдошева**

● Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин. Тахририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. ● Тахририят уз тавсия-сига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) буйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — 29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. ● Обунага монъелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 01.11.99 й. Босишга рухсат этилди 14.12.99 й. Қоғоз формати 70x108 1/16. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 4000 нусха. Буюртма № 4743.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41